

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Túri Tamás

*Prédikáció, egzegézis és protestáns hagyomány:
Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben
(16–18. század)*

PhD-értekezés

Témavezető: Dr. Balázs Mihály

Szeged, 2017

Tartalom

1. A szövegelemzést megalapozó megfontolások	3
a) Bevezetés	3
b) Értelmezés és modernitás (bibliakritikai megfontolások)	8
c) A Jelenések megítélése a reformáció korában	19
2. Reformáció, egzegézis, Apokalipszis: Karádi Pál és a protestáns hagyomány	30
a) Egzegézis	30
b) Prédikáció és Apokalipszis	43
c) Eszkatológia és történelemszemlélet	48
d) A prédikátor szerepe	53
e) Az egyház harca a Sátánnal	59
f) Összegzés	63
3. Kitekintés a 17. század eleji latin nyelvű nyomtatványokra	65
a) <i>Brevis Dissertatio</i>	65
b) <i>Explicatio locorum</i>	73
4. Hagyományok találkozása: <i>Conciones vetustae ex Apocalypsi</i>	77
a) Az új Jeruzsálem az unitárius hagyományban	77
b) Krisztológiai nyitottság	83
c) A prédikáció-ciklus műfaji határai	92
d) Összegzés	110
5. Apokalipszis, mártíromság, apológia: az unitárius egyház helyzete a 18. században	112
a) Apokalipszis, történelem, kiválasztottság	115
b) Mártíromság és apológia	121
6. Textustól a kontextusig: Uzoni Fosztó István Jelenések-kommentárja	139
a) A Jelenések könyvének 18. századi megítélése	139
b) Uzoni Fosztó István: hagyomány és kritika	145
c) Racionális-történeti-tipológia és anyagi kultúra	157
d) Összegzés: A mérsékelt felvilágosodás alapállása	170
7. Összegzés, további kutatási lehetőségek	173
8. Forrás- és irodalomjegyzék	178
Források	178
Szakirodalom	186

1. A szövegelemzést megalapozó megfontolások

a) Bevezetés

Az értekezés olyan 16–18. századi kézirat, a Jelenéseket és Dániel könyvét is felölelő unitárius Apokalipszis-kommentárokat állít középpontba, amelyek Erdélyben keletkeztek, vagy a szakirodalom szerint Erdéllyel kapcsolatba hozhatóak. Káldos János az Enyedi György püspöksége alatti unitárius egyházzal írt tanulmánya végén, már 1995-ben impozáns felsorolást adott a fejedelemséghez köthető unitárius kommentárokról. Eszerint „az apokaliptikus jóslatok és egyáltalán az Apocalypsis magyarázata végigkíséri az unitárius egyház történetét egészen a XVII. század első feléig”.¹ Ennek ellenére a Jelenések könyvével kapcsolatos elképzeléseikről csupán néhány tanulmány látott napvilágot, amelyek középpontjába a chiliaszta megfontolások kerültek. A Káldos által vázolt szövegtörzset kibővítve Balázs Mihály az erdélyi millenarista elképzelésekről,² míg Howard Hotson a 17. század közepéig keletkezett lengyel sociniánus munkákról adott átfogó képet.³ Eredményeik jól nyomon követhető, ám nem minden ponton egységes értelmezési hagyományokat vázolnak fel. Eszerint beszélhetünk egy chiliaszta eszmékkel átitatott, ám a társadalomtól való elkülönülés eszméjétől és militáns vonásoktól mentes szombatos értelmezési körrel. Ebbe tartozik a mozgalom alapjait lefektető és 1579-ben rövid ideig Kolozsváron tartózkodó Matthias Vehe-Glirius *Istenismerete* (1578), illetve Óvári Benedek szombatos kódexben megőrzött *Az Christus Iesusnak ... orzagarol ualo röuid tanusag* (másolat 1620) című munkája.⁴ Újlaki-Nagy Réka további, az *Árkosi-kódexre* is kiterjedő szövegvizsgálatokkal mutatott rá, hogy a szombatoság kezdeti időszakában az agresszív rajongástól való távolmaradás egy „a kereszténység talaján álló millenarizmusban” való gondolkodásnak köszönhető, miszerint a végidő háttérbe került, a messiás eljövételét pedig spirituális síkon, a kegyesség előmozdításával és térítésekkel kívánták elősegíteni.⁵ Emellett feltárul egy Krisztus földi királyságát teljes mértékben elutasító sociniánus hagyomány is, amelynek érvkészletét a

¹ KÁLDOS János, *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597) = Europa: Balcanica – Danubiana – Carpathica. 2/A: Annales, cultura – historia – philologia*, ed. Ambrus MISKOLCZY, Bp., ELTE-BTK, Román Filológiai Tanszék, 1995, 147–149.

² BALÁZS Mihály, *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben = B. M., Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8), 281–305.

³ HOWARD HOTSON, *Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV. Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, eds. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001 (International Archives of the History of Ideas, 176), 9–37.

⁴ BALÁZS, *Antitrinitarizmus és millenarizmus...*, i. m., 287–289.

⁵ ÚJLAKI-NAGY Réka, *A szombatosok chiliazmusa*, Erdélyi Múzeum, 73(2011)/2, 15–22.

Jelenésekről szűkszavúan nyilatkozó Fausto Sozzini alapozta meg Eberhard Spangenberg radikális nézeteinek cáfolatával, illetve az 1601-es rakóvi kollokviumon elhangzottakkal. Sozzini a Jel 20. fejezetét allegorikusan értelmezte, de fenntartotta a millennium jövőbeliségét, így egyfajta spirituális millenarizmust hozott létre, amely nagy hatást gyakorolt a későbbi generációk, így Johann Völkel, Johann Crell és Christoph Ostorodt Krisztus királyságáról szóló elképzeléseire.⁶ A harmadik hagyományágat a Krisztus földi uralmát szintén elutasító, ám nonadorantista gondolkodók munkái alkotják. Már Dávid Ferenc *Rövid magyarázata* (1567) is Krisztus spirituális eljövételét hangsúlyozta.⁷ Az 1572–75 között Erdélyben tartózkodó Jacobus Palaeologus Krisztus birodalmának földi megvalósulását latin nyelvű kommentárjában utasította el, amelyet Gerendi János olconai birtokán fogalmazott meg 1575-ben. Palaeologus munkáját pedig Bogáti Fazakas Miklós összegezte magyarul 1589–90-ben.⁸ A nonadorantisták közül Enyedi György az álláspontok békés egymásmellettségének megteremtésére törekedett. Prédikációiban helytelenítette a váradalmakat és kerülte a Krisztus királyságáról szóló vitákat.⁹ Erdélyben egyetlen szoros értelemben vett chiliaszta kommentár keletkezett: *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázata...* (1580) címmel a nonadorantista Karádi Pál tollából.¹⁰

Az előszámlált tipológia egyfelől fontos a források számbavétele szempontjából, másfelől jól mutatja, hogy a kutatás még a munka elején tart, nem született tehát a Jelenések könyvének átfogó értelmezési kérdéseit tárgyaló alaptanulmány.

Dolgozatom szorosan épít az eddigi kutatás eredményeire, ám több szempontból eltér a megkezdett vizsgálatoktól. Egyfelől a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában és a marosvásárhelyi Teleki Tékában végzett kutatásaim alapján igyekeztem minél több új, a szakirodalomban reflektálatlan szöveg feltárását és elemzését elvégezni, kitágítva az elemzés időhatárát egészen a 18. század végéig. Ezzel párhuzamosan olyan szövegközpontú vizsgálati szempontokat állítottam fel, amelyek túlmutatnak az Apokalipszisek, illetve az apokaliptika kérdésköréhez kapcsolódó jelenségek tematikus vizsgálatán és helyette általános képet adhatnak az antitrinitáriusok századokon átívelő koncepcióiról. A dolgozat középpontjában az unitáriusok Jelenésekkel kapcsolatos

---

⁶ HOTSON, *i. m.*, 24–28. Spangenbergéről: KÁLDOS, *i. m.*, 147–148.

⁷ BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14), 147–161.

⁸ BALÁZS, *Antitrinitarizmus és millenarizmus...*, *i. m.*, 285–290.

⁹ BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Sozzini között. Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa* = B. M., *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi Kiadó, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8), 106–107.

¹⁰ BALÁZS, *Antitrinitarizmus és millenarizmus...*, *i. m.*, 290–294.

egzegetikai megfontolásai, módszerei és eredményei állnak, különös tekintettel a modernitás és történeti-kritikai értelmezés felé utat nyitó mozzanatokra. Az antitrinitárius fejleményeket rendkívül fontosnak tartottam elhelyezni az európai protestáns értelmezési hagyomány kontextusában, illetve éppúgy hangsúlyt fektettem a hazai felekezetekkel való kapcsolódásokra és elkülönülésekre. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a tárgyalt kommentárok műfaja a prédikáció. Mivel az unitárius prédikációirodalom feltárása és vizsgálata éppen, hogy elkezdődött,¹¹ így a munkák műfaji, retorikai elemzése további adalékokkal szolgálhat a kutatás számára, illetve árnyalhatja az eddigi eredményeket.

A dolgozat központi kérdését megalapozó megfontolások után a partiumi unitárius püspök, Karádi Pál talán legtöbb figyelmet kapó munkájának egzegetikai módszertanát és az abból kibomló történelemszemléletét vizsgálom, bemutatva, hogy a szakirodalom által már adatolt Servet és Glirius megfontolásain túl miképpen merít a zürichi reformátusok értelmezési hagyományából, milyen kapcsolatban áll Melius Juhász Péter 1568-as Jelenések-kommentárjával, illetve hogyan viszonyul Bogáti Fazakas munkájához.¹² Karádi és Bogáti Fazakas művei egészen a 18. század végéig hivatkozott forrásai az unitárius értelmezéseknek, ám éppúgy képet adnak a köztes időszakról is, mivel 17. századi kéziratokban maradtak fent. A Karádi-kommentár két másolója ugyanabból a lelkészgenerációból származik. Papolci György 1640–1647 között, míg Kovásznai Péter 1641–1645 között másolta le a munkát, amelynek utóéletét Tóth Péter részletesen feltárta.¹³ A Kovásznai-példány tulajdonosai egészen 1822-ig nyomon követhetőek, ám ekkor Körmöczy János püspök I. Ferenc rendőrállamának intézkedéseitől tartva a szöveget a püspöki könyvtárban különítette el. Az elemzés során magam is a Kovásznai-másolatot használom, amely a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található.¹⁴

Ezután kisebb kitekintést teszek két, Káldos által is felsorolt és az *Unitárius egyháztörténet* alapján kolozsvárinak tartott 17. századi nyomtatványra. A sociniánus Andreas Voidovius 1625-ös *Brevis dissertatio...* és a kollegiáns Daniel de Breen 1644-es *Explicatio locorum...*

---

¹¹ Enyedi György beszédei kapcsán Lovas Borbála tett közzé izgalmas eredményeket. LOVAS Borbála, *Textológia és értelmezéskritikai kérdések Enyedi György magyar nyelvű munkáiban: A prédikációgyűjtemény, Doktori értekezés*, Bp., Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 2014. *Enyedi György prédikációi I. (67–99. beszéd)*, s. a. r., előszó, LOVAS Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016.

¹² Bogáti Fazakas Miklós munkájával, annak kiadásával a Pap Balázs vezette Bogáti-kutatócsoport (Pécsi Tudományegyetem) keretében Etlinger Mihály foglalkozik. A munka részleges átiratának eljuttatását ezúton is köszönöm.

¹³ TÓTH F. Péter, *Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára*, Magyar Könyvszemle, 123(2007)/1, 22–43. Papolci másolata az Országos Széchényi Könyvtárban Kt. Fol. Hung. 199. jelzet alatt található.

¹⁴ KARÁDI Pál, *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázata...*, kézirat. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet nélkül. A példány használatában nyújtott segítségért köszönet Molnár B. Lehel és Molnár Dávid számára.

című munkáinak – mint látni fogjuk – nincs köze Kolozsvárhoz, elképzeléseiket azonban bemutatásra érdemesnek tartottam. Voidovius műve nemcsak az első részletes sociniánus Jelenések-kommentár, de módszertana Karádi történeti megfontolásoknak utat nyitó elképzeléseit is árnyalja. De Breen értekezését pedig azért tarthatjuk fontosnak, mert Uzoni Fosztó István is rendelkezett belőle példánnyal. A munkák tartalmát Szabó Ádám fordításai alapján ismertetem.

A negyedik fejezetben egy eddig ismeretlen 17. századi, új Jeruzsálemről szóló magyar nyelvű prédikációskötet kerül elemzésre, amely *Conciones vetustae ex Apocalypsi* címmel a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Ms. U. 732. jelzete alatt szerepel.¹⁵ A prédikáció-ciklus több szempontból is hagyományok találkozásaként értékelhető. Egyfelől Sozzini egzegetikai megfontolásait alkalmazva teljesen eltér az erdélyi értelmezési módszerektől, az új Jeruzsálem vízióját mégis Palaeologushoz hasonlóan tárgyalja. Másfelől a prédikációk Krisztus hatalma, adorációja és invokációja kapcsán meglepő nyitottságot tartanak fenn a nonadorantista és a sociniánus teológiai hagyomány között, amellyel a szerző alkalmazkodik az unitárius egyház belső küzdelmei nyomán kialakult helyzethez. Harmadrészt a ciklus retorikai célkitűzései a kegyességi olvasmány irányába is közelítik a szöveget, ezáltal az párhuzamba kerül a korszak több református, illetve evangélikus kötetével.

A 18. századi kommentárok sorát ismét egy, a szakirodalom előtt ismeretlen szövegcsoporthoz való kitekintéssel kell kezdenünk. Ajtai Kovács Jakab – Ms. U. 288-as jelzet alatt található – 1716-os prédikációskötetének egy része az eddig ismert első unitárius Dániel-kommentár, amely Dániel könyvének a wittenbergi történelemszemlélet alapjául szolgáló részeit magyarázza.¹⁶ A további prédikációk a természeti csapásokra (szárazság, tűz, terményhiány), illetve a Habsburg berendezkedéssel ténylegesen agresszívvá váló ellenreformációs megmozdulásokra reagálnak. Az egyház apokaliptikus keretben megjelenő küzdelmeiben központi szerepet játszik a belső hiterősítés, a mártíromság kérdése és a hitehagyók elleni harc. Tárgyalásukkor Ajtai fejezetnyi egységeket emel át szó szerint a református Szönyi Nagy István *Mártírok koronája* című munkájából, kapcsolatot teremtve ezzel az apokaliptika és mártírium puritán értelmezési hagyományával. A prédikációk elemzésével az elnyomás hatására kialakult apologetikus beszédmód irodalmi jegyeiről és a

---

¹⁵ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997, No. 732. Az értekezés során a katalógus tételeire, illetve a Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár) unitárius kéziratos állományára egységesen Ms. U. megjelöléssel hivatkozom.

¹⁶ Ms. U. 288.

más felekezetek felé is kommunikálni képes unitárius egyház küzdelmeiről kapunk 18. századi látképet.

Az értekezés keretes szerkezetét az utolsó fejezet teremti meg. Derzsi Varga György 1776-ban befejezett – Dersi Gergely István 1750-es években félbeszakadt magyarázatát átdolgozó és továbbépítő – munkája,¹⁷ Gejza József *Nostra cogitationes...* (1771–1779) című vázlatos értelmezése¹⁸ és Uzoni Fosztó Istvánnak a Teleki Tékában őrzött kétkötetes kommentárja (1765–1766)¹⁹ kísérszövegeivel mutatom be a Jelenések könyvének lelkészek közötti kétséges megítélését, kitérve a reformátusok megfontolásaira is. Majd Uzoni Fosztó egzegetikai módszereinek elemzésén keresztül szemléltetem, miként töltötte meg a saját koncepciójának is alapot adó Palaeologus és Bogáti Fazakas értelmezési keretét a korafelvilágosodás bibliakritikai eredményeivel, illetve a racionális tipológián nyugvó magyarázata miként merített az idősebb Campegius Vitranga megfontolásából. Végül Uzoni Fosztó magyarázatának a magyarországi és erdélyi felvilágosodással szembenező munkák sorában elfoglalt helyét jelölöm ki.

***

Az unitárius szövegekkel foglalkozó dolgozatok szinte közhelyként fogalmazzák meg, hogy a szövegcsoportok szakmai mellőzöttségének legfőbb oka, hogy Báthory István 1572-es cenzúrendeletétől kezdve az unitárius irodalom néhány munkától eltekintve kéziratosságba kényszerült, amely a református fejedelmek alatt sem változott, mi több, az unitárius nyomtatás – rövidebb intervallumoktól eltekintve – csak a 19. századtól indult meg. Értekezésemben hangsúlyosan szem előtt tartom a szakmai fórumokon rendre előkerülő igényt, hogy minden beható szövegvizsgálatot filológiai munkálatokkal és a nehezen hozzáférhető szövegek közzétételével kell megalapozni. Éppen ezért megállapításaimat a vizsgálati anyag nehéz hozzáférhetőségére tekintettel nagyobb szövegegységek közlésével és tartalmi ismertetésekkel igyekszem alátámasztani. A szövegek átírásában (kéziratok és nyomtatványok esetén egyaránt) a modern központosítás mellett a hangzást figyelembe vevő, ejtést tükröztető átírást használok. A kéziratokba beszúrt szövegrészeket és margináliákat „|:|” zárójelben közlöm. A latin szövegrészek fordítását pedig, ahol célszerűnek látszik, aposztrófok között illesztem a főszövegbe. Az idézetek bibliai helyeit és a nyomtatványok

---

¹⁷ Ms. U. 978/A.

¹⁸ Ms. U. 122.

¹⁹ UZONI FOSZTÓ István, *Jelentése a Jézus Krisztusnak, melyet rövid prédikációk által tanításra alkalmaztatott szolgálja* UZONI F. István *elkezdvén a torockószentgyörgyi unitaria parókiában, az 1763dikban. Fogyta tájban.* Marosvásárhely, Teleki Téka, Ms. 0432/1–2.

hivatkozott címeit azonban betűhűen adom. A forrásból vett idézeteket kurzívval szerepeltetem, a két sornál hosszabb terjedelmű részleteket pedig behúzással közlöm.

b) Értelmezés és modernitás (bibliakritikai megfontolások)

Az utóbbi években a régi magyar irodalommal foglalkozó szakma kitüntetett figyelemmel kezdte meg a felvilágosodás eszméinek magyarországi és erdélyi recepciójának feltárását az 1650–1750 közötti időszakra vonatkozólag. A legújabb európai kutatásokkal való szembenézés azonban a jóval korábbi, a 16. század végi forrásanyag tekintetében is újabb eredményeket hozott, amelyekben felfedezhetőek bizonyos előremutató, a ráció, a filozófia és a szövegkritikai módszerek terén a modernitást megelőlegező mozzanatok. Különösen jól szemlélteti ezt Balázs Mihály és Keserű Gizella tanulmánya, amelyben olyan Erdélyben megfordult lengyelországi unitáriusok kapnak egy-egy bekezdést, akik 16–17. századi munkásságukkal a korai felvilágosodás legnagyobb alakjainak (Grotius, Spinoza, Toland, Locke, Leibniz) gondolatvilágára voltak hatással.²⁰ Jelen dolgozat a 16–18. századon átívelő erdélyi Apokalipszis-kommentárok kapcsán a bibliafilológia, szövegkritika és egzegézis terén kíván csatlakozni a megkezdett kutatásokhoz. Annak vizsgálatára vállalkozik tehát, hogy a bibliafilológia iránt nagyfokú érdeklődést mutató erdélyi unitáriusok miként kapcsolódtak a 16–18. században zajló európai fejleményekhez, hogyan kerültek a bibliakritika tudományosságának élvonalába és ebből mit voltak képesek megőrizni a 18. század végére. Az azonos tematikájú szövegek mentén láthatóvá válik, milyen mértékűnek ítéelhetjük egyértelmű pozícióvesztésüket.

A Jelenések könyvének kánoniságával, tekintélyével, szerzőségével kapcsolatos kérdések, illetve az értelmezés megkövetelte szakavatottság és speciális kompetenciák, amelyről maguk az előszavak tesznek biznyságot, megfelelő terepet kínálnak a felmerülő történetkritikai eredmények vizsgálatára. Ennek illusztrálására – némi óvatossággal – Spinoza *Teológiai-politikai tanulmányából* is idézhetünk:

„Ha olvasunk egy könyvet, amely hihetetlen vagy érthetetlen dolgokat tartalmaz vagy nagyon homályos kifejezésekkel van írva, s nem tudjuk, ki a szerzője, sem azt, hogy mely korban és milyen alkalomból írták, akkor hiába igyekszünk bizonyosságot szerezni igaz értelméről. [...] Ha ellenben jól ismerjük mindezt, akkor gondolataink oly határozottak

---

²⁰ KESERŰ Gizella–BALÁZS Mihály, *Előfutárok vagy korán elhervadt virágok? Újabb eredmények és megfontolások a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatásban = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016, 55–72.

*lesznek, hogy semmiféle előítélet nem tart bennünket lefogva [...] s nem gondolunk semmi másra mint arra, amire a szerző gondolhatott vagy amit a kor s az alkalom követelt. [...] Világos tehát, hogy mindenekelőtt a szerzőket kell ismernünk, akik homályos vagy az értelem számára felfoghatatlan dolgokat írtak, ha értelmezni akarjuk írásaikat”.*²¹

Az Apokalipszis pedig pontosan ilyen könyv volt: kétes szerzőségű és keletkezési idejű, illetve az emberi értelmet meghaladó képekkel zsúfolt.

A felvilágosodás eszméit részletesen ismertető szakkönyvek a bibliakritika felemelkedését Spinoza történeti-kritikai értelmezésmódszerének kidolgozásától számítják, illetve az abból merítő Jean Le Clerc vagy Richard Simon munkáiban vélik felfedezni, akiket a mérsékelt felvilágosodás képviselőiként tartunk számon. E kritikai módszer szerint a Bibliát a teológusok előítéletei nélkül, hagyományoktól függetlenül, az adott szövegrész történeti kontextusának figyelembe vételével (a szerző élete, a korszak háttérismerete, a szöveghagyomány vizsgálata), a *sensus litteralis* elsődlegességével és grammatikai vizsgálatokkal kell értelmezni, így megkülönböztethetővé válik a szöveg szándékolt jelentése és a történelmi tények közötti különbség.²² Az idézetet azért kell óvatossággal kezelnünk, mert korántsem szeretnék arra utalni, hogy az erdélyi szövegek egzisztenciális módszerei Spinoza vagy Le Clerc kritikai elképzeléseivel egyenrangúak lennének. Bemutatásra kerülnek ugyan olyan mozzanatok, amelyek a történeti-kritikai módszer felé közelítenek, az erdélyiek azonban a bibliakritika tényleges kezdeteire, a humanista bibliafilológia eredményeire építenek.

Habár a katolikus egyház a középkor folyamán elismerte, hogy a Vulgata nem mentes a hibáktól, majd több zsinat (viennei 1312; bázeli 1434) is szorgalmazta a héber, arámi, arab és görög nyelvek tanítását az emendáció munkálatainak érdekében, a Biblia szövegével és szövegváltozataival való tudós foglalkozás csak azután került középpontba, hogy Erasmus 1505-ben megjelentette Lorenzo Valla *Adnotationes in Novum Testamentum* című munkáját. Valla a filológiai szövegkritika megteremtőjeként az antik művek vizsgálati módszereit a Biblia szövegén érvényesítve nyíltan bírálta a Vulgátát, és egy eredeti, megjobbított szöveg kézbeadását tűzte ki célul. Erasmus ettől kezdve maga is a bibliafilológiának szentelte

---

²¹ SPINOZA, *Teológiai-politikai tanulmány*, ford. SZEMERE Samu, Bp., Akadémiai Kiadó, 1984³ (Magyar Tudományos Akadémia, Filozófiai írók tára, Új folyam, 7), 129–130.

²² Uo., 115–139. Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, New York, Oxford University Press, 2001, 448–449. Jonathan I. ISRAEL, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and Emancipation of Man 1670–1752*, New York, Oxford University Press, 2006, 409–427.

munkásságát. 1516-os görög-latin Újtestamentum-fordítása és *Annotationes...*-ének megjelenése előtt azonban a katolikus egyházon belüli reformokat sürgető ifjabb Guillaume Briçonnet körében is komoly eredmények születtek. Jacques Lefèvre (1455/60–1536) Briçonnet pártfogoltjaként a Saint-Germain-des-Prés kolostorban végezte filológiai munkálatait. 1508-ban jelentette meg *Quincuplex Psalterium...* című zsoltármagyarázatát, amellyel az Írás spirituális értelmének felfedésén túl, célja a zsoltárok megbízható szövegének megteremtése volt. Habár a Vulgatából indult ki, a gall, a római és a héber zsoltárszövegeket is számításba vette, kiemelte párhuzamos helyeiket és jegyzetekben tüntette fel a szövegvariánsok eltéréseit. Főként a Jeromos-fordítás és a héber különbségeire koncentrált, és legtöbbször a héber szöveg elsőbbségét hangsúlyozta. Később, 1512-es *S. Pauli epistolae XIV ex Vulgata...* című kommentárjában (további kiadása 1515-ben) már párhuzamosan közölte az eredeti görög szövegen alapuló saját latin fordítását és a Vulgata szövegét. Az eltérések adatolásán túl a görög szövegrészek részletes idézésével tett javaslatokat a Vulgata javítására, amelynek jeromoszi szerzőségében ekkor már erősen kételkedett, jöllehet annak alapján készítette el 1530-ban kiadott francia nyelvű bibliafordítását. Munkáiban elutasította az egyház tekintélyalapú értelmezéseit, egyedül a Bibliát tekintette a hit alapjának, és a Szentírás olvasásának szükségességét hirdette. Nézetei miatt protestantizmussal vádolták, munkái pedig indexre kerültek.²³

Az Újszövetség szövegkritikájában az áttörés szerepe Erasmus 1516-os kétnyelvű (görög-latin) Biblia-kiadásának és a hozzá csatolt megjegyzéseinek jutott, amelyek széles körben elérhetővé és kutathatóvá tették az Újszövetség eredeti szövegét. Erasmus szintén hangsúlyozta az eredeti nyelven való vizsgálódást, a fellelhető szövegvariánsok összevetését és a Szentírás etimológiai, szintaktikai és grammatikai elemzéseken alapuló javítását. A problémás helyek vizsgálatát, a kéziratváltozatok eltéréseit és értékelését az *Annotationes...*-ben közölte. Habár szövegkritikai elvei nem minden téren voltak egységesek, és alapját leginkább a józan ész és az addigi filológiai munkálataiból leszűrt tapasztalatok képezték, kiadása mégis megelőzte a rendszeres szövegkritikai szabályokat megfogalmazó műveket, amelyek csupán a 18. században születtek meg.²⁴ Szintén élen járt a *lectio difficilior* elvének alkalmazásában, amelynek széleskörű bevezetését a kézikönyvek legtöbbször Jean Le Clerc

²³ Henning Graf REVENTLOW, *History of Biblical Interpretation Volume 3: Renaissance, Reformation, Humanism*, transl. by James O. DUKE, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2010, 35–46. Guy BEDOUELLE, *Attacks on the Biblical Humanism of Jacques Lefèvre D'Étaples*, transl. by Anna MACHADO-MATHESON = *Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*, ed. Erika RUMMEL, Leiden–Boston, Brill, 2008 (Brill's Companions to the Christian Tradition, Vol. 9), 117–141.

²⁴ Jan KRANS, *Beyond What Is Written: Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, Leiden–Boston, Brill, 2006 (New Testament Tools and Studies, Vol. 35), 29–30, 50–52.

1697-es *Ars criticájának* tulajdonítják.²⁵ A Vulgata kritikáját, az eredeti szövegen alapuló új latin fordítást, a szövegvariánsok történeti elhelyezését és a másolók hibáinak feltárását Erasmus úgy végezte el, hogy a Bibliát a világi munkákhoz hasonlóan kezelte és vizsgálatait függetlenítette a katolikus dogmáktól. Az *Annotationes...*-ben nemcsak a Vulgatával fordult szembe, de egy-egy hely hagyományos, egyházatyákon nyugvó értelmezését is megkérdőjelezte. Ennek híres példája a comma Johanneum (1Ján 5,7–8) textusa, amely fontos argumentum a Szentháromság dogmájának bizonyításában. Erasmus az általa vizsgált görög kódex alapján elhagyta az „és ez a három egy” passzusát, illetve több, a Háromságról szóló vitában érvként szereplő hely szövegét megkérdőjelezte, magyarázatukban pedig az egyszerű, betű szerinti értelmet hangsúlyozta.²⁶ Az eredményeit ért támadások hatására a comma Johanneumot visszahelyezte bibliafordításának harmadik kiadásába (1522), ám a hozzáfűzött jegyzeteiben továbbra is hangot adott kétségeinek.

Erasmus munkássága vitathatatlanul úttörő volt, azonban kritikai módszerének megvoltak a korlátai. A humanista szövegfilológiának a teológia területén való érvényesítése nem minden esetben hozott pontos eredményt. Mint Kecskeméti Gábornak a kora újkori európai humanista filológiáról adott látképéből is kiderül, a korabeli szövegkiadások és textológiai módszereik a *lectio recepta* autoritásának érvényesítésével távol álltak a tudományos megalapozottságtól.²⁷ Ebben a tekintetben pedig Erasmus Újszövetség-kiadása és *Annotationes...*-e már a kortársaktól is sok kritikát kapott, amelyek nem csupán doktrinális, hanem filológiai és módszertani kérdésekre egyaránt vonatkoztak. Az 1516-os kiadásával párhuzamosan Alcalában, Francisco Jiménez de Cisneros vezetésével már javában zajlottak az első többnyelvű Szentírás, az úgynevezett Complutumi Poliglott Biblia munkálatai, amely 1517-ben hat kötetben jelent meg, és mai ismereteink szerint több szempontból alaposabb, mint Erasmus munkája. A szerkesztők tehát nem minden alap nélkül illették kritikával Erasmus eljárását, így hosszas vita alakult ki közte és a spanyol Diego López de Zúñiga között, aki a Vulgata szövegének tekintélye mellett érvelt, elvetette az új fordítás szükségességét, illetve felrótta Erasmusnak, hogy nem a legmegbízhatóbb görög kódexet használta vizsgálataiban. Erasmus egyoldalú forrásválasztását többen szóvátették. Így 1533-ban Zúñiga megfigyelései alapján Juan Ginés de Sepúlveda levélben hívta fel Erasmus

²⁵ Jerry H. BENTLEY, *Jean Le Clerc, and the Principle of the Harder Reading*, *Renaissance Quarterly* 31(1978)/3, 309–312. Jan Krans némileg árnyalja Bentley véleményét, szerinte Erasmus nem konzekvensen érvényesíti a *lectio difficilior* elvét: KRANS, *i. m.*, 40–48.

²⁶ GERÉZDI Rabán, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok*, *Irodalomtörténet* 36(1947)/1–2, 10–11.

²⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–29.

figyelmét egy újabb, jobb szövegváltozatú kódexre, a Majuskel-kézíratra, bár ő a kéziratok megítélésének kritériumát a Vulgatával való egyezésükben látta. Zúñiga munkáiban természetesen a szövegmódosítások dogmatikai konzekvenciáinak kritikája is megjelent, így Erasmust Lutherrel, Áriusszal és több eretnekkal egy táborba sorolta. A teológiai kérdések (Krisztus istensége, szolgálata és a házasság, mint szentség) álltak Sancho Carranza de Miranda 1522-es *Opusculum in quasdam Erasmi Roterodami annotationes* című munkájának középpontjában is. 1527-ben pedig gyűlést hívtak össze Valladolidban Erasmus heterodoxiójának kivizsgálására.²⁸ A felhasznált görög szöveg és a Vulgata viszonyára kérdezett rá leveleiben az Erasmusszal barátságot ápoló Martin Drop is, aki szerint a latin egyház megbízhatóbb szöveget őrzött meg, mint az eretnekségekkel teli görög. Kétségeit fejezi ki, hogy a doktorok sok száz éven át romlott szöveget használtak volna, illetve nem érzi elég megalapozottnak a kritériumrendszert, ami alapján az egyes szövegváltozatok romlottsága megállapítható. Hasonló ellenvetések szerepelnek Erasmus egykori munkatársából a legnagyobb ellenségévé váló Edward Lee *Annotationes in Annotationes Novi Testamenti Desiderii Erasmi* című 1520-as munkájában, illetve 1526-ban kiadott újabb művében, ahol kemény kritikával illeti Erasmus filológiai módszerét. Ennek elhibázottságát és a görög szöveg valódi értékét a Jel 22,19 fordításával illusztrálta. Erasmus ugyanis csak egyetlen görög példányból dolgozott, amelyben az adott hely nem szerepelt. A hiányt másolói hibának vélte, és az adott részt a Vulgata szövegéből fordította görögre. Eljárása méltán keltett megütközést, amelyet az sem enyhített, hogy – mint a továbbiakban látni fogjuk – Erasmus elutasította a Jelenések könyvének tekintélyét, és csupán az Újtestamentum tradicionális kánonjának teljessége végett közölte a szövegét. Lee egyfelől megkérdőjelezte Erasmus következtelen eljárását, miszerint az adott helyen ok nélkül értékelte fel a Vulgata szövegét a göröggel szemben. Másfelől a görög kézirat alacsonyabb értéke mellett érvelt. A passzus tükrében ugyanis erősen kétségessé válnak azok a részletek, amelyeket Erasmus a görög szöveg alapján hagyott el vagy módosított a Vulgatában, így például a nagy vitát kavarázó comma Johanneum helye is.²⁹

A háromságtan kritikájának filológiai megalapozásában Erasmus munkáját nagy haszonnal forgatták az unitárius gondolkodók. Mind Servet, mind Lelio Sozzini forrásai között

---

²⁸ Alejandro COROLEU, *Anti-Erasmianism in Spain = Biblical Humanism and Scholasticism...*, i. m., 73–92. Carlos GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basel–Fankfurt am Main, Verlag Helbing & Lichtenhahn, 1985 (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Band 151), 155–164.

²⁹ Cecilia ASSO, *Martin Dorp and Edward Lee, transl. by Denis Robichaud = Biblical Humanism and Scholasticism...*, i. m., 167–195. A Jel 22,19-ről: 189–190.

megtaláljuk,³⁰ ám az erdélyiek munkáiban is fontos hivatkozási alapként kerül elő annak ellenére, hogy tisztában voltak az Erasmust ért vádakkal. A recepció látványos példája az 1569-es *De falsa et vera... Annotationes...*-t kivonatoló fejezete, illetve a kötet azon részletei, amelyek Erasmust Isten és Krisztus igaz ismeretének előmozdítójaként Servettel és Martin Borrhaus Cellariusszal azonos szintre helyezik.³¹ Balázs Mihály legújabb vizsgálataiban rámutat, hogy Erasmus 1520 és 1560 között megjelent munkái gyorsan eljutottak Erdélybe, ahol a szerzők nem kompendiumokból, hanem az eredeti kiadásokból dolgoztak. E művek alapos és hosszantartó hatást fejtettek ki a kollégiumi szabályozástól kezdve a morálfilozófiai kérdéseken keresztül egészen a dogmakritikáig. Balázs a *De falsa et vera...* Erasmus-fejezete kapcsán Irena Backus kutatásaira is felhívja a figyelmet, miszerint a kiadvány szerkesztői önkényesen, részletek és a szélesebb kontextus elhagyásával hivatkoztak Erasmusra a Szentháromság kritikájában.³² Erasmus hatása azonban túlmutat filológiai eredményeinek pusztá felsorolásán. Munkái meghatározták az unitáriusok biblicizmusát, a tekintélyekkel szembeni racionális szkepticizmusukat és a spekulatív teológiával való teljes szembefordulásukat. Az első időszakban a Biblia szövegének hitelességére vonatkozó kérdéseket a humanista vizsgálódások alapján lezártak tekintették, és az újabb eredmények teológiai konzekvenciáira és értelmezésére koncentráltak. Az 1570-es években azonban Jacobus Palaeologus, Johann Sommer és Matthias Vehe-Glirius megjelenésével a szövegfilológiai problémák feltárása is középpontba került. Az erasmusi humanista racionalizmus és a bibliafilológiai módszerek konzekvens érvényesítésével eljutottak odáig, hogy kétségbe vonják a Biblia bizonyos könyveinek ihletett voltát.

Az Ószövetséggel kapcsolatban először az Európa-szerte elismert humanista-filológus, Dudith András fogalmazott meg kétségeket, aki erősen szimpatizált az antitrinitáriusokkal, habár sohasem csatlakozott felekezetükhöz. 1571-es, Francesco Stancaróhoz írott levelében fejezte ki kétségeit a Háromság kabbalisztikus bizonyításával kapcsolatban. A kabbalista elemzések feltétele ugyanis a héber szöveg betű szerinti hitelessége, amely Dudith szerint nem áll fenn. Az Ótestamentum hiteles kéziratai ugyanis Jeruzsálem babilóniaiak általi

---

³⁰ Pieter G. BIETENHOLZ, *Encounters with a Radical Erasmus: Erasmus' Work as a Source of Radical Thought in Early Modern Europe*, Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 2009, 33–42.

³¹ *A Rotterdami Erasmus jegyzeteiből arról, mennyire különfélék és következtelenek voltak a magyarázók, és mennyire csavarták el az írásokat győzelmük érdekében* = *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Gyulafehérvár, 1568, ford. PÉTER Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 2), 91–95, 116. A dogmatikai recepciót részletesen feltárta GERÉZDI Rabán: GERÉZDI, i. m., 12.20.

³² BALÁZS Mihály, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között...*, i. m., 145–156.

lerombolásakor megsemmisültek (i. e. 6. század), a zsidó tudósok pedig bizonytalan források nyomán, illetve tudatos hamisításokkal restaurálták a szövegeket. A héber szöveget utoljára 512-ben szerkesztették át. A harmadik századi görög fordítás és a Septuaginta közötti különbségek pedig arra utalnak, hogy a rabbinusok „kifejezetten a kereszténység elleni polémia céljai szerint módosították a szövegeket”.³³ Jacobus Palaeologus *De veritate narrationis Novae Sacrae Scripturae...* című munkája már a teljes Bibliára vonatkozó megfontolásokat közöl. Palaeologus felosztja a Biblia könyveit azokra, amelyek a múltra és a jelenre vonatkoznak, illetve azokra, amelyek a jövőre irányuló próféciákat tartalmaznak. A múltat és jelent tárgyaló szövegeket szerinte a profán, történeti munkákhoz hasonlóan kell értelmezni, mivel azok az emberi emlékezet hibáitól terhesek, ugyanis – mint az apostolok írásai is bizonyítják – a történeti leírásoknál sosem hivatkoztak a Szentlélekre, Istenre, Krisztusra vagy az angyalokra. Ezek megírása csakis a jó emlékezettől függött, ám egyes szerzőket inkább a múlt iránti tisztelet vezetett. A tekintélynek való hódolás azonban könnyen leleplezhető a szövegek és hivatkozások kritikai összevetésével, amelyet a történeti hitelességgel együtt leginkább Pál apostol tartott szem előtt, a többiek azonban gyakran hibáztak, akár gondatlanságból is. Ezzel szemben a jövőre irányuló próféciák egyedül a Szentlélek munkái, „*tehát semmi emberi nincs hozzákeverve, így nincs helye a hibakeresésnek [...]. Mert itt az egészen Isten akaratától függő igazság munkál és hat, amelynek Isten lelke a tudója*”. Isten elrendelése bizonyosak és minden esetben beteljesülnek a történelem eseményeiben. Erre példa a Jelenések könyve is, amely „*leírja a jeruzsálemi királyság pusztulását, aminek romjain Jézus Krisztusnak az izraeliták maradékaival kellett új királyságot emelnie*”.³⁴

Palaeologus értekezése bizonyára komoly bibliakritikai kutatásokon alapult. 1583–84-ben a jezsuita diplomata, Antonio Possevino ugyanis egy antitrinitárius szellemű Biblia előkészületeiről számolt be. Az új fordítás Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata (Blandrata György) megbízásából, Palaeologus vezetésével készült volna el, amelyben az akkor szintén Kolozsváron tartózkodó Matthias Vehe-Glirius és Johannes Sommer segédkezett volna, s azt talán csak Sommer 1574-es halála hiúsította meg.³⁵ E program részét képezhette a Heidelbergből Kolozsvárra érkező Adam Neuser szövegfeltáró tevékenysége, aki az unitárius

³³ PIRNÁT Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejétől = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 38–40, 48–49.

³⁴ JACOBUS PALAEOLOGUS, *A Szent Lélek hibáztatása nélkül arról, igazak-e az Újszövetségben elbeszéltek? = Földi és égsi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, vál., az előszót és jegyzeteket írta BALÁZS Mihály, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003, 117–121, 128.

³⁵ DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*, Keresztény Magvető, 107(2001)/1–2, 6.

racionalizmussal a kereszténységet olyan ésszerű egyistenhívő vallássá kívánta alakítani, ami alapján létrejöhet a mohamedánokkal való egység.³⁶ A nem sokkal később muszlimmá vált Neuser Konstantinápolyba települt és újtestamentumi görög iratok gyűjtésére kapott megbízást a kolozsváriaktól. 1573-ban át is adott egy példányt az őt meglátogató Palaeologusnak, aki a kéziratot a János evangélium prologusának értelméről zajló vitában használta érvként. Az unitáriusok ugyanis a Jn 1,1 tárgyalásakor a Jel 19,13 alapján vetették el az „Ige Isten vala” alakot s helyette a birtokos esetű szerkezetet támogatták („az Ige Istené vala”), tagadva ezzel Krisztus istenségét és preegzisztenciáját. Palaeologusék a torzulást 3. századi szövegromlásnak tekintették, ám az újonnan felfedezett kódex a helyes genitivusos alakot tartalmazta, így azt a 2. századra datálták.³⁷ Palaeologus Erdélybe való visszatérte után a tordai zsinaton számolt be eredményeiről és az itt elhangzott érvei gyűrűztek tovább a dunántúli antitrinitáriusok hitvitáiba és munkáiba. A birtokos esetű alakkal érvel Szabó István az 1573-as *Nagyváradai komédiában*, illetve az a Jel 19,13 kapcsán a *Pécsi disputában* is előkerül. Ez utóbbi munkában egyébként is több fordítás-kritikai megjegyzést olvashatunk. Az Elohim istennevet illetőleg Erasmus eredményeit felhasználva értekezik arról, hogy a nyelvi szegénység kapcsán felmerülő torzulásokat milyen fordítási lehetőségekkel lehetne kikerülni: a névelő nélküli Elohimot úrnak, bírónak és fejedelemnek kell érteni, illetve így kell Jézusra is alkalmazni. Az erdélyi fejleményeket szorosan követő dunántúliaknak a Biblia tekintélyéről is szilárd meggyőződésük volt. Az 1574-es nagyharsányi hitvitán a Koránra tett kijelentései miatt felakasztott Alvinczi Péter szerint a Biblia „*lőszarhoz hasonló, amelyben egyrészt árpa- és zabszemek is vannak*”, tehát a Szentírásból sem minden egyaránt hiteles és használható. E kijelentés értelmét az 1575-ös budai hitvita alkalmából az unitárius Csapó György ismételte meg, amikor a református ellenfél Bibliájának hamisságáról beszélt, amelyben az apostolok írásai emberi kitalációkkal és hozzáadásokkal vannak keverve. Ő azt tartaná a legjobbnak, „*ha azt, ami a tulajdonképpeni szentírás, nagy betűkkel nyomtatnák a Bibliában, az emberi szerzeményeket pedig kis betűvel*”. Az ehhez hasonló megfontolások

---

³⁶ KATHONA Géza, *Megjegyzések Neuser Ádám életrajzához és ideológiájához*, ItK, 67(1963)/3, 328–334. Legújabb eredmények Neuser személyével kapcsolatban: Martin Mulsow, *Adam Neuser = Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 7: Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600)*, ed. by David Thomas, John Chesworth, Leiden–Boston, Brill, 2015, 420–425. Neuser erdélyi szerepéről és a törököség kérdéséről: BALÁZS Mihály, *Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között...*, i. m., 157–173.

³⁷ Az unitárius Bibliafordítás munkálatairól részletes képet ad Pirnát Antal eddig kiadatlan tanulmánya: *A bibliakritika történetének egy ismeretlen fejezete*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Irodalmi Tanszék, letét. A szóban forgó kéziratot röviden tárgyalja BALÁZS, *Közel az iszlámhoz?*, i. m., 170.

alapján ellenfeleik is elismerték az unitáriusok biblicizmusát és tudós bibliafilológiai érdeklődését.³⁸

Ha Csapó kívánsága nem is vált teljes egészében valóra, a Szentírás szövegváltozatainak tipográfiai megkülönböztetése létrejött egyes lengyel fordításokban. Így a nonadorantista Szymon Budny 1574-es és '89-es, eredeti szövegek összevetésén és javításán alapuló kritikai fordításában a profán, értelem szerinti fordítások esetén a literális, szóról szóra való átültetés is szerepel a margón. A mérsékeltebb Marcin Czechowic 1577-es kiadványában egyes passzusok különféle olvasatát párhuzamosan hozza a margináliákon, illetve kisbetűvel különbözteti meg az értelmet kifejtő megjegyzéseket és csillaggal jelöli a többletet tartalmazó szövegváltozatok eltéréseit is.³⁹ A Budny-Biblia német nyelvű kiadásában (1630, 1660, Amszterdam) Johann Crell és társai a szabad fordítás mellett a szószerinti változatot is szerepeltették és kisbetűvel szedték, amit a megértés érdekében toldottak a szövegbe, illetve kisbetűvel szerepeltették a gyengébb érvelésű párhuzamos értelmezéseket is.⁴⁰

A János evangélium prológosának és a Jel 19,13 helyének összekapcsolása a Jelenések-kommentárookban is állandósult. Palaeologus 1575-ös latin nyelvű magyarázatában újra felmondja eredményeit és hivatkozik a konstantinápolyi kódexre.⁴¹ Ezt veszi át Bogáti Fazakas Miklós is, amikor az adott helyen a birtokos alakot hozza: „*Neve Isten igéje*” és nem pedig Isten ige, vagy ige Isten, ami alapján a Szentháromságot bizonyítják. „*Ha ez igaz tehát, Szent Jánosnak is így volt írva: az ige Istené vala*”. Átveszi Palaeologus azon elképzelését is, hogy az adott helyet az alexandriai püspökök Áriusz elleni harcukban meghamisították. Jézus életében ugyanis a kérdés nem istensége körül forgott (embersége egyértelmű volt), hanem hogy ő-e a Messiás. Itt pedig azért nevezik Isten igéjének, mert Isten akaratát tanítja és közvetíti.⁴² Válaszúti szintén azzal érvel a birtokos alak mellett, hogy „*vadnak exemplárok affélék, kiben nilván ez olvastatik mostan is, noha ez mi kezünkhöz nem juthatott ez ideig az sok ellenkezőknek elnyomása miatt*”.⁴³ Egy másik helyen a Jel 19,11 kapcsán felmerülő háromságérvet is cáfolja, miszerint Krisztus és Isten egyenlő, hiszen a királyok királya

³⁸ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi Kiadó, 1998 (Humanizmus és Reformáció, 25), 53, 70, 81–83, 90, 93–104.

³⁹ David A. FRICK, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter Reformation: Chapters in the History of Controversies (1551–1632)*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1989 (University of California Publications in Modern Philology, Vol. 123), 81–133.

⁴⁰ BALÁZS Mihály, *Philologia sacra a protestantizmusban. Kapcsolódások és elkülönülések = A felvilágosodás előzményei...*, i. m., 349–350.

⁴¹ PIRNÁT, *A bibliakritika...*, i. m.

⁴² Duod. Hung. 9, 122r–v.

⁴³ VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, s. a. r. NÉMETH S. Katalin, a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta DÁN Róbert, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 5), 368. Dán Róbert a szövegrészhez készült 82. lábjegyzetben idézi Bogátit: 777.

megnevezés mindkettejüket megilleti. Krisztus elnevezéseinek felsorolásánál a Jel 19,13 „Isten igéje” is szóba kerül, amelyet hivataláért visel: „mert az Isten igéinek és akaratjának volt mind haláláig hirdetője és prédikálója”, innen nem bizonyítható Krisztus Istensége,

„mert Joan 1.[,1] résziben változás lött az pápák miatt. Mint több számtalan helyekben is és az Sermo Dei helyett Sermo Deust írtanak csak azért, hogy Jézus Krisztust örökkévaló Istennek lenni megbizoníthassék.”⁴⁴

Karádi, ha tudott is a görög kódexről, az egyáltalán nem kap szerepet munkájában. Szerinte Krisztust azért nevezik Isten igéjének és beszédének, mivel Isten akaratát és törvényét prédikálta és tanította. Ez alapján tesz javaslatot nemcsak a Jn 1,1 értelmezésére, de kritikai javítására is:

„Az itt való mondasból kellene amaz evangéliumban való mondást is megítélni és emendálni. Ott úgy írták ki és fordították, hogy az ige legyen az Isten. Ha az Szent János beszéde volna, hát magának ellene nem támadna és itt mást nem mondana, avagy másképpen nem mondanája Istennek beszédének, hanem azt mondanája: az ő neve vala beszéd Isten.”

Ennek fundálója pedig a Háromságot is kitaláló Antikrisztus, a római fenevad.⁴⁵ Karádi érve belső érv, amely egyfelől az Ágostontól eredő, de erasmusi megalapozású önmagát értelmező Biblia elvén⁴⁶ és a könyv szerzőségén nyugszik. Ő ugyanis elismeri Szent János apostolt a Jelenések szerzőjeként, aki önmagának mégsem mondhat ellent irataiban. Palaeologus és Válaszúti esetében a konstantinápolyi kéziratnak azért lesz nagy jelentősége, mert ők nem az apostolt, hanem a Márk evangélistával azonosítható Márkos Jánost tartják a szerzőnek.⁴⁷ Hasonlóképpen vélekedik Bogáti is, ám nála a külső érv idézésének elmulasztása gyengíti a hamisítás megállapítását, amelyről úgy beszél mintha arra csakis a két szövegrész ellentmondásának kibékítése vezetné. Pedig bizonyosan ismerte Palaeologus hivatkozását.

Az elmondottak fényében fontos hangsúlyoznunk, hogy a fejedelmi tiltások nyomán az 1570-es években megfogalmazott modern elképzelések kéziratosságba kényszerültek, így csak kivételes esetekben kapcsolódhattak be az európai szellemi áramlatok keringésébe. Minden bizonnyal a szövegek kéziratossága következménye az is, hogy a nemzetközi

---

⁴⁴ VÁLASZÚTI, i. m., 316.

⁴⁵ KARÁDI, i. m., 531.

⁴⁶ BIETENHOLZ, i. m., 55.

⁴⁷ DÁN Róbert, A „Pécsi Disputa”, ItK, 80(1976)/1, 7.

kutatás – élen Kęstutis Daugirdas tanulmányával⁴⁸ – a felvilágosodás történetkritikai egzegetikájának érvényre juttatásában az erdélyi eseményekről szót sem ejtve Fausto Sozzini 1588-as *De auctoritate sacrae scripturae* című munkájának szerepét hangsúlyozza. Sozzini Dominic Lopez jezsuita-álnéven megjelentetett munkája Lorenzo Valla humanista kritikai módszerét ötvözte Matthias Flacius Illyricus komparatív megfontolásaival. Leginkább méltatott eredménye, hogy a Szentírás tekintélyének megalapozásában kikerülte a Szentlélek belső tanúságtételére való hivatkozást, és azt egy racionális, dogmamentes, történeti megközelítésen alapuló érvrendszerrel igazolta. Úgy kezelte tehát a Bibliát, mint bármely más munkát, amelynek autoritása történeti megbízhatóságában áll. A munka recepcióját a remonstráns Conrad Vorstius újbóli kiadásai alapozták meg. Így Hugo Grotius is felhasználta azt *De veritate religionis christianae* című munkájának második és harmadik könyvében, illetve Simon Episcopius az 1622-es remonstráns hitvallásában és *De revelatione per Dominum nostrum Jesum Christum facta* című munkájában. Később a sociniánus elemek megjelentek a remonstráns teológia első rendszeres összefoglalója, Philipp Limborch 1686-os *Theologia Christiana...*-jában is, amely a Bibliát olyan történeti iratként tárja az olvasó elé, amit az értelem alapján kell vizsgálni. A Szentírás magyarázatáról és tekintélyéről való sociniánus és remonstráns megfontolások végül Le Clerc *Ars critica*-jában összpontosultak.⁴⁹ Kęstutis azonban nemcsak az erdélyi előzményekről feledkezik meg, hanem arról is, hogy Sozzini munkájának alapját Dudith racionalista elképzelései és kérdésfelvetései képezték, aki az 1580-as években vitatott meg teológiai témákat a lengyelországi unitáriusok vezéralakjával. Dudith immár az Újszövetség tekintélye kapcsán is kétségeket fogalmazott meg, amelyek olyan ellentmondásokra vonatkoztak, mint a Bibliában található babonások, csodák és az örök élet ígéretének az ésszel és a tapasztalattal való szembenállása. Szerinte a keresztény vallás hitelességével az Ószövetséget is isteni eredetűnek kell tartani, ám az tele van nevetséges dolgokkal, egyes morális parancsai pedig össze sem egyeztethetőek a keresztény etikával.⁵⁰

Hasonló fontossággal bír az erdélyi történések sorában az a kivételes – ugyancsak Jean Le Clercig hatoló – pillanat, amikor kinyomtatásra került a 16. század végi unitárius püspök, Enyedi Györgynek az egységes unitarizmus jegyében megfogalmazott *Explicationes locorum...* című munkája 1598-ban. 1670-es groningeni másodkiadása Európa-szerte

---

⁴⁸ KĘSTUTIS Daugirdas, *The Biblical Hermeneutics of Socinians and Remonstrants in the Seventeenth Century = Arminius, Arminianism and Europe: Jacobus Arminius (1559/60–1609)*, ed. Th. Marius VAN LEEUWEN et al., Leiden–Boston, Brill, 2009 (Brill's Series in Church History, Vol. 39), 89–113.

⁴⁹ *Uo.*, 90, 92–104, 107–113.

⁵⁰ KESERŰ–BALÁZS, *i. m.*, 69–70.

képviselte az erdélyi antitrinitarizmust, és a legnagyobb lengyel sociniánus gondolkodók műveivel került egy polcra, többek között Locke és Newton könyvtárában is.⁵¹ A munka célja görcső alá venni a Szentháromság bizonyosságára előszámlált hagyományos bibliai helyeket és filológiai-egzegetikai megfontolások alapján cáfolatát adni a trinitárius értelmezéseknek. A nemrég napvilágot látott, Enyedi egzegetikai módszerét feltáró monográfia azonban nem csupán arra mutat rá, hogy a már említett Richard Simon és Jean Le Clerc is elismerően recepcióta e munkát, illetve hogy Enyedi a Fil 2,6 kapcsán a 20. századi bibliatudományokat is megelőlegezve ismerte fel Héliodórosz *Aithiopikájával* való nyelvi párhuzamot, hanem hogy a püspök, hasonlóan Le Clerchez, a profán szövegek grammatikai párhuzamai felől is képes volt a szent filológia művelésére.⁵²

c) *A Jelenések megítélése a reformáció korában*

A fentebb említett példák alapján láthattuk, hogy a Jelenések szerzőségi kérdése még az azonos táboron belüli érvkésztet, és amint később látni fogjuk, a könyvhöz kapcsolódó értelmezési módszereket is nagymértékben befolyásolja. Éppen ezért nem látszik feleslegesnek áttekintést adni a Jelenések tekintélyét és szerzőségét illető reformációs vitákról és az unitáriusok megfontolásairól.

Az Apokalipszis a harmadik századtól kapott helyet az egyházi kánonban, amelyet először Erasmus támadott meg 1516-os *Annotationes...*-ében. Erasmusnak a könyv kánoniságát elutasító véleménye ekkor még csak impliciten, grammatikai érveiben és az egyházatyák negatív ítéleteinek felidézésében fogalmazódott meg. Idézi Jeromos levelét Dardanushoz a görög egyházatyák Jelenésekkel kapcsolatos ellenvetéseiről, illetve olyan „tanult emberekre” hivatkozik, akik kételkednek annak apostoli eredetében és a szöveget allegorikusan megfogalmazott történeti beszámolóként értékelik. A könyv tekintélyét főként a szerzőség tekintetében vonja kétségbe. Egyfelől kifogásolja az „én János” formulát, amely túl konkrét és összevetve Pál írásaival és János evangéliumával, inkább hasonlít egy kötelezvény kitöltésére, mint isteni kinyilatkoztatásra. Másfelől Erasmus olyan görög kéziratáról is beszámol, amelyen nem János evangélista, hanem „Ioannes theologus” megjelölés szerepel. Harmadrészt a Jelenések stílusa teljes mértékben elüt János iratainak stilisztikájától, nem beszélve egyes helyek eretnek tartalmáról. Ennek ellenére alárendeli magát az egyházi konszenzusnak,

---

⁵¹ BALÁZS, *Palaeologus és Fausto Sozzini között...*, i. m., 95–96. Lovas Borbála új adatok tükrében amellet érvel, hogy az *Explicationes...* másodkiadását Amszterdamban jelentették meg. LOVAS Borbála, *Enyedi György Explicationes-ének „groningeni” kiadása új adatok tükrében*, előadás. Mercuriales Szemináriumsorozat, ELTE BTK MIKI Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – MTA-ELTE-HECE, Bp., 2016. március 23.

⁵² SIMON József, *Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és egzegetikai Enyedi György életművében*, Bp., Typotex, 2016. A Fil 2,6-ról és recepciójáról: 212–230.

fenntartja a szöveg kánoni helyét és elismeri János evangélista szerzőségét. Az 1516-os mérsékelt elhatárolódása nem váltott ki nagyobb vitát, egyedül a spanyol Zúñiga érvelt ellene, aki szerint „Ioannes evangelista” és „Ioannes theologus” ugyanaz a személy. Erre Erasmus később *Apológiájában* felelt meg. Az *Annotationes...* 1522-es kiadása azonban már a teljes reformáció szemléletét meghatározta, mivel az átdolgozott munkában egyértelművé tette álláspontját. Sokkal több egyházatyát sorakoztat fel a Jelenések státuszának megingatására és nagy hangsúlyt fektet a chiliaszta eretnekségre. Legfőbb forrása Eusebius egyháztörténete. Ez alapján idézi Alexandriai Dionysziust, aki tagadta az apostoli szereztetést, illetve tovább forszírozza és részletesen bemutatja a Cerinthus szerzőségéről szóló hipotézist. Erasmus szerint attól, hogy nem Cerinthus a szerző, nem feltétlenül kell a szöveget az evangélistának tulajdonítani. Eusebius is kétes hitelű szöveggént beszélt a könyvről és felvetette egy bizonyos Johannes presbyter szerzőségét is. Emellett a harmadik századi görög egyházatyák egyáltalán nem fogadták el a szöveget. A niceai zsinat előtti kommentátorok pedig mind chiliaszták voltak. Erasmus elítéli a könyv millenarista eszméit, folyamatos allegorizálását, a barbár stílusát és hogy az író állandóan bizonygatja szerzőségét. A Jelenések könyvét szerinte csakis az egyházi konszenzus tartja a kánonban. Végül megismétli az 1516-os kiadás végén szereplő szöveget, miszerint a szent dolgok között egyesek szentebbek, mint mások, majd hozzáteszi, hogy az Apokalipszis a kevésbé szent dolgok közé tartozik.⁵³

Minden bizonnyal Erasmus ítélete tükröződik Luther 1522-es *Előszó Szent János Jelenésekről való könyvéhez* című munkájában. Luther a könyvet sem apostolinak, sem prófétainak nem tekinti, kifogásolja homályosságát és látomásos jellegét, illetve visszatetszőnek értékeli, hogy a szerző ennek ellenére minden más bibliai könyvnél előrébb helyezi sajátját. Hogyan nyerhetne az olvasó üdvösséget a könyvben megírtak betartásával, ha annak értelme homályban marad? A legfőbb érve azonban, hogy az „*Krisztusról nem tanít, és nem ismeri őt, ami pedig az apostolok első dolga volna az Írás szerint [...]*”.⁵⁴ Luther tehát nem az egyházatyák tekintélyével, hanem a keresztényi üzenet és Krisztusról szóló tanítás hiányával indokolja kétségeit. Ezek azonban fokozatosan szertefoszlának, hiszen ha a Jelenések Krisztusról nem is tanít, a Luther egyházpolitikájában alapvető szerepet játszó Antikrisztusról igen. Ez tükröződik az 1528-as *Commentarius in Apocalypsim ante centum annos aeditus* kiadvány elé írt soraiban is, ahol az Antikrisztust a pápasággal azonosítja.⁵⁵

⁵³ Irena BACKUS, *Reformation Readings of the Apocalypse: Geneva, Zurich, and Wittenberg*, New York, Oxford University Press, 2000 (Oxford Studies in Historical Theology), 3–6.

⁵⁴ LUTHER Márton, *Előszó Szent János Jelenésekről való könyvéhez (1522) = Luther válogatott művei, 5: Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*, szerk. CSEPREGI Zoltán et al., Luther Kiadó, 2011, 319.

⁵⁵ BACKUS, i. m., 6–7.

1530-as újabb előszavában már a legfontosabb könyvnek tartja a Jelenéseket, mely prófécia „szavak és magyarázat nélkül, képek és alakzatok által jövődől”. A könyv Isten igéjét tanítja, összegzi a keresztény tanokat, védelmezi a hitet, hivatalára oktatja a prédikátort és jövőbeli dolgokat jelent meg. A szerzőjét Eusebius alapján még mindig kétségesnek tartja, ám megengedi, hogy mindenki maga ítéljen e dologban. Az eddig kárhoztatott allegorézisre épülő magyarázatát sem tekinti kötelező érvényűnek, csupán meggondolásra ajánlja „a magasztosabb lelkűeknek”. Végso soron azonban egyháztörténeti értelmezést kapunk, amelyben a Jelenések leírását az egyház addigi eseményeivel veti össze, az allegorizálással pedig megelőlegezi saját reformprogramját.⁵⁶ A szakirodalom rendre hangsúlyozza, hogy a Jelenések könyve nem csupán Luther apokaliptikus koncepcióiban, hanem teológiájában és reformációs tevékenységének legitimálásában is nagy szerepet játszott. Winfried Vogel szerint Luther eszkatológiája központi elemét képezi teológiájának, így szorosan kapcsolódik az üdvтанhoz és azon keresztül a krisztológiához, ekkleziológiához és a szentségek kérdéséhez.⁵⁷ Hans-Ulrich Hoffman pedig úgy véli, hogy a Jelenéseken és Dániel könyvén nyugvó Apokalipszis-értelmezés, főként a hozzá kapcsolódó Antikrisztus-tan nélkül Luther képtelen lett volna véghezvinni a reformációt, mivel csakis meghatározott bibliai helyek (pl. Dan 8, Mt 24, 2 Thess 2, 2 Petr 2, Jud, Jel 9) értelmezése alapján utasíthatta el a pápaságot, mint antikrisztusi hatalmat, és igazolhatta saját programját. Luther hozzáállása a Jelenésekhez tehát minden egyházpolitikai és hermeneutikai döntésére kihatott.⁵⁸ Amellett, hogy szorosan épített a megelőző korszakok megfontolásaira, értelmezésének jelentősége abban állt, hogy a Biblia vonatkozó helyeit saját korának eseményeire és szereplőire alkalmazta, ezáltal pedig megkötötte azok szimbolikus nyelvezetét.⁵⁹

Erasmus érvei a reformátusok körében váltották ki a leghevesebb reakciót. A legtöbb vezető református vagy elutasította a Jelenések könyvének kánoniságát (Ulrich Zwingli), vagy csupán ignorálta a könyvet (Bucer, Kálvin). Zwingli elfogadta Erasmus kritikáját, sőt további doktrinális problémákat is felrótt a szövegnek, mint az angyalok hatalmának hangsúlyozása vagy a szentek imadására való buzdítás.⁶⁰ Kálvin ezzel szemben sem a könyv szerzőjéről, sem

⁵⁶ LUTHER Márton, *Előszó Szent János Jelenésekről való könyvéhez (1530) = Luther válogatott..., i. m., 320–327. BACKUS, i. m., 7–11.*

⁵⁷ Winfried VOGEL, *The Eschatological Theology of Martin Luther. Part I: Luther's Basic Concepts*, Andrews University Seminary Studies, 24(1986)/3, 249–255.

⁵⁸ Hans-Ulrich HOFMANN, *Luther und die Johannes-Apokalypse: Dargestellt im Rahmen der Auslegungsgeschichte des letzten Buches der Bibel und im Zusammenhang der theologischen Entwicklung des Reformators*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1982 (Beiträge zur Geschichte der Biblischen Exegese, 24), 641.

⁵⁹ VOGEL, i. m., 251.

⁶⁰ Craig R. KOESTER, *Revelation: A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven, Yale University Press, 2014 (The Anchor Yale Bible), 50–51.

kánoniságáról nem nyilatkozott. A kutatók azonban John Bale Apokalipszis-kommentárokra szóló könyvkatalógusa (*The Image of Bothe Churches*) és a kortárs megnyilatkozások alapján igyekeznek egyes kéziratokat Kálvinnak tulajdonítani, ám érveik nem meggyőzőek. Kálvin valószínűleg teológiai okok miatt rettent vissza a könyvtől. A Jelenések ugyanis megtöri az újtestamentumi könyvek egységesen világos tanítását Krisztusról. Gyakran idézik Pierre Bayle Jean Bodin *Methodus historica*jából származó anekdotáját, miszerint amikor Kálvint megkérdezték, mi a véleménye a Jelenésekről, ő azt válaszolta, hogy „egy szót sem értett az oly obskurus íróból, kinek neve és története ekkor még nem volt ismert a tanult emberek között”.⁶¹ Hasonló gondolatok szerepelnek a Kálvin közvetlen környezetében tevékenykedő és életrajza megírásában szerepet vállaló Nicolas Colladon *Methodus facilima ad explicationem...* (1581–84) című Apokalipszis-kommentárjában. Colladon megerősíti, hogy Kálvin nemcsak nem értette a Jelenéseket, de a szerzőjét is bizonytalannak tartotta. Ellenben néha a reformátor otthonában beszélgettek a szövegről és habár sem iskolában, sem a gyülekezetnek nem olvasta az Apokalipszist, ha tovább él, bizonyosan hasznos reflexiókat fűzött volna a szöveghez. Colladon valószínűleg saját munkájának igazolására akarta közelebb hozni Kálvinhoz a Jelenéseket. Erre érzékletes példa, amikor a Jel 17,13–14 értelmezését Kálvinnak Krisztus győzelméről és saját ellenségeinek legyőzéséről szóló *Epinicion Christo cantatum* című disztichonjával támasztja alá, ezzel is jelezve, hogy írásai jól hasznosíthatóak a Jelenések magyarázatában.⁶²

Kálvin hallgatása és Zwingli ítélete ellenére mind Genfben, mind Zürichben szép számmal születtek munkák, amelyek Erasmus érveinek tételes cáfolatával igyekeztek megalapozni a könyv kánoniságát. A ferences rendből Zwingli követőjévé vált François Lambert 1529-es, első teljes protestáns Apokalipszis-kommentárjában még János apostol szerzőségét is elfogadja. Burkoltan, de szembeszáll Luther és Erasmus érveivel, a szöveg megfejtését pedig a bibliai könyvekkel való összevetésben látja. A könyv próféciait az ótestamentumiakhoz hasonlóan kell értelmezni: a szimbólumok túlmagyarázását éppúgy kerülni kell, mint a betű szerinti olvasatot. A Jelenések kánonban való helyét szerinte a reformációt megjósoló passzusok alapozzák meg. 1530-as *Libri duo de autoritate libri Apocalypsis* című munkájában Frans Titelmans már nyíltan, pontról pontra cáfolja Erasmus álláspontját. A hasonlóan ferences kötelékből kilépő zwingliánus, majd lutheránusok felé

---

⁶¹ T. H. L. PARKER, *Calvin's New Testament Commentaries*, Louisville, Westminster/Jonh Knox Press, 1993², 116–119. „He was not able to understand anything in so obscure a Writer, whose Name and History were not yet settled among the learned”.

⁶² BACKUS, *i. m.*, 66–67; 71–73.

hajló Sebastian Meyer 1541–54 között megjelent *In Apocalypsim Johannis Apostoli...* kommentárja volt az első, amely különbséget tett a szöveg kánonban elfoglalt helye és a szerző személyének kérdése között. Luther és Erasmus érveit ugyan megfordítja, ám a Jelenéseket eltérőnek tartja a Biblia többi könyvétől. Théodore de Bèze csupán egy előszót írt a Jelenésekhez, amelyben vitába száll Erasmusszal, részletesen cáfolva ellenvetéseit. Célja kettős: egyfelől *Annotationes*-ével és Újtestamentum-fordításával meghaladni Erasmus munkáját, másfelől a katolikusok irányában igazolni, hogy az Apokalipszis elutasítása miatt nem lehet őket eretnekséggel vádolni. Bèze csak a legmegbízhatóbb tanúságtételeket idézi fel a Jelenésekkel kapcsolatban és bizonyítja az apostoli szerzőséget. Kánoni helyét szerinte a prófécia műfaja biztosítja, mivel a Jelenéseket az ótestamentumi próféciaák folytatásaként értékeli, amelyet Krisztus mennybemenetele után írtak és jövődölései saját idejében teltek be. Míg Bèze szövegközpontú és történelmi alapokon rehabilitálta a könyvet, addig Augustin Marolat 1561-es *Noui Testamenti Catholica Expositio ecclesiastica* munkájában doktrinális alapokon végezte el ugyanezt. Ő Márkot tartja az Apokalipszis szerzőjének és Luther egyháztörténeti álláspontját teszi magáévá. A zürichi reformátusokat képviselő Leo Jud 1542-ben németre fordította Erasmus Újtestamentum parafrázisát, amelyhez hozzáillesztette a kihagyott Apokalipszis szövegét. Theodore Bibliander pedig 1545-ös előadásait összegző kommentárjában János apostolnak tulajdonítja a szöveget. A kánoniság kritériuma számára nem a régiek konszenzusa, hanem az isteni kinyilatkoztatás közvetítése, a Jelenések helyét pedig Isten szavának tekintélye és világossága alapozza meg. Ha a könyv a Biblia többi írásával összhangban tanít Krisztus és Isten dicsőségéről és személyéről, akkor az legitim. 1545 után tehát Zürichben már nem fért kétség a Jelenések státuszához.⁶³ Heinrich Bullinger szintén lázasan dolgozott annak legitimálásáért: az 1539-es zürichi Bibliához csatolt állásfoglalásában az Apokalipszis hitelessége, illetve történeti értelmezése mellett érvel, majd prédikációiban és magyarázataiban is egyre nagyobb helyet kap a könyv.⁶⁴ Az 1557-es Jelenésekről írt *Száz prédikációja* rendkívüli szerepet játszott az európai protestáns apokaliptika kiforrásában. John Fox és Bale munkáin keresztül Svédországban és Dániában is hatást gyakorolt.⁶⁵

Az elmondottakból jól kivehető, hogy az Erasmus által kijelölt narratíva a protestánsok között a 16. század második felére teljesen felbomlott, a könyv tekintélyéhez nem férhetett

---

⁶³ BACKHUS, *i. m.*, 11–36.

⁶⁴ Rodney L. PETERSEN, *Preaching in the Last Days: The Theme of 'Two Witnesses' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York–Oxford, Oxford University Press, 1993, 124–126.

⁶⁵ *Uo.*, 121. Andrew CUNNINGHAM–Ole Peter GRELL, *The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, New York, Cambridge University Press, 2000, 53–59.

kétség és az utódok akár visszamenőleg is igyekeztek igazolni azt a reformátorok életművében. Az unitáriusok esetében tehát nem csupán az a kérdés, hogy lejátszódott-e hasonló folyamat, hanem hogy a meglévő hagyományt miként kezelték.

Egyelőre koncentráljunk a 16–17. századra. Fausto Sozzini kétségei nem a Jelenések szövegére és kánonban elfoglalt helyére, hanem annak chiliaszta értelmezhetőségére vonatkoztak. 1588-as *De auctoritate sacrae sripturae* című munkájában úgy véli, a Jelenések szerzőjének megbízhatóságát – a szerző kilététől függetlenül – nem lehet kétségbe vonni, mivel az valóban átélte, megtapasztalta a látomásokat.⁶⁶ Az 1601 márciusában tartott rakóvi kollokviumon viszont a könyv 20. részét nehéz és homályos prófétai szöveggént értékelte, amelynek valódi értelmét csupán a prófétai nyelv birtokában lehetünk képesek felfedni.⁶⁷

Egészen más hagyomány bontakozott ki Erdélyben. Matthias Vehe-Glirius 1578-as *Istenismeretében* kialakított szombatos rendszere sajátos helyet szán az újtestamentumi szövegeknek. Glirius ugyanis úgy tekinti Jézust Messiásnak, mint aki beteljesítette a mózesi törvényeket, ám nem hozott a régít felülíró új törvényt. A Szentírás legmagasabb rangú és értékű szövegei a mózesi törvények, amelyek minden további írott kinyilatkoztatás alapját képezik. A második kategóriába sorolja a prófétai szövegeket, így az Újtestamentum legértékesebb, isteni inspiráció hatására keletkezett iratának János Jelenéseit tekinti, amely a mózesi lélek és törvények alapján értelmezhető. Az isteni eredetű prófétai könyvek és a hagiográfiák kiegészítik a mózesi iratokat, és habár eltérő stílusúak, nem térnek el a Törvény tartalmától. Az evangéliumok és az apostolok könyvei azonban csakis a Mózes által leírtakat ismétlik és emberi hozzáadásoktól sem mentesek. Azok tehát pusztán történeti munkák, amelyek nem Isten parancsára, hanem a szerzők saját akaratából keletkeztek. Emellett az újtestamentumi iratokat csakis a zsidó értelmezési szabályok szerint lehet magyarázni.⁶⁸ A Jelenések tehát fontos helyet foglal el Glirius rendszerében, amelynek 20. fejezetéből Sozzinivel szemben teljes bizonyossággal olvassa ki Krisztus földi királyságának eljövételét. A szerzőségi kérdéseket nem feszegeti, ám Palaeologusszal egyetértve beszél arról, hogy Isten Krisztust a zsidók földi királyának szánta. A zsidózó doktor szerint azonban küldetése sikertelensége után Krisztus nem kapott birodalmat a mennyben, így az Isten által ígért

---

⁶⁶ KESTUTIS, *i. m.*, 101–102.

⁶⁷ *Epitome colloquium Racoviae habiti anno 1601*, ed. Lech SZCZUCKI et al., Varsoviae, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1966, 479.

⁶⁸ Matthias VEHE-GLIRIUS, *Istenismeret és más írások*, ford. RUTTER Tamás, vál., utószó, jegyzetek és a fordítást az eredetivel összevetette DÁN Róbert, Bp., Helikon Kiadó, 1984 (Prométheusz Könyvek, 3), 136–171. DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius: Life and Work of a Radical Antitrinitarian with His Collected Writings*, Bp.–Leiden, Akadémiai Kiadó–Brill, 1982 (Studia Humanitatis: Publication of the Centre for Renaissance Research, 4), 91–94.

uralma második földi eljövetelkor fog megvalósulni, hiszen Isten nem változtatja meg akaratát. Az ezeréves királyság kezdetének ideje azonban bizonytalan.⁶⁹ Glirius chiliaszta elképzelése az 1568-as gyulafehérvári hitvitán iskolaigazgatóként résztvevő és Dávid Ferenc elítélésével szemben fellépő Óvári Benedek értekezésében is tovább él, amelyben Óvári sem a Jelenések tekintélyéről, sem a szerzőségi vitákról nem nyilatkozik, az auktort csupán Szent Jánosként aposztrofálja.⁷⁰

A két nagy, egymás munkájára is reflektáló 16. századi unitárius kommentátornál, Bogáti Fazakas és Karádi munkáiban a könyv legitimitása már adott, ám a szerzőség és értelmezés kérdésében megosztottak. Az 1570-es években a partiumi unitáriusok püspökeként fontos térítő tevékenységet kifejtő Karádi Pál valószínűleg Wittenbergben végezte tanulmányait, majd a karánsebesi bán, Bethlen Gergely prédikátoraként szolgált. Bethlen halála után Abrudbányán folytatta tevékenységét, ekkor már bizonyosan antitrinitáriusként. Szerepet vállalt mind a gyulafehérvári, mind a váradi hitvitában, majd 1569–70-ben egy az egyház vezetése által szervezett missziós munkamegosztás keretében Székesfehérvárra hozott létre unitárius gyülekezetet. 1570 nyarán Simándon prédikált és nyomdát alapított, mi több: Melius Juhász Péterékkal is lebonyolított egy hitvitát, majd az unitárius eszméknek utat nyitott Békés felé. Az ortodox oláhok azonban elűldözték és 1572-ben Lugosra, majd Temesvárra menekült, ahol 1588-ban halt meg.⁷¹ A '70-es években Karádi közvetlenül együttműködött Dávid Ferencsel, akinek pártján következetesen kitartott. Ezt jól szemlélteti a Dávid elítélése után Hunyadi Demeteréknek, „*Iskáriótes Júdás testvéreinek*” címzett indulatos levele is.⁷² Karádi külön fejezetben Iréneusz, Szent Jusztinus, Órigenész, Orosius, Eusebius és Dorotheus munkái alapján fejti ki, hogy a könyvet nem Márkos János, hanem Szent János apostol írta Domitianus uralkodása alatt, miután a császár az evangélium megírásán felháborodva forró olajba vetette és 96-ban száműzte őt Patmosz szigetére. Szabadulása után ismét Efezusban tanított és egészen 103-ig élt. Ő Erasmusszal ellentétben a szerző nevének gyakori ismétlődését bizonyossággként értékeli, mert

⁶⁹ BALÁZS, *Antitrinitizismus és millenarizmus...*, i. m., 287. Krisztus földi királyságáról lásd: VEHE-GLIRIUS, i. m., 98–124.

⁷⁰ ÓVÁRI Benedek, *Az Christus Iesusnak az isten igaz messiassanak orzagarol... = Szombatos énekek*, szerk. STOLL Béla, s.a.r. VARJAS Béla, közrem. CSOMASZ TÓTH Kálmán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/5), 511–512. KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 4/1), 183, 312.

⁷¹ HAAS Éva, *Pál Karádi = Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizeiemes et dix-septiemes siècles, T. XXIII: Ungarländische Antitrinitarier III. Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczka, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, red. Mihály BALÁZS, Baden-Baden, 2004 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 204), 49–52.

⁷² KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, I., i. m., 303–306.

„meglátta azt ő lelkében, hogy még támadnak, kik ez könyvet övének lenni megtagadják, azért az ő szokása szerint egynéhány helyen megfejezi nevét, hogy János legyen neve, és ő legyen, ki az apostol és evangélista”.

Hasonlóan cselekedett evangéliumában is, ahol tanítványnak nevezte magát (Jn 21,24).

*„Hamissan condemnálják azért Szent Jánost abban, hogy anniszor megnevezi nevét, mikor azt bizonyos okokért cselekedni, holott az több apostolok is, Szent Péter, Szent Pál azonképpen cselekednek az ő levelekben”.*⁷³

Az apostoli szereztetés már eleve jelzi a könyv méltóságát. Azt Isten maga nyilatkoztatta ki, tartalma pedig az üdvösség eléréséhez elengedhetetlen. Isten pecsétje biztosítja, hogy senki ahhoz hozzá nem tehet, vagy el nem vehet belőle.

*„Nem kell hát ez könyvvel senkinek jádztani, avagy semminek ítélni és hátravetni, hanem inkább hogy vegye, hallgassa, értse és meg is tartsa, mint az régi prófétáknak egyik írását”.*⁷⁴

Glirius megfontolásainak hatása érvényesül, amikor a könyv tekintélyét Karádi a mózesi törvények kinyilatkoztatásával való párhuzamára alapozza. Mózesnek éppúgy maga az Úr jelent meg, mint Jánosnak az angyal Krisztus és Isten képében. Ha Mózes törvényeit elhisszük, János látását is hinni kell, mivel hasonló módon, ám nagyszerűbb bizonyossággal nyilatkoztatott ki. A Jelenéseket Karádi a Biblia legnagyobb tekintéllyel bíró részének tartja, hiszen Krisztus az Apokalipszist mennybemenetele után Isten saját kezéből vette el és adta tovább Jánosnak. Ez nemcsak a mózesi könyvekénél, de mindeneknél megbízhatóbbá teszi a szövegét.⁷⁵ Karádi tehát reflektál Glirius elképzelésére, de nem követi azt, hiszen nála az Újszövetség további iratai is ihletettséggel bírnak, így az Ó- és Újtestamentumot, mint törvényt és evangéliumot, egyaránt fontosnak tartja, ami munkájának sajátos nyitottságát jelzi.⁷⁶ A Jelenések János idejéhez viszonyítva a múltat, jelent és jövőt öleli fel, mely utóbbi leginkább Krisztus országlásáról írottakra vonatkozik. János munkája jó erkölcsre tanító törvény és tudomány, megjelenti a Római Birodalom kegyetlenségét, bálványozását, az igazak elleni üldözését és győzedelmét, másfelől Krisztus viaskodását a fenevaddal, a hívek megszabadítását és állapotukat az újonnan felépített szent Jeruzsálemben.⁷⁷ A Szentírás homályos helyeinek értelmezéséről Karádi Sozzinitől eltérően vélekedik. Szerinte

---

⁷³ KARÁDI, i. m., 581–582.

⁷⁴ Uo., 20.

⁷⁵ Uo., 49–51, 172, 200.

⁷⁶ BALÁZS, *Antitrinitarizmus és millenarizmus...*, i. m., 292–293.

⁷⁷ KARÁDI, i. m., 20–21.

törekednünk kell a titkok megértésére, amelyet kemény munkával, könyörgéssel, elmélkedéssel és Isten segítségével képesek vagyunk elérni.⁷⁸ Karádi gyakorlatilag az egyházatyák által megteremtett hagyományhoz kapcsolódik a könyv tekintélyének és szerzőségének igazolásában.

Árnyaltabb a helyzet Bogáti Fazakas Miklós kommentárjában. Bogáti tordai rektorságát követően 1579-ben már Kolozsváron tanított. Dávid elítélése után pedig a *Consensus* aláírásának megtagadásáért kiközösített papok közé tartozott, ám Karádihoz hasonlóan kitartott nézetei mellett. 1582-ben, amikor Gerendi Jánost és körét is elérték az innovációs vádak, Bogáti Pécsre, Válaszúti György unitárius felekezetéhez menekült.⁷⁹ Később Tordára ment, majd 1585-től Kornis Farkas udvari prédikátoraként tért vissza Homoródszentpálra. Neki ajánlotta 1589-es munkáját, amelyben Karádival való vitájáról is beszámol. Eszerint először Pécsen magyarázta és foglalta 51 cikkelybe a Jelenések könyvét. Ennek híre eljutott Karádihoz, akinek nem tetszett, hogy Bogáti mindent meglettnék magyaráz. Ekkor Bogáti levelet írt neki az Apokalipsziszról, amelyre Karádi három és fél év után egy szidalmazással és „*orcázással*” teli könyvvel felelt. Bogáti azonban feleslegesnek látta a további lépéseket, mivel Karádi nem tudta elolvasni kézírását és egyébként is az egész vita amiatt tört ki, mert ő másképp és rövidebben magyarázta a Jelenéseket. Sajnos sem az említett munkák, sem az előszavában hivatkozott további művei nem maradtak fent.⁸⁰ Karádi ellenszenve főként abból adódott, hogy Bogáti úgy vélte, a könyvben Babilon pusztulásáig már minden megtörtént. A könyv maga Jeruzsálem pusztulását, a zsidók büntetését és az üdvösség pogányok előtti útjának megnyitását írja le. Habár a jeruzsálemi papsághoz sokban hasonlít a mostani római, a könyv mégsem Rómáról szól, csak dühből magyarázzák arra a doktorok. Mivel minden tévelygés abból ered, hogy nem tudták, ki a szöveg valódi szerzője, Bogáti nyomatékosan és a kritikai vizsgálatokhoz közelítő érvekkel igyekszik bizonyítani, hogy az a jeruzsálemi Mária fia, Márkos János. Még ha Palaeologus kommentárján keresztül is, de ismerhette Erasmus bibliafilológiai eredményeit, hiszen bibliai helyek alapján számlálja elő az evangélista, apostol és teológus eltérő funkcióit, majd bizonyítja, hogy a Jelenések szerzője egyiket sem töltötte be. Tudnia kellett tehát az Erasmus által hivatkozott görög kéziratról, amelyen

---

⁷⁸ Uo., 312–313.

⁷⁹ Géza SZABÓ, *A Hungarian Antitrinitarian Poet and Theologian: Miklós Bogáti Fazakas = Antitrinitarianism in the Second Half of 16th Century: (Proceedings of the International Colloquium Held on the 400th Anniversary of Ferenc David's Death in Siklós, May 15–19, 1979)*, ed. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Bp.–Leiden, Akadémiai Kiadó–E. J. Brill, 1982 (Studia Humanitatis, Publications of the Centre for Renaissance Research), 220–221.

⁸⁰ BOGÁTI FAZAKAS Miklós *Apokalypsis-kommentárjának ajánlása és előszava* = DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció, 2), 230. További említett munkái magyarázatok az Apostoli levelekhez, Jelenésekhez, Krisztus históriájához, illetve Krisztus jövődöléséhez.

teológus János megjelölés állt. Bézát szintén egyetértőleg hivatkozza: a szerző Márkos János, aki az apostolok korában élt, Barnabás rokona, vele és Pállal együtt tevékenykedett, Rómába ment és sok országban prédikált, tehát próféta volt. A Jelenések leírásai és sejtetett történelmi tények alapján azonosítja János különféle életszakaszait és bizonyos abban, hogy e Jánosnak a többi apostollal együtt meg kellett halnia Jeruzsálemben. Kritikával illeti Eusebius egyháztörténetét, „*kinek sem ebben, sem egyébben, egynehányban nem illik hitelt adnunk*”. A könyv az apostolok halála után, de még Jeruzsálem pusztulása előtt keletkezett. Mindezt belső érvek alapján mutatja be, minthogy azért nem írhatta az apostol, mert harmadik személyben beszél az új Jeruzsálem fundamentumán található apostoli nevekről. De előkerülnek a János evangéliuma és a Jelenések közötti stilisztikai eltérések is. Görögségéről, szóhasználatáról és Istennel kapcsolatos materiális leírásáról pedig lerí, hogy zsidó doktor írta a könyvet, ám az prófétasága okán „*nem alábbvaló a' többi Apostolok írásánál*”. Végül történeti érvekkel (Szent István és más próféták elmondásaira hivatkozva) igazolja, hogy a Jelenésekben Jeruzsálemről, nem pedig Rómáról van szó. Akkoriban Róma népe még nem tért meg Istenhez teljesen, ekképp nem is hagyhatta el azt: ha nem kegyese, nem nevezhető kurvájának sem.⁸¹ Bogáti szerint a könyv homályosságának köszönheti mellőzöttségét és hogy többen csak fabulának tartják. Ismeri Kálvin fentebb idézett nyilatkozatát, ám a félremagyarázók között idézi meg Bullinger, Bibliander és John Bale munkáit is. Kitüntetett forrásai közé számít viszont Palaeologus és a bázeli humanista, Sebastian Castellio,⁸² akinek 1551-es bibliafordítását az erdélyi unitáriusok is használták.⁸³ Mindebből jól látszik, hogy Bogáti Fazakas tisztában volt a református hagyománnyal. Emellett nem csupán legitimnek tartotta a Jelenéseket, de az – miként Dán Róbert fogalmaz – egész teológiai rendszerének és Jézus-képletének kulcsát képezi.⁸⁴ Ezt az állítást legutóbb Bódis Henriett árnyalta, aki szerint a kommentár szövege nem támasztja alá, hogy Bogáti a szombatosok felé hajolva Jézus messiási küldetésének kudarcát látta volna halálában, épp ellenkezőleg, Jézus halála messiási küldetésének sikerét hordozta, hiszen utat nyitott az üdvösségre.⁸⁵

A későbbi elképzelésekről már nem rendelkezünk ilyen részletes képpel. A 17. századi *Conciones vetustae ex Apocalypsi* ismeretlen szerzője elfogadja, hogy Szent János apostol Domitianus idejében látta a látást Patmosz szigetén. Az Új Jeruzsálem leírását viszont csak

---

⁸¹ *Uo.*, 230–234.

⁸² *Uo.*, 230, 234.

⁸³ BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, i. m., 61.

⁸⁴ DÁN Róbert, *Források és adatok Bogáti Fazekas Messiás-képletéhez*, ItK, 81(1977)/3, 357–358.

⁸⁵ BÓDIS Henriett, *Bogáti Fazakas Miklós apokalipszis-kommentárja*, kézirat. Elhangzott 2007. november 28-án a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében.

példázatnak tekinti.⁸⁶ További megjegyzéseket találunk az Oderafrankfurtban tanult Árkosi Tegző Benedek 1657–61 között keletkezett, a 18. századra kiemelt fontosságra szert tevő, remonstráns eszmékkel vértezett imádságos könyvében.⁸⁷ Az igaz vallásról szóló második elmélkedésben a hamis próféták kerüléséről és a Szentírásról beszél, amelyben minden megtalálható, ami az üdvösségre szükséges. Így a Jelenések könyve is summaként tartalmazza a legfontosabb ismereteket Istenről, Krisztusról,

*„az örök életnek útja felől és csak ezekkel is megérnök, minden írásoknak melléje tétele nélkül. Azért ha egyéb semmi írások az egy könyvnél nem volnának, csak ehhez is nem volna szabad semmit adnunk Jel. 22. 18. 19. 20. Bizonyíságot tések mindennek, hogy valaki ezekhez téssen, e' könyvben megírt csapásokat veti Isten arra”.*⁸⁸

Az unitáriusoknál tehát nem zajlik le a Jelenések könyve legitimitása körüli reformációs vita, ám tisztában vannak annak részleteivel, legalábbis a református hagyomány tekintetében. A szerzőség és keletkezés kérdésében egyedül Bogátnál tapasztalhatunk némi kritikai irányultságot, míg Karádi tekintélyhivatkozások alapján számlálja elő megfontolásait. Mindkettejüknel fellelhető azonban az Erasmus véleményére való reflexió. A szerzőség és értelmezés kérdésében való megosztottság pedig az egzegetikai módszerek érvényesülésében is tetten érhető.

---

⁸⁶ *Conciones vetustae ex Apocalypsi*, Ms. U. 732, 1, 18.

⁸⁷ FÖLDES Ferenc, *Árkosi Benedek Imádságoskönyve*, Keresztény Magvető, 103(1997)/3–4, 195–198.

⁸⁸ ÁRKOSI TEGZŐ Benedek, *Az hétfeli mindennapokra irattatott.... imádságos könyv*, Ms. U. 335, 234.

2. Reformáció, egzegézis, Apokalipszis: Karádi Pál és a protestáns hagyomány

A szövegelemzések sorát Karádi Pál 1580-as *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázása...* nyitja. A munka 17. századi népszerűségét – a másolatokon felül – jól érzékelteti, hogy az 1616-tól Árkoson szolgáló unitárius pap, Bükfalvi Nagy Imre 1602 után olyan kolligátumba glosszázott belőle, amely Kálvin *Evangéliumi harmóniájának* 1572-es kiadását és Rudolf Gualther, zürichi lelkész 1577-es prédikációs-kötetét is tartalmazta.⁸⁹ A Kovásznai-másolat alapján egyfelől Karádi (1) egzegetikai módszerének sajátosságait vizsgálom, illetve a munka (2) forráshagyomány szempontjából is fontos műfajiságát, majd az értelmezési módszeréből kibomló (3) történelemszemléletet és eszkatológiát, különös tekintettel (4) a prédikatori szerepkörökre, illetve az (5) egyházképre. A több szempontú vizsgálat célja a szöveg tágabb kontextusának megteremtése, miáltal az európai reformációs kommentárok olyan művei válnak kijelölhetővé, amelyekből Karádi meríthetett. Az újabban publikált eredmények hangsúlyozzák, hogy Karádi szövegének forrásfeltárása csupán a kezdeteknél jár. Az azonban az eddigi vizsgálatokból is világos, hogy munkája nagymértékben épített Matthias Vehe-Glirius *Istenismeretére* és Servet *Restitutio Christianismi* című művére.⁹⁰ Erről akkor sem szabad megfeledkeznünk, ha jelen fejezetben nagyobb hangsúlyt kapnak az európai protestáns hagyománnyal, illetve a korszak hazai kommentárjaival való kapcsolódási pontok. Az elemzés során tekintettel leszek a Bogáti-kommentárban megfogalmazottakra, illetve Melius Juhász Péter *Az Szent Iánosnac toett ielenesne igaz es iras szerint valo magyarázasa predikatioc szerint...* című 1566–68-as művére.

a) Egzegézis

Az eddigi kutatás alapján a 16. századi unitárius bibliaértelmezés nagy vonalakban illeszkedik a sola scriptura elvén alapuló protestáns megfontolások keretébe. Ács Pál Bogáti Fazakas zsoltárfordításai kapcsán mutatott rá, hogy az unitáriusok a zsoltárok értelmezésekor a *sensus litteralis* mellett a „hasonlatossággal való applikálást” is felhasználták.⁹¹ Dávid Ferenc 1567-es *Rövid útmutatása* szintén tartalmaz egy 10 pontból álló, Servet és Sebastian Castellio munkáira támaszkodó biblia-hermeneutikai traktátust, amelyben többek között a

⁸⁹ Ösz Sándor Előd, *Kálvin Újszövetséghez írott kommentárjainak elterjedtsége a kora újkori Erdélyben*, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis: A Kolozsvári Protestáns Teológia Kutatóintézetének kötetei*, 2, 2011, 363–364.

⁹⁰ BALÁZS, *Antitrinitarizmus és millenarizmus...*, i. m., 292–293.

⁹¹ ÁCS Pál, „*En fiam vagy Dávid...*”: *A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában*, *ItK*, 112(2008)/5–6, 632–644.

sensus litteralist és a szöveggörnyezet figyelembevételét hangsúlyozza. Dávid szerint az értelmező akkor jár el helyesen, ha „jelenléte az értelmezésben önmaga kiiktatását jelenti”. Később az itt lefektetett normák hangsúlyos változáson mentek keresztül, s habár az etikai kritérium – miszerint a helyes megértéshez szükség van az istenes életre – megmaradt, a spiritualitást teljesen száműzte és visszatért a Szentírás világosságának hirdetéséhez, illetve az önmagát értelmező Biblia lutheri téziséhez, amely végül szigorú biblicizmushoz vezetett az unitáriusok körében.⁹² Simon József már radikálisabb elmozdulásra hívja fel a figyelmet Enyedi György klasszika-filológiára és filozófiára támaszkodó egzotikái módszere kapcsán, amelyben „az *allegorikus – figurális – spirituális – misztikus – nem sajátlagos értelemben vett – metaforikus* értelem áll szemben a *történeti – literális – sajátlagos* értelemmel”. Enyedi amellett, hogy néhol elismeri a figurális-tipológiai értelemben vett metaforikus jelentést, arra törekszik, hogy a betű szerinti értelmet minden addiginál „erősebben juttassa érvényre” a hit dogmáinak megállapításakor.⁹³ Az önkényes allegorizálás elvetésével és a sensus litteralis hangsúlyozásával az unitáriusok illeszkedtek a reformáció főbb áramlataihoz, ahol a felekezeti különbség abban nyilvánult meg, hogy a literálshoz milyen spirituális (morális, profetikus) értelmekeket kapcsolnak.⁹⁴ A tropológiai, topológiai értelem, középpontjában Krisztus személyével és váltságával, a mindenkori textus aktualizálását kellett hogy elősegítse.⁹⁵ Luther szóközpontú teológiája ezzel Krisztus-centrikussá vált, a krisztológia efféle kiemelése pedig újraformálta az allegorikus értelmezést. A protestánsok tehát vagy a sensus litteralist, vagy az új allegoricitást alkalmazták.⁹⁶ Láthattuk, Luther 1522-es előszavában azért utasította el az Apokalipszist, mert nem tanított Krisztusról.⁹⁷ A második előszóban azonban már olyan próféciának tartja, ami képek és alakzatok által jövedöl, amelyeket leginkább úgy lehetne felfejteni, ha a kereszténységen eddig bekövetkezett eseményeket előszámlálnánk „és e képekkel szembehelyeznénk, a kettőt szavanként egybevetve. Ha összecsengenek és egymáshoz illenek, hagyatkozhatnánk erre a módszerre [...]”.⁹⁸ A látomás megfejtésében elsődleges tehát annak betűszerintisége, amelyhez valamiképpen hasonló események lesznek annak megfelelői. Ez a módszer a hasonlatosság szerinti applikációt éppúgy magába foglalja, mint ahogy terepet kínál a történeti értelmezés számára.

⁹² BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, i. m., 55–65.

⁹³ SIMON, i. m., 17–19, 22–23.

⁹⁴ ÁCS, i. m., 637–638.

⁹⁵ GÁNÓCZY Sándor–Stefan SCHELD, *Kálvin hermeneutikája: Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*, ford. Dr. HUSZTI Kálmán, Bp., Kálvin János Kiadó, 1997, 36–37, 51.

⁹⁶ SIMON, i. m., 20–21.

⁹⁷ LUTHER, *Előszó...* (1522), i. m., 319.

⁹⁸ LUTHER, *Előszó...* (1530), i. m., 320–321.

Első ránézésre Karádi értelmezői módszere illeszkedik a leírtakhoz, amelynek három alappillére az előljáró oktatásban fejt ki. A legfontosabb a betű szerinti értelem következetes érvényesítése, hiszen a Jelenések nem allegóriás könyv, minden úgy történt, ahogy az apostol valóságosan látta. E szigort némiképp enyhíti, hogy egyfajta „*mutató tanóságot*” vagy „*jedző értelmet*” is számba kell venni, mert előfordul, hogy a látott dolog mást, de cselekedetben és kinézetben hasonlatost jelöl.⁹⁹ Az értelmezés alapjait jól érzékelteti a Jel 8,10–11 harmadik trombitaszóhoz fűzött magyarázata. A literális értelem szerint valóban egy üszögszerű csillag esik a földre és mérgezi meg a vizeket. A csapást Isten küldi, aki teremtményeivel, így a csillaggal is szabadon rendelkezhet. A csillag nagyságának, keserűségének és becsapódási helyének részletezése után következik lelki értelme, miszerint az a hamis tudomány, amelyet a trombitáló angyal, a hamis próféta hirdet. A megfeleltetés az üszög fizikai tulajdonságain alapul, amelynek nincs természetes fénye, jól égő zsírja, hamar kialszik és szemet homályosító a füstje. Mindez applikálható a pápa tudományára, ami mindennél magasabbra tartja magát (fentről jön), senki lelkében nem világlik, sötétben és kétségben hagy, illetve az igaz tudomány vizét megrontva kárhozatra taszítja az abból ivó embereket.¹⁰⁰ Karádi a lelki értelmet a tapasztalati hasonlóság alapján igyekszik a betűhöz kötni. Ezzel szemben Meliusnál csupán Karádi lelki értelemének síkja van jelen: itt a harmadik angyal magát a Sátánt és Antikrisztust rontja. A fényes csillag a pápa, Antikrisztus, Árius, Sabellius, Servet és más eretnekek, tehát a hamis tanítók, akik eltávolodnak Isten igaz tudományától, majd a nép közé esnek és az Írásba hamis tudományt kevernek. Öröm az, mert édes jó színe alatt mérget ad és megkeseríti a vizet.¹⁰¹ Hasonló megállapításokat tehetünk a Jel 6,2–8 négy lovasa kapcsán, ahol az apostol a látásokat valóban úgy hallja és látja, miként leírta, lelki értelme pedig több ponton egyezik Melius magyarázatával. A fehér ló eszerint „*Isten háza*” és az igaz tanítók, amelyen Krisztus ül. Íja Isten tudománya, koronája pedig győzelmét mutatja. A vörös ló Isten különféle csapása, illetve Meliusnál a törvény szava, Karádinál pedig a Sátán zsinagógája a szentek kiontott vérével. Míg Melius a fekete lovat a bűnre, és hamis pápai tanítókra értelmezi, akiket Isten lelki és testi éhséggel büntet, Karádinál az egyedi módon a fősvény és telhetetlen emberek természetét jelöli. Az égből jövő szózat nem Isten drágasággal sújtó büntetése, hanem a hívekre való gondviselése, mivel a dénár mindössze tíz magyar pénzt jelent, így a telhetetleneket Isten olcsósággal szégyeníti meg. Eltér tehát a legtöbb protestáns

---

⁹⁹ KARÁDI, *i. m.*, 9, 12–13, 52.

¹⁰⁰ *Uo.*, 271–273.

¹⁰¹ MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Iánosnak tölt ielenesnek igaz es iras szerint valo magyarázasa predikatioe szerint...*, Várad, 1568, RMNy 259, *i. m.*, 125v–126r.

munkától, amelyek a fekete lovat a drágasággal, éhínséggel és ínséggel azonosítják. A fakó ló a világ nagyobb részét, a hitetleneket leigázó háború, éhínség és járványok általi halált mutatja, miként Meliusnál, akinél a törvény átkát is jelöli. Egy második lelki értelemben Karádi mindezt a Római Birodalomra és a pápára alkalmazza, ugyanis az mindent elpusztít, kárhozatra juttat és uralkodik a világ fejedelmein. A két kommentár közötti legfőbb eltérés Melius szentháromságtani megközelítése, illetve hogy Meliustól eltérően, Karádinál hiányzik a wittenbergi „bűneiért bünteti Isten a népet” és a zsidó magyar sorspárhuzam szerepeltetése.¹⁰² A továbbiakban Karádinál előfordul, hogy csak a betű kerül előszámlálásra, miként az utolsó ítélet előtti csapások (a földrengés, Nap sötétedése, vérré vált Hold) esetén.¹⁰³ A magyarázat Bogátinál is a hasonlóságon alapul, ám ő semmiféle elrugaszkodást nem enged a betűtől, amely szorosan összefonódik az értelem Jeruzsálem pusztulásának idejéhez való alkalmaztatásával. Előszavában ugyan megemlíti, hogy a próféták írásait a hasonlatosság alapján más időre is lehet magyarázni, ám ezzel az eljárással nagyon ritkán él.¹⁰⁴ A Jel 6–11 közötti csapások így a zsidó nemzetet sújtják, és a római seregek Jeruzsálem elleni ostromának különböző állomásait jelzik. A ló hadi állapotot jelöl: a fehér mindenképpen győzelmet arat, de ekkor még békét remélhetnek a zsidók, mert a római sereg Isten hadaként még nem szállt a bűnös városra. A vörös lónál a pártolások miatt már nincs remény a békeség felől. A had elérte Jeruzsálem elővárosait. A fekete a fegyverek okozta seb fertőzését, a halál színét, illetve a búza és étel drágaságát jelzi. A fakó ló pedig az éhség, vadak, dög, drágaság és fegyver okozta halált mutatja. E csapások egyszerre, mégis fokozatosan zúdulnak Jeruzsálemre, mindebből szerinte az örök tanulság, Meliushoz hasonlóan, hogy ha az emberek nem akarják az Úr igéjét meghallani, az ország romlását okozzák.¹⁰⁵

Az elmondottak alapján feltehetjük a kérdést, van-e olyan pont, ahol Karádi továbblép a reformáció hagyományán? Már a humanisták is nagy hangsúlyt fektettek a betű szerinti értelemre. Jacques Lefèvre említett zsoltármagyarázatában pedig kétféle literális értelmet is megkülönböztetett. Központi gondolata, hogy az önmagát magyarázó Szentírás középpontjában egyedül Krisztus áll. Míg az Ótestamentum a rá vonatkozó ígéreteket, az Újszövetség azok beteljesedését, a zsoltárok pedig az emberiség Krisztusban való megváltását fejtik ki. Az elsődleges literális értelem a próféta és a Szentlélek szándékát tartalmazza, ez adja tehát Lefèvre szoros krisztológiai magyarázatának alapját. Ezzel szemben a második

¹⁰² KARÁDI, *i. m.*, 212–228. MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 97r–101r.

¹⁰³ KARÁDI, *i. m.*, 234–236.

¹⁰⁴ BOGÁTI FAZAKAS, *i. m.*, 231.

¹⁰⁵ Duod. Hung. 9, 63r–66v.

sensus literalis a rabbik és zsidók történeti értelmezése, a halott betű, amelyet Lefèvre a vakok értelmének nevez.¹⁰⁶ Erasmus az allegorikus értelmezést csakis az Ótestamentum olvasásakor tekinti elengedhetetlennek, az Újtestamentum esetében viszont csak korlátozásokkal és inkább a morális tanítások esetében tartja használhatónak, ám ekkor sem szabad eltávolodni a betű szerinti értelemről.¹⁰⁷ Az allegorizálás túlhangsúlyozása mellett elismeri a Biblia többféle jelentéssíkját, ám olyan passzusokra is figyelmeztet, amelyeket egyáltalán nem lehet allegorikusan magyarázni. 1535-ös *Ecclesiastes sive concionator evangelicus* című munkájában a sensus literalis és spiritualis mellett a tropológikus értelem fontosságát hangsúlyozza, amely a szöveg morális jelentését tárja fel. Erasmus preferált egzegetikai módszerét tükrözik zsoltárértelmezései, ahol először a szöveg betű szerinti és történeti értelmét járja körül, majd az allegorikus-misztikus, tehát Krisztusra utaló jelentését fejt ki. Végül hosszabb részt szentel a tropológikus-morális értelemnek, amelyben a zsoltár állításait az egyházban való keresztényi élet tükrében tárgyalja.¹⁰⁸ Luther szerint azonban a lelki értelmet a betű szerintiben kell felfedezni, abban kell Krisztust keresni, ám az nem azonos a Biblia allegorikus értelmével. A reformáció számára a sensus literalis egyszerre jelentette a történeti és képi-figuratív jelentést, illetve annak profetikus dimenzióját. Az értelmezés nem vált ketté, a betű magában hordta a lelket.¹⁰⁹

Kérdésünkre a választ ott kell keresnünk, ahol Karádi képes Meliushoz illeszkedni, ám Bogátitól teljesen elkülönül: az idők megosztásában. A regulák szerint a Jelenések könyve az egyház múltbeli, jelenbeli és az ítélet utáni eseményeit egyaránt előadja. Az abban szereplő csapások pedig János idejétől kezdve részint beteljesedtek, részint pedig az utolsó időben teljesednek be.¹¹⁰ Karádi a lelki értelmet egyfelől a tapasztalati érzékelésen alapuló hasonlatosság követelményével igyekszik radikálisan a betűhöz kötni, másfelől bevezeti az idők megosztásán alapuló történetiség kritériumát. Az így létrejövő konstrukciót pedig „*históriás allegóriának*” nevezi, amelynek lényege, hogy a lelki értelem csak akkor állhat meg, ha azt cselekményben és időben is ellentmondás nélkül el lehet helyezni a történelem

¹⁰⁶ Henning Graf REVENTLOW, *History of Biblical Interpretation Volume 3: Renaissance, Reformation, Humanism*, transl. by James O. DUKE, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2010, 39–40.

¹⁰⁷ BIETENHOLZ, *i. m.*, 55.

¹⁰⁸ REVENTLOW, *i. m.*, 61–63.

¹⁰⁹ FABINY Tibor, *Luther krisztocentrikus bibliaértelmezése* = F. T., *Szótörténetek: Hermeneutikai teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*, Bp., Luther Kiadó, 2009, 124–138. FABINY Tibor, *A sensus literalis kérdése = A sensus literalis hermeneutikai kérdései*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 2001 (Hermeneutikai Füzetek, 25), 7–8.

¹¹⁰ KARÁDI, *i. m.*, 9, 13, 15.

menetében vagy a bibliai históriákban. „*Oszd meg az üdőköt és jól magyarázod az írást*”.¹¹¹ Maga a fogalom a trombitáló angyalok kapcsán jelenik meg.

„*Emlékezem ez előtt is róla, hogy ez csapásokat az Krisztus tudományával együtt járónak mondja lenni, noha nem allegóriás könyű [értsd: könyv] ez mindenestől fogván, hanem ha azt históriás allegóriának ítéled*”.

A Melius-magyarázattal való kapcsolat is itt válik leginkább szembetűnővé. Karádinál a trombitáló angyalok az igaz tanítók, a trombitálás a prédikálás, trombitájuk pedig Isten ígéje. A köeső Isten haragjának hirdetése, amelyből vér és tűz száll a földre, mivel Isten tudománya és fizikai büntetése együtt jár.¹¹² A csapások kettőssége összefonódik testi és lelki értelmezésük kettősségével: a fizikai csapásokat a betű, míg az igaz és hamis tudományt a lelki értelem mutatja.¹¹³ Az angyalok Meliusnál is a kibocsátott számtalan prédikátort jelölik, akiket Isten támaszt, hogy hirdessék igazságát és büntessék a Sátánt, a bűnt és a világot.¹¹⁴ Ezzel szemben Bogátinál a trombiták a rómaiak Jeruzsálem elleni ostromait mutatják.¹¹⁵ A „*históriás*” megjelölés Karádinál a csapások jövőbeliségére is utal. Az idők megkülönböztetése azonban Meliusnál hiányzik. Ott minden a jelenre applikálódik, és a csapások Isten bűn miatti általános büntetéseként jelennek meg. Karádi tehát a históriás allegória síkján kitágítja az applikáció lehetőségeit, amelyre egy ciklikus időrendi struktúrát épít. Eszerint, ha a könyv csapásaiból és vigasztalásaiból valami be is teljesedett az apostolok halála után, azok ígéről ígére csak a jövőben, a végidő előtt lesznek meg:

„*Az következő pecsét alatt való jegyek is inkább mind az Istennek különb-különbféle csapását jelentik [...], melyek mind az Krisztusnak utolsó eljövételének előtte és az jövetelben teljesednek meg valóban, noha rész szerint valahul meg is löttének valamik benne ezelőtt*”, hiszen „*ha valami részek meglöttek is az apostolok halálok után ez ideig, de mégis ugyan jövendők [...], mert semmi história azt nem bizonyítja, hogy ígéről ígére ezek beteljesedtenek volna így, az mint itt láttatnak*”.¹¹⁶

A históriás allegória lesz az az alap, amely utat nyit, hogy meghaladja a Jelenéseket Jeruzsálem pusztulásával párhuzamosan olvasó Bogáti egzegetikai módszerét, aki maga is alkalmazza a literális értelmén nyugvó „hasonlatossággal való applikálást”.¹¹⁷ Ám éppúgy ez

---

¹¹¹ *Uo.*, 574.

¹¹² *Uo.*, 267.

¹¹³ *Uo.*, 271, 277.

¹¹⁴ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 120r.

¹¹⁵ *Duod. Hung.* 9, 72v–75r.

¹¹⁶ KARÁDI, *i. m.*, 218, 290.

¹¹⁷ ÁCS, *i. m.*, 644.

a ciklikus történelemszemlélet teszi lehetővé, hogy Karádi más, illetve egyszerre több értelmezési hagyományhoz is illeszkedni tudjon, amit jól példáz a Jel 7 négy angyalának értelmezése. A szelek megtartása betű szerint Bogátinál és Karádinál is a forróság és hőség általi csapás. Karádi lelki értelme azonban Meliuséval egyezik: a négy angyal a hitetlenek gyülekezete,

„kiknél hatalom vagy, hogy megtartóztassák az Istennek szentséges éltető tudományát az földön való népektől, ne fűjjon, ne tanítassék, ne prédikáltassék, ne éljenek emberek lelkekben, hanem megfulladjanak, megepedjenek és halljanak lelkekben”.

Így gátolja meg Róma és a pápa is az ige terjedését.¹¹⁸ Meliusnál a négy angyal az ördögök, eretnekek, Antikrisztus, pápa és hitetlen fejedelmek, akik Krisztus ellen támadnak.

*„Így most is a Sátán a mi lelkünk éltető szelít, az Isten kegyelmét, az Krisztus érdemét, a Szentlélek vigasztalását, tanítását és világosítását elfogja mitőlünk. [...] Így az henger pápista papok elfogják a lélek lelkét és szelét, megfojtják, mint egy akasztó hóhérek a mi lelkünket. Megtiltotta pápa a fejedelem, hogy sohul ne prédikáljanak igazán, hanem misézzenek, pápai, barát hazugságot rakodjanak”.*¹¹⁹

Bogátinál nincs szó az oltalmazó angyalról, csupán a gonoszok között rekedt hívek megpecsételését és megmentését emeli ki. Karádi azonban, hogy jól megérthessük, ki az az angyal, előveszi az idők megosztását. Eszerint a Jelenések víziói közül egyesek Krisztus földi életére, mások az utolsó ítélet eseményeire, ismét mások a kettő közti időszakra vonatkoznak. Így az oltalmazó angyal egyfelől az evangéliumot prédikáló Krisztus, majd az apostolok, akiknek szavára nem hajlandók megtérni a zsidók, amiért Titus ártó angyalként lerombolta Jeruzsálemet. Itt tehát összeér Bogáti értelmezésével. Ám a kép éppúgy jelöli az utolsó idő evangéliumot prédikáló és megtérésre hívó angyalát, Krisztus ítéletét és a kettő között eljövő oltalmazó angyalokat is.¹²⁰

Az idők ciklikus megosztása teszi lehetővé, hogy míg Bogátinál a szintén betű szerint magyarázott trombiták a rómaiak ostromait, az ötödik trombitaszó sáskái pedig hasonlatosság szerint a római hadat jelölik,¹²¹ Karádinál Meliushoz hasonlóan a sáskák lelki értelme a hamis tanítókra és püspökökre is magyarázható legyen.¹²² Habár a látomások értelme Bogátinál is elég tág, sőt a trombiták nála is (Meliushoz hasonlóan) Isten csapásai az engedetlenségért,

¹¹⁸ KARÁDI, *i. m.*, 241. Vö.: Duod. Hung. 9, 69r–v.

¹¹⁹ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 108v–110r.

¹²⁰ KARÁDI, *i. m.*, 241–245. Vö.: Duod. Hung. 9, 69r–70r.

¹²¹ Duod. Hung. 9, 72v–75r.

¹²² KARÁDI, *i. m.*, 285–286. Vö.: MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 129r–v.

annak alkalmazhatósága leszűkül a jeruzsálemi eseményekre. Karádi viszont a teljes történelemben mozog: Krisztus első és utolsó eljövételére éppúgy lehet alkalmazni a látomást, mint a kettő közötti időszakra, azzal a feltétellel, hogy a bibliai és világtörténeti eseményekbe idő szerint illeszkedjenek. Ezzel szemben Melius értelmezését egyfajta időtlenség hatja át, amelyben a büntetések egyetemesek, minden korban, minden szituációban hasonlóan működnek. Ezt csupán a gyakori jelenre való alkalmazás, a pápaság és az unitárius tanok ellen való heves kirohanások kötik saját korához, amellyel követi a lutheri reformáció végidőkben élő szemléletét. Ebből adódóan sok hasonlóság van Karádi lelki értelme és Melius egy síkon mozgó magyarázata között, amely egyfelől jól mutatja, hogy a históriás allegória a *sensus litteralishoz* való konzekvens ragaszkodás terméke, másfelől rávilágít, hogy Karádi egzisztenciális módszerét a szoros betű szerinti értelem és az arra épülő lelki értelem párhuzamos mozgatása teszi kiemelkedővé. Ez teszi lehetővé, hogy akár több értelmezési hagyományhoz is illeszkedni tudjon. Míg Bogáti értelmével a múltban, Meliuséval a jelenben találkozunk.

A históriás allegória és az idők kérdése azonban nem csupán az eltérő értelmezésmodellekhez való kapcsolódásokban játszik nagy szerepet, hanem utat nyit a kritikai értelmezés felé is, mivel megköveteli a történeti munkák ismeretét és magyarázatban való alkalmazását. Ennek szemléletes példája a sárkány (Jel 12) és a tengerből feltörő fenevad (Jel 13) képe, amely Karádinál nemcsak hasonlatosság, hanem a történelem szerint is az első, azaz a János idejébeli polgári, illetve a második, azaz a pápai Római Birodalmat jelöli. Ennek sajátossága Melius és Bogáti értelmezésének tükrében látszik igazán, ők ugyanis a hagyományos magyarázatokat követve a Jel 12 sárkányán a Sátánt értik. Melius szerint annak hét feje számtalan hatalmát és a világ nagy részét uraló birodalmát jelöli, a tíz szarva pedig a hitetlen fejedelmeket, a pápa hadát és az eretnekeket mutatja. A tengerből feltörő bestia az Antikrisztus, aki az apostolok korában a zsidó nemzetből támadt és három fia született: a török, a görög-keleti (rác, orosz, görög) hit és a római pápaság. A Sátán adja a hatalmat az Antikrisztusnak és a földből jövő második bestiának is, amely a Római és Török császárságot jelképezi. Habár a pápaságot a reformátorok számtalanszor lerontották, a Sátán mindig helyreállította azt. Meliusnál tehát a sárkány és a bestiák egyaránt jelölik a római, mohamedán és eretnek hitet és azok hirdetőit, illetve az őket támogató bűnös fejedelmeket és birodalmakat.¹²³ Bogáti ennél sokkal közelebb jár a történeti értelmezéshez, ám hiányoznak a külső forrásokra való hivatkozások. A sárkány a zsidók között szabadon nyargaló Sátán, a hét koronás fej pedig az a hét nemzet, akiknek földjét a zsidók elfoglalták, s végül Dávid idején

---

¹²³ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 160v–161r, 163r–164v, 179r–180r.

Jeruzsálemet tették udvarhelyévé. A tíz szarv az ördög akaratán járó Jeruzsálem pártosait jelöli, a mélységből feltörő fenevadat pedig Szíria római helytartójával azonosítja. Mindenesetre a proconsul megsebesült feje a római had vereségére utal, amely után Nero császár inkább békét akarna kötni a zsidókkal, minthogy elveszítse tartományát, ám a had talpra áll. Időben tehát valamikor a zsidók 66-os lázadása után járunk. Az apostolokat ezután már a rómaiak és a zsidók is nyomorgatják. A földből jövő fenevad és szarvai ugyanis a jeruzsálemi két papságot jelölik, akik a rómaiak hitére akarják téríteni a zsidókat.¹²⁴

Ezzel szemben Karádi a Sátán szó betű szerinti jelentését veszi alapul, mint ellenség és patvarkodó.¹²⁵ Így az nem csupán hasonlatosság miatt lesz a Római Birodalom, hanem mert „*az históriák az idővel egyetemben megbizonyítják*”. Karádi Dániel könyvét, Eusebius, Varro, illetve Pomponius Atticus történeti munkáit felhasználva több oldalas értekezést szentel a birodalom alapításának, háborúinak, uralkodóinak és intézményrendszerének. Ez utóbbit, mint fő tisztségeket a sárkány hét fejének is megfelelteti, mint királyok, konzulok, tíz férfiak (decemvirek), diktátorok, három férfiak (triumvirek), császárok és imperátorok. Az első birodalom végét Varro alapján 551-re teszi, miután az átadja a hatalmát a pápaságnak, amellyel kezdetét veszi Róma második uralkodása.¹²⁶ Karádi történeti érvelésének tételes előszámlálása helyett csupán a Dániel könyvében megjelenő kis szarv magyarázatát emelném ki, amely teljesen elüt a wittenbergi hagyománytól. Tóth Péter már kiemelte, hogy a tíz szarv kapcsán a két Rómáról szóló látomást Karádi együtt olvassa Dániel negyedik fenevadával. A Dán 7,24–26-ban megjelenő kis szarvat, amelyben a wittenbergi hagyomány Mohamedet látja, Karádi Caius Julius Caesarra érti, ugyanis Mohamed még meg sem született az első Római Birodalom elpusztulásakor, a törökök pedig soha nem képezték a birodalom részét. Caesar azonban Galliában viselt hadat, amely egy a tíz szarv közül, majd legyőzte az ellene pártot ütő két konzult és Pompeiust, tehát illik rá a három szarv letörése is. Karádi magyarázatának alapja elsősorban történeti érv.¹²⁷ Mindezt azonban kiterjeszti a teljes Római Birodalomra, amikor Julius Caesart az egymást követő császárok, a letört szarvakat pedig a konzulok típusának tekinti. Emellett a kis szarv istenkáromlását bálványimádásként alkalmazza a teljes birodalomra, az értelmezés helyes voltát pedig Philo, Josephus Flavius és Eusebius történeti munkáival támasztja alá.¹²⁸ Fontos azonban, hogy a kis szarv Kálvinnál is

---

¹²⁴ Duod. Hung. 9, 84r–98r.

¹²⁵ TÓTH F. Péter, *Török³: Az Antikrisztus, a kis szarv meg Góg és Magóg = Balázs Mihály köszöntése, Acta Historiae Litterarum Hungaricum, Tomus XXX*, szerk. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, 2011, 454.

¹²⁶ KARÁDI, i. m., 352–359.

¹²⁷ TÓTH, *Török³...*, i. m., 455–457.

¹²⁸ KARÁDI, i. m., 357–359.

Julius Caesarként jelenik meg, és habár a negyedik birodalom nála is a római, a leírtakat csak Krisztus születéséig tartja érvényesnek, tehát tagadja a *translatio imperii* elvét.¹²⁹ Kálvinnál következik be tehát a dánieli birodalmak értelmezésével kapcsolatos történeti-kronológián alapuló hermeneutikai fordulat. Ez azért is fontos, mert ebből az értelmezési hagyományból merített Karádi is éppúgy, mint később a református Kecskeméti Alexis János 1609-es Dániel-kommentárjában, amelynek történeti modernitására Bene Sándor hívta fel a figyelmet.¹³⁰ Kecskeméti Alexis ugyanis a történeti megfontolások konzekvens érvényesítésével a negyedik birodalmat nem Rómával, hanem a szeleukidák uralmával, a kis szarvat pedig Antiochus Epiphanesszel azonosítja. Megfontolásaiban nagy szerep jut a kálvini fordulat filológiai megalapozását elvégző Franciscus Junius és Immanuel Tremellius 1575–79-es Ótestamentum-fordításának, illetve nagy terjedelmű szövegegységeket vesz át Amandus Polanus 1599-es Dániel-magyarázatából is. Az értelmezés modernsége a behatárolt wittenbergi üdvtörténeti rendszer áttörésén túl a múlt kutatásának hangsúlyozásában és a történeti-kritikai olvasat érvényesítésében áll. Azonban a Farkas András üdvtörténeti szemléletétől eltérő, új utat kijelölő megfontolásokra nem mindenki volt nyitott. Így az 1621-es kiadás I. Rákóczi Györgynek szóló előszavában Margitai Péter szándékosan félreközzetítette a mű üzenetét, és visszahelyezte azt a wittenbergi történelemszemlélet kereteibe, eleget téve az egyház vezetőinek és patrónusai elvárásának.¹³¹ Kecskeméti munkája felhívja a figyelmet, hogy az idők rendszerezése, vagy ahogy Karádi írja: „*az idők megosztása*” milyen fontos alapját képezi a kritikai olvasatnak. Épp ezért fontos hangsúlyozni, Karádi sem veti el a kis szarv Antiochus Epiphanesszel való azonosítását! Később ugyanis a 13. fejezet hétfejű és tízszarvú bestiáját Suetonius, Livius, Eusebius, Tertullianus, Sabellicus munkái és persze Dániel könyve alapján a római pápaság birodalmával azonosítja, esze ágában sincs tehát lemondani a *translatio imperii* értelmezéséről. A halálos sebet kapott fej kapcsán azonban előhossa ciklikus történelemszemléletét, miszerint a prófétált események nem csupán egyszer, hanem többször megismétlődhetnek, mind nagyobb beteljesüléssel. Így sebesült fej volt Julius Caesar, Nero és Nerva is, de mivel János nemcsak a múltrol, hanem a jövőről is ír, mindez éppúgy érthető Pelagius pápa idejére, akinek uralkodása alatt Belizár elfoglalta Rómát. A bestia káromlásáról

¹²⁹ GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, *Kecskeméti Alexis János = Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, s. a. r. SZUROMI Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 3), 34–35.

¹³⁰ BENE Sándor, *Ratio temporum: Dániel próféta és a magyar történetírás = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések), 87–115.

¹³¹ *Uo.*, 87–115.

szólva felidézi, hogy sok prófécia szól Isten és az anyaszentegyház szidalmazásáról, de erről kiváltképpen Dániel próféta mond jövőndőt. Ekkor idézi fel a minden égtáj felé naggyá váló kis szarvat, amelynek hatalmát és istentelenségét Dániel 8. és 11. fejezetei alapján mutatja be:

„Jóllehet, hogy mind azok az Antiochus syriabeli királyba teljesednek be [...] Mindazáltal ha régen, ó törvényben Antiochusban ezek beteljesedtenek, nem következik, hogy azután is valakiben be ne teljesedjenek”.

Mindez illik tehát a Római Birodalomra is, hiszen az bálványimádó, istenkáromló és éppúgy üldözi a híveket, mint Antiochus.¹³² Karádi egyfelől megelőlegezi Kecskeméti Alexis 55. prédikációját,¹³³ másfelől a prófécia idejéről való elképzelése megengedi, hogy azzal párhuzamosan fenntartsa a Róma-ellenes értelmezést is, amelynek Antiochus uralma mintegy előképe lesz. Szinte ugyanezen megfontolásokat olvashatjuk Sozzininak az 1590-es években szintén Erdélyben tevékenykedő radikális chiliaszta Eberhard Spangenberggel folytatott levelezésében. Spangenberg több alkalommal is kikérte Sozzini véleményét a „minden dolgok megújulásának” bekövetkeztéről, majd 1598-ban beterjesztette a rakówi zsinatra *De duabus bestiis ex Apocalypsi* című munkáját.¹³⁴ Sozzini a Spangenberg nézeteit részletesen cáfoló levelében Tremellius és Franciscus Junius megfontolásai alapján beszél arról, hogy Dániel szövegei nem a pápaság utáni Rómáról szólnak, és a kis szarv egyértelműen Antiochus Epiphanes, aki nem mellesleg a római főpap típusa is!¹³⁵ Mivel Sozzini levele 1601-es keletkezésű, így Karádi valószínűleg a kálvini hermeneutikai-tradícióból merített és alakította azt saját elképzeléseihez. A kettő közötti ellentmondást pedig könnyen áthidalhatónak tartotta a prófécia értelmezésére vonatkozó időszemléletével.

Összességében tehát Karádi csatlakozik a reformáció betű szerinti értelmet preferáló egzegetikai módszeréhez. Értelmezői módszerének sajátossága a literális és a spirituális értelem együtt mozgatása, amelynek legfőbb célja az öncélú allegorizálás elkerülése. Ennek érdekében a lelki értelmet több szinten igyekszik a betűhöz kötni: egyfelől a fizikai tulajdonságokon alapuló hasonlatosság kritériumával, másfelől az időkhöz és a történelemhez való illeszkedés követelményével. Az ennek eredményeként létrejövő históriás allegória a ráépülő ciklikus történelemszemlélettel kitágítja az applikációs lehetőségeket, és hozzájárul, hogy más értelmezésmodellekhez is illeszkedni tudjon anélkül, hogy kizárólagosságra

¹³² KARÁDI, i. m., 391–393. Idézet: 392.

¹³³ *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve...*, i. m., 462–465.

¹³⁴ KÁLDOS, i. m., 147–148.

¹³⁵ Fausto SOZZINI, *Notae in Eberhardi Spangenbergii scriptum de duabus bestiis Apocalypsis, XXVII. = Fausti Socini Senensis Operum Tomus Alter Continens ejusdem Scripta Polemica*, 1656, 449–450.

törekedne. Másrészt a létrejövő konstrukció megköveteli a Szentírás történeti olvasatát is, amely utat nyit a későbbi történeti-kritikai megfontolások felé.

A kapott kép tovább árnyalható, ha azt Enyedi azon elvárásaival is szembesítjük, miszerint „a hit dogmáit a literális [...] értelem alapján kell megállapítani”.¹³⁶ A háromságtannal kapcsolatos megfontolásokban nemcsak e követelmény teljesülését, de a bibliafilológiai eredmények használatát is megfigyelhetjük. A Jel 1,1–3 magyarázatokor a betű szerinti értelem igazolja, hogy Krisztus kisebb az Atyától, hiszen a Jelenéseket Isten adta neki mennybemenetele után, ez az oka, hogy Jánosnak csak 83-ban(!) jelentette ki. Nincs alapja annak, hogy a megjelenő angyal személy szerint Krisztus lett volna, így nem igazolható a Fiú istensége: „*Itt is azért nyilván inkább mondhatjuk, hogy nem az Krisztus az ő személyében, hanem az ő angyala jelent és láttatott meg, az mint az bötűben nyilván vagyon*”.¹³⁷ Az apostoli köszöntés kapcsán a betű szerinti értelmén túl Órigenész, Aranyszájú Szent János és Theophylactus nézeteivel is bizonyítja, hogy az apostolok sosem kívántak Krisztustól úgy kedvet, kegyelmet és békességet, mint Istentől. A Róm 1,7-ben a kedv és békesség küldését csakis Istennek tulajdonítja, így Krisztus nevét a Vulgátával szemben genitivusos szerkezetre javítja: „*Gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domini nostri Jesu Christi*”. Majd Erasmus bibliakritikai eredményeire hivatkozva betoldásnak tulajdonítja, hogy a kedv Jézus Krisztustól, mint Úrtól lenne kívánva, hiszen a köszöntés mindenhol csak az Atyától kíván kedvet.¹³⁸ Erasmusra hivatkozik a Jel 1,8 kapcsán is („Én vagyok az Alfa és az Ómega”), amelyből nem lehet Krisztus öröktől való voltát bizonyítani, mert az Isten örök bölcsességét és főségét jelenti, mivel „*példabeszéd szerént való szólás ez, az mint in Chiliadibus Erasmii, az kik deákul tudnak, keressék meg, megtalálják*”.¹³⁹ A Jel 4,8-ban lévő négy élőlény imájának („szent, szent, szent az Úr”) trinitológiai vonatkozásának tagadásában pedig Lorenzo Vallához utal. A „szent” hármasság előfordulása nem bizonyítja a Háromságot, hiszen Valla egy templomban annak kilencszeres előfordulását is fellelte.¹⁴⁰ Karádi szerint a Jel 7,10-ben lévő vértanúk kiáltását is rosszul fordították: a „*Salus Deo nostro qui sed et super thronum et Agno*” helyett Erasmust kell követni, aki szerint „*Salus ei qui sedet super thronum Dei nostri et Agno, azaz üdvösség annak, az ki az mi Istenünknek székiben ül és az Baránnak*”, amelynek értelme tehát, hogy a hívek üdvössége a Báránytól és Istentől adatott.¹⁴¹ Karádinál azonban

---

¹³⁶ SIMON, i. m., 23.

¹³⁷ KARÁDI, i. m., 24–27.

¹³⁸ Uo., 33–35.

¹³⁹ Uo., 43–44.

¹⁴⁰ Uo., 184–185.

¹⁴¹ Uo., 250–251.

eltérő megfontolások is szerepelnek. A Jel 11,17 hálaadásában ugyanis a bibliai szöveg koherenciájára és értelmességére hivatkozva utasítja el Erasmus és Jeromos fordítását, akik a szöveg végére illesztik az „*aki eljövendő*” formulát. Karádi szerint a locus Istenre és nem Krisztus eljövételére vonatkozik, mivel a látás szerint az ítélet ekkor már megtörtént és bejutottak a mennyek országába, így következtetés lenne Krisztusra magyarázni e sorokat.¹⁴² A Háromság és Krisztus istensége tekintetében tehát azt látjuk, hogy a betű szerinti dogmatikai értelem preferálásán túl Karádinál is erős bibliafilológiai érdeklődés tapasztalható, amelyet még hangsúlyosabbá tesz, hogy nem vakon követi Erasmus megfontolásait. Ez utóbbi eljárása közel áll Enyedihez is, aki a Jel 1,4 és Jel 1,8 „*venturus est*” kifejezései kapcsán a textus értelmessége érdekében írja felül a tradicionális Krisztusra vonatkoztatott magyarázatot.¹⁴³ További kapcsolódási pont, hogy Enyedi prédikációi között is találunk olyan helyet, ahol a betű szerinti és lelki értelmet egyaránt fenntartja. A 192. beszéd második zsoltár magyarázata azért is hangsúlyos, mert szorosan kapcsolódik a korszak krisztológiai vitáihoz. A zsoltár egészét tekintve arra a megfontolásra jut, hogy azt betű szerint Dávidra, lelki értelemben pedig Krisztusra kell érteni, ezáltal egyaránt elhatárolódik a háromságosok preegzisztens Krisztusra vonatkozó értelmétől és Bogáti Fazakas Miklós literális értelmet beteljesítő zsoltárparafrázisától.¹⁴⁴

Ritkán, de előfordul, hogy Karádi a lelki értelemből von le dogmatikus tanulságot. A Jel 8,3 áldozó angyala kapcsán elveti, hogy a földi egyház az arany tömjénező és az oltár betű szerinti értelméből vegyen példát. Mert ha az valóban „*temjénezővel*”, „*jó illattevő szerszámmal*” és a szentek könyörgésével áldozott az oltáron

„hát így az római nagy pápa jól és méltán cselekedik, hogy templumot talált, rakat az templumban oltárt, az oltárhoz áldozó papokat, themjénezőt, themjént, themjénezést és akképpen imádkozik, és mi az ellen nem jól cselekedünk, hogy mind ezeket elhadtuk, nem különben az apostolok, kik soha így nem cselekedtenek”.

Az arany tömjénező ezért a tiszta szívet jegyzi, a benne való tűz pedig Istennek lelkét, aki buzgóságra és könyörgésre gerjeszt minket.¹⁴⁵ Enyedinél a lelki értelemből azért nem következhet dogmatikus tanítás, mivel az értelmező nem rendelkezik olyan természetfeletti képességekkel, amelyek „biztosíthatják a literális jelentésre ráépülő spirituális értelem

---

¹⁴² Uo., 341.

¹⁴³ SIMON, i. m., 181.

¹⁴⁴ PAP Balázs, *A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok = Enyedi 460: Tanulmányok Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiából*, szerk. LOVAS Borbála, K. KAPOSÍ Krisztina, Bp., MTA-ELTE HECE, 2016, 215–218.

¹⁴⁵ KARÁDI, i. m., 262–263.

konstitúcióját”.¹⁴⁶ Ez a kétség azonban Karádi idézett helyén nem áll fent. Persze az ilyen, akár ceremoniális kérdésekben megfogalmazódó tantétel a kommentár egészében csupán elvértve alapul lelki értelmén. Ennek ellenére tisztában kellett lennie azzal, hogy a lelki értelmet nem lehet egy irányba megkötni. Ezt láthatjuk az esetenként párhuzamos, sőt egymással ellentétes értelmek felsorakoztatásakor. A Jel 8,1 csendessége a földi egyház testi (nincs üldözés) és lelki (lelkiismereti) békéjét egyaránt példázza. A fél óra betű szerint az az idő, amikor Isten semmit nem mutatott Jánosnak, másfelől azt mutatja, hogy Isten egyházának nincs sokáig békéje, mindig lesznek háborgatói. „*Ha pedig ezt adversahve, ellenkezőképpen akarod érteni*”, akkor az Isten bosszúállása, amikor fél óráig elveszi az ő igéjének hirdetését, amely János látásától fogva egész a jelenig húzódott, hiszen az apostolok halála után az igazság csendességben volt.¹⁴⁷ Itt Karádi nem pusztán lelki magyarázatot ad, hanem egymással ellenkező, párhuzamosan is működtethető értelmezéseket határoz meg, amelyek alapja ugyanaz a betű szerinti értelem. Meliusnál e helyen Karádi „*adversahve*” magyarázatát olvassuk: Isten büntetéséül kis ideig elzárja a tanítók prédikációit és írásait, illetve a tudatlanok kezébe adja azokat, akik nem értik és nem képesek prédikálni. Végül azonban a hét angyallal újból elkezdheti hirdettetni tanítását.¹⁴⁸

Karádi a csapásoknál megjelenő históriás allegóriákat nem dogmák alátámasztására, hanem a hívek és prédikátorok magatartásformájának meghatározására használja abban az értelemben, hogy korának eszkatologikus szerepét alapozza meg a már említett ciklikus történelemszemléleten keresztül. Ennek részletezése előtt azonban a Melius magyarázatával való gyakori értelmi egyezéseken felbuzdulva érdemesnek tűnik a kommentárok műfaja tekintetében Karádi munkájának forrásvidékét is szemügyre venni.

b) Prédikáció és Apokalipszis

A 16–18. századi unitárius Jelenések-kommentárok Palaeologus és Gejza József töredékes munkájától eltekintve vagy prédikációkban íródtak, vagy a szerző annak műfajához kapcsolta szövegét.

Bogáti nem csupán prédikációs segédkönyvként ajánlja művét, de a Jelenések magyarázatát lényegileg összeköti a műfajjal, hiszen az Apokalipsziszról írt 51 cikkelyét további bibliaolvasással prédikációkra lehetett osztani, illetve Kornis Farkasnak is tanulságokra osztva magyarázta végig a könyvet.¹⁴⁹ Lexikon- vagy inkább jegyzetszerű

¹⁴⁶ SIMON, *i. m.*, 23.

¹⁴⁷ KARÁDI, *i. m.*, 259–261.

¹⁴⁸ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 119v–120r.

¹⁴⁹ BOGÁTI FAZAKAS, *i. m.*, 229–230, 234.

kommentárjában a magyarul szereplő textus után annak egyes kifejezéseit külön-külön értelmezi, s esetenként a magyarázat mellett „tanuságot” is feltüntet. Ám van, hogy a textust elhagyja és csupán a kiragadott kifejezéseket magyarázza. Strukturális eljárása teljesen megegyezik Melius Péterével, aki a magyar textus megidézése után szavanként értelmezi azt, azzal a különbséggel, hogy a bibliai szöveg után nála szerepel egy „summa”, amely az adott egység kérdéseit és tematikáját kijelölve a *partitio* szerepét is betölti. A Jel 1,4–6 summája például a következő: „1: Kiknek írja Szent János é levelet. 2. Mit kíván a Szentháromságtól ű nékiek. 3: Az Jézus Krisztus személyét, tisztit, jótéteményét írja meg”.¹⁵⁰ Habár kettejük munkája távolról sem elégíti ki a prédikáció műfaji követelményeit, a szerzők mégis annak műfaji hagyományához kötötték magyarázataikat.

Velük szemben Karádi nem nevezi prédikációskötetnek munkáját. Balázs Mihály azonban már az 1640–47 között keletkezett Papolci-másolat kapcsán kiemelte a szöveg műfaji heterogenitását. Ennek alapján azt egyfajta „mindenes könyvvvként” értelmezte, amelybe Karádi régebbi munkáit is beledolgozta. Az erre vonatkozó megjegyzéseket sajnos Kovásznai nem másolta le, így azt csak Papolci példánya tartalmazza. Az utalások alapján feltehető, hogy Karádi 1580 előtt könyveket írt 1) a halálról és feltámadásról, 2) Jézus bírói és messiási mivoltáról, 3) az ördögökről, 4) a szentírásbeli időszámításról, illetve 5) a Szentírás méltóságáról. Emellett azonban hangsúlyos a prédikációs műfaj látens jelenléte.¹⁵¹ Tóth Péter mutatott rá, miként aknáztta ezt ki Kovásznai, aki a prédikációs gyakorlat jegyében több, az argumentációhoz szorosan nem kapcsolódó részt elhagyott, és úgy alakította a mű szerkezetét, hogy annak 1743-as tulajdonosa, Nagyajtai Csiki István a címlapot már a munka prédikációs segédkönyv jellegére utalva egészíthette ki, amelyre számos önreflexív megjegyzés is bátoríthatta.¹⁵² Karádi fontosnak tartotta a Jelenések pasztorálteológiai hasznait. Szerinte a könyv a titkos dolgok mellett „jó erkölcsre tanít és utat mutat”.¹⁵³ Pontosan körülhatárolja a prédikatori kötelességeket és szerepköröket is. Részben elfogadja Luthernek az angyalokat a keresztény tanítókkal azonosító álláspontját, azonban a gonosz angyalok létét elveti.¹⁵⁴ A Jel 1,16 hét csillagán a hét egyház Isteni tudományt birtokló tanítóit érti, akik példaadó jámbor életük okán világlanak.¹⁵⁵ Feladatuk, hogy

---

¹⁵⁰ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 15r–v.

¹⁵¹ BALÁZS Mihály, *Karádi Pál Simándon*, Keresztény Magvető, 112(2006)/1, 47–48. A további munkákról: HAAS, *i. m.*, 62–70.

¹⁵² TÓTH F., *Az ismeretlen...*, *i. m.*, 31–33, 40–42.

¹⁵³ KARÁDI, *i. m.*, 20–21.

¹⁵⁴ LUTHER, *Előszó...* (1530), *i. m.*, 321. Vö. KARÁDI, *i. m.*, 14, 33.

¹⁵⁵ KARÁDI, *i. m.*, 57–58.

*„megrettentsék az népet az bűnért, tanítván Istennek haragját az bűn ellen, hogy azok megismervén gonoszságokat megtérjenek, kiket osztán vigasztaljon ugyanazon Istennek igéjével és igaz beszédével, melyben ha eljárnak, jól leszen dolgok”.*¹⁵⁶

Az elérendő cél érdekében a tanítást a közönség értelméhez, az alkalomhoz és a helyhez kell szabni:

*„Meg kell az igaz és bölcs tanítónak az hallgatóknak rendeket tekinteni, kinek mit szól, holott és mikor, mert sokszor bátor igazat mondjon is, de oly helyen mondhatja, oly embernek és olykor, hogy nem használ vele, hanem inkább árt”.*¹⁵⁷

A tanító nem lehet rest a tanulásban és prédikálásban, mivel épülése a közösség épülése is.¹⁵⁸ Karádi a Jelenések szövegét a tanításon felül vigasztalásra¹⁵⁹ és feddésre¹⁶⁰ egyaránt felhasználta.

A Meliusszal való értelmi egyezések alapján olyan református értelmezési kört kell keresnünk, amelyben az Apokalipszis, a prédikáció és a pasztorálteológiai megfontolások Karádiéhoz hasonló hangsúllyal kapcsolódnak össze.

A Jelenések pasztorális jelentőségét már Luther is kiemelte. 1530-as előszava szerint a könyvet naponta tanulmányoznunk kell, mivel az *„Isten igéjét tanítja, a kereszténységnek alapot vet, és a hitet védelmezi, summa, a prédikátort hivatalára oktatja, abban megtartja, elhívja és felfegyverzi”*. Emellett vigasztaló funkcióját is hangsúlyozza:

*„Ha az evangélium igéjét tisztán megőrizzük [...] ne kételkedjünk, mert nálunk és velünk Krisztus, legyen bár sorsunk nyomorúságos; amiképpen e könyvből is látjuk, hogy Krisztus minden gyötrelem, fenevad és gonosz angyal ellenére megáll a szentjei felett, és végül győzedelmeskedik”.*¹⁶¹

A vigasztalás nagy szerepet játszik a református kommentárookban is, ám a zürichiek egy külön, a spiritualitást és történetiséget előtérbe helyező értelmezői kört alkotnak, ahol a Jelenéseknek a hívek hétköznapi életvitelére és magatartására irányuló gyakorlati magyarázata kerül középpontba.¹⁶² Az 1522-ben zürichi lelkipásztornak megválasztott Leo

---

¹⁵⁶ Uo., 63.

¹⁵⁷ Uo., 307.

¹⁵⁸ Uo., 64.

¹⁵⁹ Uo., 247: „[Vigasztaló tanóság:] [...] nem személyválogató Őfelsége, hanem mindenféle nemzetet, ki igazságot cselekedik, szereti és kedves önála. Így gondolkodjál te magad felől is és ezzel vigasztaljad magadot”.

¹⁶⁰ Uo., 64: „Megfeddetnek itt az mi országunkbeli rest és tunya tanítók, az kik miért hogy az vasárnapi evangéliumokat megtanolták igaz elégnék tartják az községnek tanítására, nem akarnak többet tanolni és napról napra épülni és építeni”.

¹⁶¹ LUTHER, *Előszó... (1530)*, i. m., 320, 327.

¹⁶² BACKUS, i. m., 136–137.

Jud 1542-es *Pharaphrases*éhez illesztett *Die Offenbarung Sant Johannis des Theologi* című munkája a saját kantonjának híveihez címzett kommentár, amelyben spirituális és történeti-profetikus megközelítésben igyekszik bemutatni a Jelenések minden korszakra érvényes egyetemes üzenetét, ami a megtestesülés és parúzia közti egyház történetét öleli fel. A munka egyes fejezeteiben pasztorális és igeteológiai síkra tereli az értelmezést, illetve teológiai megfontolásaival és az aktuális ikonoklaszta, pápaellenes megnyilatkozásokkal párhuzamosan a hívek buzdítása és lelki vezetése kerül előtérbe.¹⁶³ Az 1560–70-es évek Angliájában szintén számos munka született, amely a jövő misztériumainak felfedésével szemben a Jelenések pasztorális használatára koncentrált. Közös jellemzőjük az Apokalipszis üzenetének érthető tolmácsolása, amelyben a mennyei titkok felfedésével a hívek lelki táplálását szolgálják, és mintát, illetve instrukciókat kínálnak a prédikátorok számára, hogy miként tudják leghasznosabban közvetíteni a Jelenések szövegét saját hallgatóságuk felé. A munkák között kiemelkedő helyet foglalt el a már említett Heinrich Bullinger *Száz prédikációjának* 1561-es fordítása, amely az első, és legfontosabb református szisztematikus értelmezés volt.¹⁶⁴ Bullinger 1557-es *In Apocalypsim Iesu Christi... Conciones centum* című munkáját a Németországban és Svájcban menedéket talált francia, angol és olasz vallási üldözötteknek ajánlotta. Nem meglepő tehát, hogy elsősorban a Jelenések pasztorális funkcióját helyezte előtérbe, így az nemcsak az üldöztetésből adódó válsághelyzetre kínált magyarázatot, hanem reményt, életvezetést és magatartásmintát is közvetített, mi több, Angliától Lengyelorszáig adathozható recepciójával megalapozta a református világ apokaliptikus és eszkatologikus gondolkodását.¹⁶⁵ Munkája prédikációs segédkönyvként is funkcionált, értelmezése pedig végig gyakorlatorientált marad. A magyarázat életszerűségét jelzi, hogy a hét pecsét kapcsán csakis a keresztények sorsára és az evangélium hirdetésére koncentrált. Az egyes csapásokból levonható tanulságokat és vigasztalásokat illetően pedig morális és gyakorlati tanácsokkal szolgál a prédikátoroknak.¹⁶⁶

Bullinger munkája nem volt ismeretlen az unitáriusoknál. Ám míg Bogáti Fazakas teljes elutasítással nyilatkozott róla, Karádi haszonnal forgatta. A Jel 16 harmadik csészéjének kiöntése kapcsán ugyanis többek között hozzá utalja az olvasót: Miként Isten a történelem folyamán büntetésként uszítja egymásnak a gonoszokat,

---

¹⁶³ *Uo.*, 88, 91–93.

¹⁶⁴ Patrick J. O'BANION, *The Pastoral Use of the Book of Revelation in Late Tudor England*, *The Journal of Ecclesiastical History*, 57(2006)/4, 696–698.

¹⁶⁵ CUNNINGHAM–GRELL, *i. m.*, 52–53.

¹⁶⁶ BACKUS, *i. m.*, 103–107.

„úgy az utolsó üdőben is, miképpen szintén az rómaiak is egymás ellen, az pápák miképpen az császárokat, királyokat egyben vesztették, víttanak és számtalan vért ontottanak. Olvasd meg ezekről Platinat, Orosiust, Pomponiust, Bullinger is eleget hozott be azokból”.¹⁶⁷

Karádi hivatkozása cím nélküli, ám a gondolatmenet alapján Bullinger *Száz prédikációjának* 69. darabjáról van szó. A csésze kiöntését mindketten az egyiptomi csapáshoz hasonlítják, és a vizet is a Jel 17 alapján értik az emberek összességére, bár Bullinger azt az igaz doktrínára is magyarázza. Nála Isten csapása egyaránt sújtja a híveket és gonoszokat, amelynek leírása kapcsán elérkezünk a Karádi által hivatkozott részhez:

„Ha megnézzük” – írja Bullinger – „Itália, Franciaország, Németország és Magyarország és más birodalmak történetét, melyek a keresztény elnevezés dicsében fürdőznek, azt látjuk, hogy ezek mind a háború lángoló zsarátnokai voltak, holott a béke hercegeinek kellett volna lenniük”.¹⁶⁸

A háborúkat a pápák, püspökök és prelátusok keltették, amelyet a fejedelmek ellen támadó, azokat egymásnak uszító pápák példáinak másfél oldalnyi előszámlálásával bizonyít. A felsorolásban a keresztes háborúkon túl olyan események is szerepelnek, mint amikor I. Gergely pápa Leo Isauricust kiűzte Itáliából vagy István pápa a lombardok ellen vezette a francia királyt, illetve amikor VII. Gergely felbérelte Velencei Péter magyar királyt, hogy háborúzzon IV. Henrik császárral, felforgatva Itáliát és Németországot. Legfontosabbként III. Gyula pápa Pármáért kirobbantott háborúját említi, amelynek francia-, olasz- és németországi vérontása a mai napig tart. Ezek tehát Isten ítéletei a bálványimádás és bűnök miatt.¹⁶⁹ Valószínűleg Bullinger kommentárjának ismeretét jelzi, hogy Karádi a Jelenések felosztásakor nemcsak a széles körben elterjedt Beda Venerabilis hetes felosztását említi, hanem elutasít egy hat könyv osztatú hagyományt is, amelynek leírása megegyezik Bullingerével.¹⁷⁰ Abban azonban mindketten egyetértenek, hogy a Jelenések Szent Péteréhez és Páléhoz hasonló vízió.¹⁷¹ Ellentétben Lutherrel, aki egybemossa a látomást és az álmot,

---

¹⁶⁷ KARÁDI, i. m., 464–465.

¹⁶⁸ Heinrich BULLINGER, *A Hvndred Sermons Vpon the Apocalypse of Iesu Christ...*, London, 1573, 220v.

¹⁶⁹ *Uo.*, 220r–222r.

¹⁷⁰ KARÁDI, i. m., 9–10: „Némelyek ismét hat könyvre osztják, nem sokat különböznek imez első osztástól, úgy, hogy az első caputnak amaz előljáró beszéde, akit titulushoz mondják, első könyvnek írják. Az maradikát az első caputnak felétől fogván az negyedikig számlálják, és ismét attól fogván az 12 az harmadikat mondják. Az 12. caputból fogván 15., a negyediket. Az ötödiket attól fogván az huszonketteig. Az utolsót az huszonkét caputban a könyvnek berekesztő igéjétől fogván végig”. Vö. BACKUS, i. m., 105.

¹⁷¹ KARÁDI, i. m., 11. Vö. PETERSEN, i. m., 127.

amikor a Jelenéseket külön magyarázat nélküli, képeken és alakzatokon keresztül való jövendölésnek tekinti.¹⁷²

Az elmondottak egyfelől jelzik, hogy a magyarázatok műfaji hagyománya kapcsolatban áll a szöveg felhasználási céljával. Bullinger munkája – Európán átívelő recepcióját tekintve – az Apokalipszis prédikációkban való magyarázásának kora újkori archetípusává vált. Karádi olvasmányélménye alapján a továbbiakban fontos kiterjeszteni figyelmünket a zürichi reformátusok értelmezéseire is. Másfelől a prédikációs műfaj jelzi, hogy az unitáriusok körében a Jelenések nem csupán az iskolázott, tudósabb rétegek diskurzusához kapcsolódott, hanem azt az egyszerű nép, a populáris regiszter számára is elérhetővé kívánták tenni.

A prédikatori tanításnak, az igaz isteni ige terjesztésének Karádi munkájában komoly eszkatologikus szerepe lesz, amelynek közelebbi vizsgálatához Karádi egzisztenciális módszeréből kibomló történelemszemléletét kell szemügyre vennünk. Az elmondottak tükrében azonban már kiemelhető, hogy Karádi – ellentétben az Angliában megjelenő munkákkal – egyszerre koncentrálna a pasztorális célokra és a jövő eseményeinek felfedezésére, mivel nála a kettő szorosan összetartozik.

c) Eszkatológia és történelemszemlélet

Már Tóth Péter is kitért arra, hogy Karádi eszkatológiája a wittenbergitől eltérő irányt vesz, amiért a munka központi elemének tartott chiliaszta elképzelést tette felelőssé, miáltal Góg és Magóg csupán a messzi jövő eseményeihez tartoznak, így nem azonosíthatók a törökkel. Karádi eszerint nem a végidőkben él, Góg és Magóg mögött pedig éppúgy Róma áll, mint az Antikrisztus és a kis szarv esetében.¹⁷³ Véleményem szerint a tompult eszkatológiában a históriás allegóriából kibomló ciklikus történelemszemlélet hasonlóan nagy szerepet játszik. Karádi éppúgy a végidőben él, ám Lutherrel ellentétben annak csak az elején.

Fentebb már láthattuk, hogy Karádi a Jelenésekben megjelenő csapásokat a történelem folyamán ciklikusan ismétlődőnek tartja, amelyek teljes valójukban csak az utolsó ítélet előtt következnek be. Ennek értelmezésbeli következményét szemlélteti a Jel 19,21 zárószakasza a bestia húsból lakomázó madarakkal: ezeket bár érthetni a keresztény tanítókra vagy az ördögökre, de „*az való históriákban*” nem szabad allegorizálni. A madarak angyali elhívása már többször bekövetkezett a történelem folyamán, sőt részben

„az Isten azt még az mi üdőkben is betöltötte, főképpen az mohácsi [értsd: mohácsi] veszedelemben, Magyarországon. Az régi üdőben is Jeruzsálem alatt. Az utolsó

¹⁷² LUTHER, *Előszó...* (1530), i. m., 320.

¹⁷³ TÓTH F., *Török*³..., i. m., 461–462.

ítéletben is úgy beteljesíti, számtalant fegyver miatt elhullattat, kiknek húsokat az madarakkal és vadakkal eteti meg”.¹⁷⁴

A madarak ekként válnak teljes értékű históriás allegóriává. A részletben a történelmi ismétlődéssel a mohácsi csatavesztés Jeruzsálem pusztulásának későbbi kivetülése lesz, így felidéződhet a megtérni nem akaró nép bűne és büntetése is. A jeruzsálemi pusztulás allúziója Buda török kézre kerülése esetén is megjelenik a Jel 12 égi ütközetének leírásakor. Eszerint Isten földi cselekedeteit sokszor égi jelekként mutatja meg. Karádi gyerekkorában, az események előtt tíz évvel, pont úgy látta a Buda elfoglalását mutató égi csodát, miként Josephus Flavius pünkösöd után Jeruzsálem pusztulását. Dél felől egy veres kopjás, fegyveres, lovagokkal teli had, Nyugat felől pedig egy fekete sereg állt egymással szemben az égen, majd a veres szimbolizálta török elnyelte a feketét, a németeket.¹⁷⁵ E részletek azért érdekesek, mert Karádi a munka egészében egyáltalán nem helyez hangsúlyt a zsidó-magyar sorspárhuzam wittenbergi látképére. Nem úgy, mint Melius, aki számos korabeli eseménnyel szemlélteti, hogy a végidőkben él: a Jel 14,20 Isten ítélet előtti sajtója Szegedre és Mohácsra is kihatott, de Csehország és Törökország is részesült belőle.¹⁷⁶ A Jel 16,13 alapján a sárkány szájából kitörő hamis tudományokat az Isten által választott fejedelmek győzik le, miként 1564 és 1566 között Váradon, János király jóvoltából is megtörtént. Ám a Sátán is hadra támasztja a királyokat, így Lászlót és Hunyadi Jánost, akikkel megszegette fogadalmukat s végül elvesztek a várnai csatában. Az ítélet közel van, hiszen az Antikrisztus már 1566-ban megszállta Gyulát a törökkel, tatárral és oláhval.¹⁷⁷

Karádi ciklikus szemlélete természetesen a vigasztaló látomásokra is vonatkozik. A trombitáló és a hét csészéjű angyalok csapásait ugyanis úgy kell érteni, hogy Krisztus mindkét eljövetelekor ugyanazt a tiszta tant hozza el az emberek megtérésére, ám míg először csodatételekkel, az utolsó eljövetelekor már csapásokkal fogja azokat megerősíteni. A büntetés tehát együtt jár Krisztus örök evangéliumával.¹⁷⁸ Az igaz tanítók éppúgy zengő szóval prédikálnak az első időben, miként az utolsóban.¹⁷⁹ A Jel 10,1 Krisztus képében szereplő angyalának tüzes oszlop lábai először az evangéliumot hirdető apostolokat, majd az igaz tanítókat és végül a Jel 11 végidőbeli két tanúját jelzi.¹⁸⁰ Mindezt leginkább a hét trombitászó egyszerre érvényesülő betű szerinti és lelki magyarázata szemlélteti, ahol a lelki értelem

---

¹⁷⁴ KARÁDI, *i. m.*, 539–540.

¹⁷⁵ *Uo.*, 362.

¹⁷⁶ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 195v.

¹⁷⁷ *Uo.*, 208r–209r.

¹⁷⁸ KARÁDI, *i. m.*, 265.

¹⁷⁹ *Uo.*, 276.

¹⁸⁰ *Uo.*, 304.

minden esetben igeteológiai párhuzamot von maga után, utalva a tanítók kiemelt szerepére. Eszerint az angyalok tanítók, a trombiták Isten ígéje, amely a tüzes égő hegy képében vettetik a világba. Ellenben a hamis tanítókat az ürmös csillag angyala jelöli, míg a csillag a hamis tudomány. A Nap, a Hold és a csillagok az igaz hittől elpártoló tanítók, az angyal kiáltása prédikálás, az ötödik trombitaszó csillaga ismét az álságos tudomány és tanítói, a sáskák a római papok, a hatodik trombita pedig a megromlott tanok hirdetőinek feltámadását jelzi. Míg a harmadik jaj az Antikrisztus minden seregeire vonatkozik, illetve a fizikai pusztítást egyaránt mutatja. Karádi a hamis tudomány előretörése kapcsán érintőlegesen ugyan illeszkedik Luther értelmezéséhez, ám teljesen más úton halad. Luthernél a lelki nyomorúságok az eretnység különféle fajtáit jelöli, a jajok pedig Áriusz, Mohamed és a pápaság tanait.¹⁸¹ Bullinger szintén a János idejétől végítéletig tartó eretnőségeket, szektákat, a pelagianizmust és az igaz tan bemocskolását látja a trombitákban. A három jaj a mohamedán vallást, a pápaságot és magát az utolsó ítéletet jelölik.¹⁸² Ezzel szemben Karádi a saját korának vallási térképén jelöli ki a hamis tanokat, a hangsúlyt pedig legfőképp a katolikusokra helyezi. Tóth Péter mutatott rá, hogy Karádinál az Antikrisztus a Krisztus ellenében fellépők gyűjtőfogalma, ami alapvetően nem morális, hanem dogmatikai kategória. Eszerint a Szentháromságot megvallók vagy a Krisztust imádók képviselik a hamis tant, akik közül mégiscsak Róma lesz testestül-lelkestül az Antikrisztus, hiszen a pápaság kezdte a háromságtan terjesztését.¹⁸³ Ezt jól illusztrálja a Jel 11,7 tanút megölő Antikrisztus-fenevad, amely annak ellenére jelöli kizárólag a pápistákat, hogy egyaránt Antikrisztusnak tekinti a Szentháromságot, Krisztus kettős természetének, mennyekben való megtestesülésének és hívekre való gondviselésének tanát vallókat.¹⁸⁴ Ezt némileg árnyalja, hogy több olyan helyet találunk, ahol a Háromság, az invocáció és az úrvacsora kérdéskörében a lutheri tanok is az Antikrisztus bélyegét viselik,¹⁸⁵ és a kálvini predestinációt is több helyen bírálja.¹⁸⁶ Az

¹⁸¹ LUTHER, *Előszó...* (1530), i. m., 321–323.

¹⁸² PETERSEN, i. m., 129.

¹⁸³ TÓTH F., *Török*³..., i. m., 447–451.

¹⁸⁴ KARÁDI, i. m., 326.

¹⁸⁵ Uo., 187: „[...] amaz sok tévelygőktől, az kiknek szántalan sok istenek vagyon, kiket segítségre hínak, mint az pápisták, rácok, oláhok és még az magyarok is, sőt az lutherek is, kik közül nimelyek Háromságot hínak segítségül, nimelyek csak az ketteit [...]”. 283: „Ezekon fog az skorpióknak, sáskáknak mardosások, az hamis tanítóknak is tanítások, mint hogy azzal is hitetnek el. Ide tartoznak az képutáló keresztyének, akár pápisták legyenek, akár lutherek, az kik inkább űzik ez világot, hogy sem az Isten országát, mert ezeken nincsen az isteni jel, az jó lelkiismeret az ő homlokokon”. 418: „Negyedik bélyege az mise [...] Ez bélyeget követik azok is, kik egy felestopkómót csinálnak és abban egy falat vagy ostyát, vagy kenyeret, és egy csep bort osztogatnak, mint az lutherek és sacramentariusok, mert az is az bestia szerzéséből származott”. 526: „Így ítélj mind az lutherekről, akár az három személt imádják, akár az kettőt, vagy Isten után, vagy Isten mellett. De miért hogy megtiltatott az egyedül való Isten kívül az szübeli imádás mindentől, azért bálványimádnak vétkében esnek. Annál inkább penig az pápisták, kik nemcsak az háromságot híják segítségül, hanem még az megholt szenteket is”.

¹⁸⁶ Uo., 393, 399, 521.

ellenségképpel kapcsolatos legszembetűnőbb eltérés a török apokaliptikus büntető szerepének „de-démonizálása”. A tompult eszkatológia és az Antikrisztus-török kapcsolat felbomlása¹⁸⁷ azonban nem egyedi fejlemény. Már Servet *Restitutió*jában is Róma és a pápaság veszi fel az Antikrisztus összes elképzelhető tulajdonságát.¹⁸⁸ Karádi minden bizonnyal innen vette át a Rómára, mint testi-lelki Antikrisztusra vonatkozó elképzeléseit, és szintén Servet nyomán azonosítja a Dán 7-ben szereplő tíz szarvat a régi Róma provinciáinak konzulaival, amelyeknek az ő idejében (a második Róma uralma során) a pápaság igája alatt álló királyságok felelnek meg.¹⁸⁹ Az eszkatologikus félelem hiánya a zürichi kommentárokból is tetten érhető. Leo Jud, Theodore Bibliander és Bullinger ugyan végidőként tekintenek saját korukra, munkáik mégis mentesek az ebből adódó félelmektől. A zürichi és genfi kommentárokból egyedül a pápai Antikrisztus személye képez köteléket a szövegek és saját idejük között.¹⁹⁰ Hasonló a török hangsúlycsökkenése is, hiszen világvég előtti büntető szerepét már Kálvin is tagadta.¹⁹¹ Követője, Nicolas Colladon bár a törököt tartja a végítélet hordáinak, közömbös velük szemben, és csupán a pápaság által önkéntelenül támogatott jövőbeli fenyegetést látja bennük. Theodore Bibliander azonban éppúgy beszél Róma első, császári birodalmáról és a második, pápai uralmáról, mint Karádi. A pápaság az iszlámmal egy időben ütötte fel a fejét, ám az antikrisztusi szerep csakis a pápaságot illeti meg, mivel a török csak az azzal járó kísérőjelenség. Megjelenése nem bír eszkatologikus hangsúllyal, hiszen az Antikrisztus egyszerűen minden, ami nem Krisztus.¹⁹² Bullingernél szintén megjelenik Róma kettős uralkodása, az Antikrisztus személyében pedig összemossa a törököt a pápával, így nem foglal egyértelműen állást. A zürichi hagyomány Antikrisztus-képe, mint a „tagadások összessége” azonban Karáditól eltérően, Melius nézetével egyezik meg, ahol a katolikusok mellett minden eretnek egyenrangú.¹⁹³ Nála a trombiták értelmezésében szintén hangsúlyos Isten ígéjének prédikálása, illetve a hamis tudomány jelenléte. Az igaz tanítók feladata az Antikrisztus folyamatos feddése, míg Isten büntetésül veti a hamis tudományt a világra. Az eretnekek között kitüntetett helyet foglalnak el az unitáriusok és elődeik. A vízbe eső ürmös csillag „a Sátán, Antikrisztus, pápa, Árius, Sabellius, Servetus”, minden eretnekeknek feje. Az Istentől eltávozott tanítók is a hamis tudományukat veszik „mint most a

¹⁸⁷ TÓTH F., *Török*³ ..., i. m., 462.

¹⁸⁸ HOTSON, i. m., 12–13. BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus* ..., i. m., 145–146.

¹⁸⁹ BALÁZS, *Antitrinitarizmus és millenarizmus* ..., i. m., 292.

¹⁹⁰ BACKUS, i. m., 112, 137.

¹⁹¹ GOMBÁNYI LÁBOS, i. m., 34–35.

¹⁹² BACKUS, i. m., 82, 97, 101.

¹⁹³ ÓZE Sándor, *Gondolatok a könyvtárról: Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 301–302.

Stancarus és a Servetus tanítváni”.¹⁹⁴ A sáskák kapcsán azonban a katolikusokra esik nagyobb hangsúly: „*E sáskák az hamis ördög tudományából termett hazug és gyilkos tanítók, eretnekek, barátok, papok, püspökök, galagolyák és a több szerzetes latrok*”.¹⁹⁵

A történelemszemlélet szempontjából Karádi hangsúlyozza, hogy a végidő mégiscsak elkezdődött, amit az isteni tanok folyamatos tisztulásával köt össze. Elképzelése szerint az evangéliumi tudomány utoljára az apostolok idejében volt teljes igazságában hirdetve, haláluk után azonban megromlott. Isten a megtérni nem akarókat vaksággal verte meg, amely sötétség a mai napig csak növekedett,¹⁹⁶ köszönhetően az igazság prédikálását megtiltó Római Birodalomnak és a pápának. Az utolsó időben azonban az oltalmazó angyal ismét hirdetni fogja az Antikrisztust megtiltó evangéliumot. „*Ki tudja*” – írja Karádi – „*talám szintén most kezdette Őfelsége, azért jelent ilyen nyilvánvaló igazságoknak értelmét napról napra*”.¹⁹⁷ A Jel 8,1 csendje is az igazságnak az apostolok halála utáni elhallgatása, mi pedig nagy hálaadással tartozunk Istennek, hogy „*immár az fél órát betöltötte és kibocsátotta az ő igéjének zúgását, zajgását, üvölteti, kiáltatja*”.¹⁹⁸ Krisztus után az igaz tanítók, majd a két próféta fogja mindenhol prédikálni az igazságot, „*így mutatja meg Isten újonnan az ő kegyelmességét az utolsó üdőben, kinek kezdetit mostan is látjuk, ha vennéjek*”.¹⁹⁹ Sőt, egy helyen azt is megjegyzi, hogy „*az apostolok halála után ilyen nyilván és igazán nem hirdettetett az Krisztus igozsága, mint mostan, főképpen az magyar nemzetnél*”.²⁰⁰ Karádi azonban az apostoli tanok visszaállításával kapcsolatban eltér Servettől és a *Rövid magyarázat*ban, illetve a *De falsa et verában* magukat a reformáció betetőzőiként láttató unitárius hagyománytól, amelynek lényege, hogy az unitáriusok Luther és Zwingli reformációját beteljesítve véglegesen megtisztítják az apostoli tudományt az Antikrisztus által beoltott tévelygésektől. Ennek csúcspontja Krisztus második eljövetele lesz. Az elképzelésre nagy hatással volt Martin Cellarius *De operibus Dei* (1527) munkája is, amelynek az egyház helyreállításáról szóló fejezetét 1568-ban egy *De mediatoris Jesu Christi...* című kiadványban is közölték.²⁰¹ Karádi elismeri ugyan, hogy tanaik fontos állomását képezik az igaz evangélium feltárásának, ám a jövőben Isten azt még tisztábban jelenti ki: „*Mostan immár ím látjuk, hogy lassan-lassan*

¹⁹⁴ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 125v–126r.

¹⁹⁵ *Uo.*, 129r–v.

¹⁹⁶ KARÁDI, *i. m.*, 583.

¹⁹⁷ *Uo.*, 241, 244.

¹⁹⁸ *Uo.*, 261.

¹⁹⁹ *Uo.*, 305.

²⁰⁰ *Uo.*, 550.

²⁰¹ DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, s.a.r., jegyz., PÁLFI Márton, Kolozsvár, Ellenzék Nyomda, 1910 (Dávid Ferenc Művei, 1), 29–53. *Két könyv...*, *i. m.*, 16–17, 115–121. BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, *i. m.*, 152–153.

ismég megkezdí világosítani [ti. az igaz tudományt] és tudjuk, hogy az ő ígéreti szerént jobban is megvilágosítja”.²⁰² A csapások fokozódásával tehát az isteni tudomány is egyre nyíltabban lesz hirdetve, amely csak Énok és Illés eljövetelel éri el tetőpontját. A jövőben Isten ígét

„az ő ígéreti szerént jobban is megvilágosítja. Akkor ismég elbocsátja újabban az kérőköt, az ő prófétáit, hogy valakik engednek neki felöltöztetnek az szép fejér fényes öltözetben, bíborban és bársonyban, mert igazsággal, szentséggel, ártatlansággal felajándékozza”.²⁰³

Ennek tekintetében a Jelenések megértése is eszkatologikus súlyú. A könyvet ugyan Isten bepecsételte az emberek hálátlansága miatt, mégis olvasásra és hallgatásra adta az üdvözülés érdekében. Értelme az apostoloktól fogva rejtett volt, most Isten mégis elkezdte feltárni azt, amelyre még nagyobb fény derül, ha eljön Illés és Énok. És habár valami dolgot értettek is belőle az eddigi doktorok, *„ha az én jövőendőmondásom engemet meg nem csal, hát ezután sokval inkább jobban megértik, nyilvánbá leszzen ennek értelme”*. Addig is azonban fohászkodni kell a megértéséért.²⁰⁴ Eszerint az, hogy Karádi képes volt a könyvet végigmagyarázni, az utolsó idők korszakának kezdetét is jelzi, amikor Isten újból közel engedi a tanítókat tudományához.

d) A prédikátor szerepe

A prédikátorok és az igehirdetés kitüntetett szerepe Karádinál és Meliusnál is a Jel 10–11. fejezetei kapcsán kerülnek kibontásra. A 10. caput ugyanis Isten tudományának tanítók általi elküldésével vigasztal. Karádinál a Krisztus képében eljövő angyal lábai, mint fentebb is láttuk, az evangéliumot hirdető apostolok, majd a prédikáló tanítók, végül a két tanú lesznek. A két láb tengerre és földre tétele az evangélium világszerte való hirdetését jelenti. A könyv a Szentírás, az angyal kiáltása a prédikálás, így a tanítók még egyszer mindenkit penitenciára és megtérésre hívnak. A hét mennydörgés az Isten házában lévő számtalan tanítót jelöli. Krisztushoz, az apostolokhoz és az elérkező két tanúhoz hasonlóan a mostani tanítók is készek minden nyomort elszenvedni.²⁰⁵ A ciklikus történelemszemlélet alapján Karádi saját korának tanítóira is alkalmazza az elmondottakat. Ezáltal illeszkedik Melius magyarázatához, aki már a Jelenések summájában is arról ír, hogy a könyv az egyház állapotáról, a jó és rossz tanítókról és azoknak az Antikrisztussal szembeni viaskodásáról szól. Melius mindezt egy

---

²⁰² KARÁDI, i. m., 522.

²⁰³ Uo., 522.

²⁰⁴ Uo., 584.

²⁰⁵ Uo., 302–307.

lineáris történetmenetbe ágyazza, miszerint az egyház néha növekedik, néha fogy, de idővel a hipokriták egyre kevesebben, a választottak pedig egyre többen lesznek.²⁰⁶ A tanítóknak ezért mindig készen kell állniuk, hogy prédikálásukat a világ dolgait megvetve lelki fegyverként használják.²⁰⁷ A Jel 10 lényegi üzenete, hogy ítéletnapig prédikálni kell. Meliusnál az angyal Krisztus jelenléte az egyházban, aki Isten örök dekrétumát tartva lábai alá veti az egész világot. Kiáltásával a tanítók által feddi a bűnt, oltalmazza a hívőket és rettent a hitetleneket. A tanítók feladata a Szentírás tanulmányozása, a nép tanítása és vigasztalása. Ám a hallgatónak is kötelességük az Írásból való tudakozódás.²⁰⁸ Hasonlóan vélekednek a Biblia megértését jelölő könyv megételéről is. Karádi szerint

*„mint azért az kemény állatot megrágással, erővel és munkálkodással teszi az ember apróvá és úgy nyelheti el, úgy az isteni titkokot nagy könyörgéssel, szenvedéssel, elmélkedéssel és gondolkodással érti meg”.*²⁰⁹

Meliusnál pedig:

*„inti a Szentlélek a Szent Jánost, hogy szörgessen, könyörögjön az Atyaistennek buzgósággal és őtülle kérjen bölcsességet, az Írásnak igaz értelmét, a megnílt könyvet, azaz Szentírásba kijelentett Isten akaratját prédikálja”. „Ugyan befald és elnyeld, azaz ugyan valóba megtanuld, megércs[!], szorgalmatosan tanul[!], ne szunnyadj”.*²¹⁰

Ennek szellemében a prédikátorok eszkatologikus szerepe a Jel 11-ben teljesedik ki, amely a két próféta idejebeli egyház helyzetét írja le. Meliusnál az építésre kerül a hangsúly: a tanítóknak igaz regulával kell Isten ismeretére, választására és üdvözülésre tanítani, a törvénnyel pedig a pápát és eretnekeket rontani. A két tanú a próféták és apostolok seregét jelöli, akiket az igazmondásért, feddésért és büntetésért ugyan megölnék, ám Isten újakat támaszt helyettük.²¹¹ Karádi Énok és Illés jövőbeli fizikai eljövételéről beszél, azonban a ciklikus szemlélet alapján azok minden tanítót és prófétát jelölnek, hiszen Illés már az apostolok korában is jelen volt lelkiületével és hivatala szerint, amelyet Keresztelő János viselt. Az első és az utolsó idő tehát hasonló, az igaz tanítók sokan lesznek és az egész világon hirdetik majd az evangéliumot. A két próféta tisztjét azonban többször a saját kora tanítóinak állítja például, akik Isten gyertyatartói, amennyiben kivonják a népet a bálványimádás

---

²⁰⁶ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 6v–7r.

²⁰⁷ *Uo.*, 123v–124r.

²⁰⁸ *Uo.*, 141v–143r.

²⁰⁹ KARÁDI, *i. m.*, 312.

²¹⁰ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 144v, 145v.

²¹¹ *Uo.*, 148r–155v.

sötétségéből.²¹² A két tanú spirituális, evangéliumhirdető visszatérése, mint a Keresztelő Jánost is megillető illési lelkület Luthernél és Bullingernél is megjelenik. Luther korát a végső két próféta korszakával azonosítja, ám kerüli a literális értelmet, a próféták szerepét csakis morális és spirituális minőségükben tölthetik be a tanítók.²¹³ Bullinger szintén a végidőben él, ám nála összetettebb kép bontakozik ki. Bullinger szerint a Jel 10, épp mint Karádinál, Krisztus személyével, a Biblia szavával, prédikálással és az apostoli tanok vég előtti restaurációjával vigasztal az Antikrisztus és Mohamed (ez Karádinál nincs) ellenében.²¹⁴ A hirdetett ige a millennium korszakának evangéliuma, amelynek végét Bullinger 1034 és 1070 közé teszi, az ezután elszabaduló Sátánt viszont Husz és Wycliffe újra megzabolázta. Eszerint Bullinger szemlélete is ciklikus, amennyiben a kereszténység történetét a Sátán erősödő és gyengülő hatalmának váltakozásaként írja le.²¹⁵ Isten a tanítók által visel gondot egyházáról. A két tanú az ígért megújulás természetét mutatja, így Énok a feltámadás reményét, míg Illés prófétai modellt kínál, amelyet Keresztelő János egyszer már beteljesített. Tanításuk újból hallatszani fog, amikor az illési lelkülettel eltelt prédikátorok végső megtérésre hívják az embereket és újjáépítik Krisztus egyházát az utolsó ítélet előtt. Husz, Prágai Jeromos, Lorenzo Valla és Savonarola tevékenysége is a két tanú feltámadásának beteljesülése, így Bullinger idejében az Antikrisztus teljes ostrom alatt áll. A vallásra néző igazi veszélyt a bálványimádásban és képmutatásban látja, amelyekkel az illési lelkületű tanítóknak fel kell venniük a harcot.²¹⁶

Karádi saját korának tanítóira egyértelműen a két tanú előképeként tekint, mivel az Antikrisztus az ő idejében is gyilkos hatalommal öli a prófétákat, éppúgy, mint az apostolok korában, és miként a két próféta idején fogja.

„Mostan is szántalan istentelen azért öldöz, kerget és meg is öl minköt, hogy ne gyötörjük őket az mi szájunknak tüzével, az Isten igéjével, ne hirdessük őnékiek az bűnt, az bűnnek büntetését, az szükségét, drágaságot, tüzet, fegyvert, éhséget, mert ezek őnékiek nagy gyötrelmekre vagyon és azt tudják, hogy ha vagy háborgat, vagy jószágából, városából, falujából, országából kiűzhet, mint az erdéli urak, és az dísztelen és istentelen vajda [:Bath. Crip.:] cselekedik, hogy megmenekedett az Istennek büntetésétől, mert immár megölte az prófétákat és kiűzte őket. Nem de nem tudja-e, hogy ha egyiket megölte, az Isten mást támaszt. [...] Meglássa hát itt minden micsoda

²¹² KARÁDI, i. m., 315–316, 320–322.

²¹³ PETERSEN, i. m., 99–101.

²¹⁴ Uo., 129.

²¹⁵ BACKUS, i. m., 108–111.

²¹⁶ PETERSEN, i. m., 128–135.

*okval távoztatni akarja el az tanítókat az ő városából, mert ha ezért hogy őtöt gyötri tanításával, hasonló büntetés alá rekesztetik, mint az Antikrisztus és az ő szolgálói”.*²¹⁷

Egyfelől jól körvonalazható az a Bullingernél és Meliusnál is megfogalmazott gondolat, hogy az Antikrisztus a tanítók feddése miatt üldözi azokat, ám a megöltek helyébe újakat támaszt Isten.²¹⁸ Melius szavaival:

*„Nem gonoszágokért ölték meg őket, hanem az igazmondásért, hogy a bűnről, az hitlenségről, az ítéletről az Isten lelke a törvén által feddette az ő Sodoma lelki parázñaságokat, mindenféle bűnbe való felgerjedéseket, hamis tudmányokat[!], miséjeket és egyéb vétkeket”.*²¹⁹

Másfelől a levágott margójegyzet minden bizonnyal Báthory Kristófot takarja és valószínűleg az 1579-es *Consensus ministrorum* alá nem író, elnémított tanítókra utal. Ismerve a Dávid-per következményeit és Karádi levélben kifejtett indulatos véleményét,²²⁰ mindez Dávid Ferenc és a jövődöbéli két próféta közötti „megelőlegező” kapcsolatra is utalhat, amely messze nem olyan radikális gondolat, mint a Zwingli nyomán Luther személye körül kulminálódó apokaliptikus spekulációk.²²¹

Érdekes, hogy Melius mellett az unitáriusok is csatlakoznak a Luther eszkatologikus szerepét hangoztató hagyományhoz. Meliusnál a tengeri fenevad halálos sebet kapott feje (Jel 13,3) mutatja, hogy Isten egy-egy pápa uralma alatti országot megtántorít, ám ha egy pápa meghal, más támad helyette. Az apostolok, igaz prédikátorok pedig gyakran rontják a pápa hatalmát, miként 1517-től fogva Luther vagy előtte Husz.²²² A Jel 15 hét csészét kiöntő angyalai közül az ötödik a bestia székére töltvén csészéjét éppúgy homályosítja meg a pápa birodalmának dicsőségét, miként *„Isten Luther Márton által meghomályosétá és elveszté országa fényességét, az Isten ezután jobban elveszti”.*²²³ Luther szerepe tovább hangsúlyozódik a Jel 18 Babilon bukását hirdető angyal képében, amelyen Krisztust kell érteni, aki Szentlelkével, a próféták, apostolok, Luther Márton és sok jámbor tanítókkal megjelentette az Antikrisztust és a Római pápa romlását. Az egész világot megvilágosító angyal pedig

---

²¹⁷ KARÁDI, *i. m.*, 331.

²¹⁸ PETERSEN, *i. m.*, 128.

²¹⁹ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 154v–155r.

²²⁰ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, I., *i. m.*, 303–306.

²²¹ CUNNINGHAM–GRELL, *i. m.*, 21–25. PETERSEN, *i. m.*, 102–106. BÁTHORY Orsolya, *A lúd, a hattyú és a Felelet = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kiadó, 2013, 42–47.

²²² MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 173v–174r.

²²³ *Uo.*, 197v, 204v, 207r–v.

„a Krisztus, a Szentlélek, azután az ige és e világ szerint való tanítók: Ezek között első és fő lőn Luther, ki megkiálta a pápa országa romlását és az ű prédikálásával az egész föld megvilágosodék”.²²⁴

Karádi szintén az ötödik csésze kapcsán beszél Lutherről, ám történelemszemléletéből adódóan csupán a *De falsa et vera...*-hoz hasonló, kezdeti megvilágosodást megalapozó reformátorként jelenik meg „az szegény Luther Márton”.²²⁵ Bogátinál már izgalmasabb a helyzet. A két tanú nála Péter és Pál apostol, akik Isten titkát tárják fel a pogányok számára, tudniillik ők is üdvözülhetnek, ha hisznek Krisztusban. Ám miként a próféták feltámadásakor megsemmisül a jeruzsálemiek szava, úgy jár most a római papság is, mióta Luther Márton sok tudós emberrel együtt „szája kardjával” ellene támadott.²²⁶ Bogáti tehát kilépve saját koncepciójából, mintegy mellékesen teremti meg a feltámadt két tanú és Luther közti párhuzamot.

Karádi a prófétálásról alkotott elképzelésével is a protestáns hagyomány kereteiben mozog. Az 1Kor 14,27 alapján a prófétálás az ígéret vagy fenyegetés jövőmondásán felül a „Szentírásnak magyarázásáért is és annak tanításáért vétetik”.²²⁷ Az adott bibliai helyre építve Erasmus és a reformátorok különféleképpen definiálták a próféta tisztségeit. Erasmusnál a próféta a szent nyelveket tökéletesen ismerő írásmagyarázó vagy fordító, aki képes a Biblia rejtett értelmeinek és a jelen titkainak felfedezésére. Luther szintén egzegétának tekinti, ám nála a literális értelem kerül előtérbe. Bucer elgondolásában a próféta isteni lélekkel megáldott, jövőmondását pedig a hívek kegyes életre való vezetésének kell alárendelnie. Ő egyedi módon különbséget tesz próféta és tanító között. Míg az előbbi a Szentlélektől kapott speciális kinyilatkoztatás alapján tanít kegyességre, a tanító a Biblia tanulmányozásából kinyert tudás alapján teszi ugyanezt. Szerinte a prófétálás csupán az apostoli korszak átmeneti ajándéka volt, tisztjét pedig semmiképpen nem lehet a prédikátori hivatalhoz kötni. Ezt Kálvin is hangsúlyozza, bár lát párhuzamokat a két feladatkör között. Zwinglinél a próféta nem csupán a Bibliát értelmező ember, de az ótestamentumi prófétákhoz hasonlóan őrszemként védi és tanítja az egyházat, eszerint a lelkeszek is prófétai hivatalt teljesítenek.²²⁸ Bullingernél már összetettebb értelmet találunk. Munkáiban (*De propheta libri duo*, 1525; *De prophetarum officio*, 1532; *De episcoporum institutione et functione*, 1538) a

---

²²⁴ Uo., 224r–v.

²²⁵ KARÁDI, i. m., 471.

²²⁶ Duod. Hung. 9, 77v–78r, 80v–81r.

²²⁷ KARÁDI, i. m., 322.

²²⁸ Daniél TIMMERMAN, *Heinrich Bullinger on Prophecy and the Prophetic Office (1523–1538)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Reformed Historical Theology, 33), 53–63, 111.

próféta felléphet (1) eszkatologikus hírnökként, vagy felveheti az (2) írásértelmezés, retorika, tanítás tisztségét. A prófécia (3) Zwingli alapján „lectiones”-ként is azonosítja, illetve prófétaként értelmezi (4) az egyházi tisztségviselőket is. Habár elgondolásában az egzegéta szerepe kapta a legnagyobb hangsúlyt, a négy funkció az evangélium hirdetésében és értelmezésében egyesül. A harmincas években a bibliai vizsgálatot eredeti nyelveken megkövetelő elvárások okán a prófétai tiszt már nemcsak a prédikátort, de más kontextusban a professzort is jelölhette.²²⁹ Karádi fentebbi idézete Zwingli és Bullinger megfontolásaihoz áll közelebb, mivel a munka további részeiben megjelenik a próféta Isten és emberek közötti közvetítő, az isteni akaratot végrehajtó és csodákat művelő szerepe is.²³⁰ A tanító és magyarázó funkció azonban többször és visszatérően hangsúlyozódik:

„Itt pedig három rendbeli embernek vérét mondja, hogy Róma kiöntötte: 1. Az prófétákét ~ az igaz prédikátorokét, kik az Írást igazán magyarázták, mert azok is próféták nevével neveztetnek az Szentírásban. 1 Kor 14.”²³¹

Bogátinál a próféta nemcsak jövődőt mond, hanem megtart Isten kegyelmében és hirdeti is azt.²³² A prófétálás tanítás, illetve az 1Kor 14 alapján a régi írásoknak, Isten ígéreteinek és fenyegetéseinek időhöz való alkalmazása.²³³ Bullingernél azonban megjelenik még egy, a lutheri sola scriptura elvéből kibontakozó értelmezés, miszerint minden hívő lehet prédikátor, amennyiben olvassa és megérti a Bibliát, így ellenőrizhetik a tanítójukat. Később Luther már csak a protestáns klérusra vonatkoztatta Pál szavait, Zwingli és Bullinger azonban megtartották a prédikátori hivatal hívek általi ellenőrizhetőségét.²³⁴ Az erdélyi unitáriusoknál azonban soha nem működött a reformáció alapelveként megfogalmazott communis prophetia intézménye. Jól mutatja ezt, hogy az 1568-as *De regno Christi* című kiadványban Servet *Restitutio*jának egyetemes papságról szóló megfontolásait csak korlátozásokkal veszik át. A szerkesztők szerint csak a régmúlt prófétái és az apostolok hivatkozhattak kizárólag a

---

²²⁹ Uo., 302–304.

²³⁰ KARÁDI, i. m., 57: „Az Isten pedig mondatik az Írásban kétképpen szólni. Egyképpen titkon az embereknek szüivökben [...]. Másképpen külső hallással és látható eszközzel néha angyali által, néha próféták által, néha egyéb külső jegyek és látható dolgok által [...]”. 196: „Immár ez jóllehet hogy az Isten számtalan sok dolgot az mint régen az próféták által szólott, beszéllett és cselekedett is az utolsó üdőben az Krisztus által nyilvánvá tött és megmagyarázott [...]”. 213: „[...] az Isten régen sokszor sokképpen szólott az próféták által az régi atyáknak. Ha pedig az jövődő feltámadás előtt való evangélizálásra érted is, megleszen az is”.

²³¹ KARÁDI, i. m., 515. További helyek: 310: „Mindezeket pedig isteni titkoknak mondja, mert csak Istennél voltak tudván és ő jelentette meg az ő prófétáinak, azaz írásmagyarázóinak [...]”. 513: „Az prófétákat is ~ az írásmagyarázókat és hű tanítókat és sok mártíromokat, kiket itt az mennyen sokan értnek”.

²³² BOGÁTI FAZAKAS, i. m., 231.

²³³ Duod. Hung. 9, 76v–77r.

²³⁴ TIMMERMAN, i. m., 74–80, 304–305.

kinyilatkoztatásra, és habár minden hívő „spiritualis minister”, az igehirdetést csak az egyház által törvényesen kijelölt, a „missio ordinaria” birtokában lévőknek engedélyezik.²³⁵

e) Az egyház harca a Sátánnal

Bogáti Fazakas a Jelenések 12. fejezete kapcsán sem szakad el értelmezésének történeti kereteitől, így az asszony a 12 ágú zsidó gyülekezetre, a sárkány pedig a sátáni Jeruzsálemre céloz. Az asszony Krisztust szüli, ám itt a második születésről, a feltámadásáról van szó. Az igazak gyülekezete a zsidók elől a pusztába menekül addig, amíg Péter és Pál apostol harcol a fenevaddal. A hamis tanítók azonban dekrétumokkal és fegyverrel támadnak az igazakra, ám Mihály a mélységbe veti őket. A Jel 12 harca tehát az apostolok és hívek zsidók általi üldözéséről szól.²³⁶

Ezzel szemben Karádi és Melius nemcsak a reformáció értelmezését követik, miszerint az égben megjelenő asszony és sárkány képe az egyház és a Sátán időtlen, vagy János korabeli harca, de egyházképükben azonos igeteológiai megfontolások érvényesülnek. Karádinál a fejezet az asszony által jelképezett földi egyház világ végéig tartó háborúságáról szól. Az asszony-egyház azonosítás Pettaui Victorinus nyomán keletkezett közhely, amelyet számos református kommentár felhasznált. Azonban Karádi és Melius is fenntartja az asszony Máriával, a születendő gyermeknek pedig Krisztussal való megfeleltetését, amikor a sárkány üldözése kapcsán felidézik Heródes parancsát Krisztus megölésére.²³⁷ Az egyház feje mindkettőjükénél Krisztus, a csillagok pedig az apostolok. Míg Karádinál a Hold egyedi módon a tanított isteni ige, illetve az ígét örömmel vevő szegény emberek vagy Krisztus életének példaadása, Meliusnál a Hold a tényleges anyaszentegyház, ami nem csupán a választott hívek gyülekezete, de a tanítók birtokában lévő Szentlélek fészke is. Meliusnál a tanítók a csillagokon felül az asszonnyal is azonosíthatóak.²³⁸ Értelmezésük illik az európai református kommentárok keretébe, ám a Hold kapcsán egyedi képet festenek, amely mind a zwingliánus berni prédikátor, Sebastian Meyer vagy a katolikusok által 1561-ben felakasztott Augustin Marolat, illetve a már említett Nicolas Colladon és Bullinger kommentárjában is többek között a világi múlandó dolgokra vonatkozik.²³⁹

Melius és Karádi közös, a református hagyományt mélyebben megidéző elképzelése, hogy a gyermek születését a hívek Isten ígéje általi, egyháztól és tanítóktól való születésére értik. Karádi szerint a terhes asszony

²³⁵ BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, i. m., 140–141, 204–205.

²³⁶ Duod. Hung. 9, 84r–91v.

²³⁷ KARÁDI, i. m., 359. Vö. MELIUS JUHÁSZ, i. m., 161v.

²³⁸ KARÁDI, i. m., 347–350. Vö.: MELIUS JUHÁSZ, i. m., 159v–160v.

²³⁹ BACKUS, i. m., 63, 78, 107.

„megmutatja, hogy az Isten háza nem meddő, hanem terhes és noha nehezen, de mégis szül fiait, keresztyéneket Istennek, azaz, miért hogy az Istennek szent igéjét, az szent magot bevőtte, nem lehet, hogy ne szüljön [...]. Továbbá azt mondja, hogy üvölt, kiált, hogy szüljön, mert üvöltésével, azaz tanításával készíti és szüli az híveket, hát itt meg ne utálja senki az tanítást és valaki arra való, hát tanítson”.²⁴⁰

Máshol a fiúgyermek képét kiterjeszti

„mind ez egész világon való Isten házabeli hívekre és hű tanítókra, azaz az keresztyén anyaszentegyházra és annak fiaira [...] Azt mondjuk azért, hogy az Jézus Krisztus és az ő hívei is asszony állatnak fiai [...] az Isten háza szülte vala őket. Lélekben, azaz tudomány szerint [...]”.²⁴¹

Melius elképzelése hasonló:

„Itt az asszonyállaton nekik a Szűz Máriát értik, nekik az Eklézsiát. De egyik a másik nélkül nem jó [...] Másik aki szül minket az Istennek igéje, az igaz hit. Eph. 5. Tit. 3. Harmadik a tanítók [...] Az apostolok, tanítók nagy keserű fájdalommal szülik az Isten fiait, a Jézus Krisztust a Mária méhébe, azaz, az anyaszentegyházba nehezen formálják: Joan. 15. 16., mert nagy háborút szenvednek”.²⁴²

A hívek összességével terhes és azokat folyamatosan szülő egyház gondolata Colladon értelmezésében is jelen van. Bullingernél az asszony abban az értelemben szüli Krisztust, ahogyan a hívek hit által való újjászületésekor Krisztus megszületik bennük. Magyarázata összességében Beda, Lambert, Primasius és Pettaui Victorinus megfontolásait ötvözi. A Holdon kívül azonban Karádiéhoz hasonló elképzelései vannak: az asszony az egyház és Mária, a Nap Krisztus, a csillagokba pedig az apostolok, próféták és egyházatyákon felül a lelkészség hivatalát is beleérti. Bullinger nem részletezi a továbbiakat és a pasztorális célok érdekében a sárkány és az egyház ütközetének morális jelentőségére koncentrálnak.²⁴³

Karádi és Melius megfontolásai leginkább Antoine du Pinet értelmezési modelljében helyezhetőek el. A Genf melletti Villa-la-Grand prédikátoraként, Kálvin strasbourgi éveit alatt keletkezett munkáinak korrektoraként és fordítójaként tevékenykedő du Pinet *Familiere et brieue exposition sur l'Apocalypse...* című kommentárja először 1539-ben, majd kibővítve 1543-ban jelent meg és további három kiadása ismert (1545, 1552, 1557). Óvakodnunk kell

---

²⁴⁰ KARÁDI, i. m., 350.

²⁴¹ Uo., 359–360.

²⁴² MELIUS JUHÁSZ, i. m., 159v–160v.

²⁴³ BACKUS, i. m., 78, 107–108.

azonban, hogy közvetlen forrásként kezeljük, mivel számottevően épít a középkori hagyományra (Beda, Joachim de Fiore), illetve nagymértékben merít a kortárs Sebastian Meyer és François Lambert munkáiból. Az egykori ferencesből Zwingli követőjévé vált Lambert 1528-ban *Exegeos Francisci Lamberti...* címmel jelentette meg az első teljes protestáns Apokalipszis-kommentárt. Írásmagyarázóként Wittenbergben, Metzben, Marburgban és Strasbourghan tevékenykedett. 1526-ban a hesseni Fülöp által összehívott zsinaton sikeresen védte meg a reformáció 158 tételét. 1527-ben pedig teológiai professzorrá nevezték ki Marburgban, ahol magyarázatát a Jelenésekről tartott előadások nyomán írta meg, amelyből további két kiadás készült. A lutheránusok felé is hajló berni prédikátor, Sebastian Meyer szintén ferencesként kezdte pályáját, részt vett Zwingli első disputáin, később Strasbourghan, 1531–35 között pedig Augsburgban telepedett le, végül visszahívták Bernbe prédikátornak. *In Apocalypsim Johannis Apostoli ..., nostro huic saeculo accommodus, natus et aeditus* című kommentárja valamikor 1536 és 1545 között jelent meg.²⁴⁴

Az asszony-egyház megfélemtetés mindhármuknál szerepel. Du Pinet 1543-as kiadásában átveszi Meyer megfontolását, miszerint az asszony az apostoli egyház, amelynek feje Krisztus. A sárkány kapcsán Bedát követi: a Sátán célja a hívek üldözéssel való eltántorítása Krisztus hitéből, illetve Krisztus és az ige elpusztítása, ám az egyház állhatatosan kitart és lelkészei segítségével folyamatosan szüli az igazakat. Míg du Pinetnél a teljes protestáns egyház és a pápaság harca elevenedik meg, addig Lambert Meliushoz és részben Karádihoz hasonlóan az asszonyban az egyházat és Máriát egyaránt felismeri. A Sátán célja így az ige elnyomása és Krisztus születésének megakadályozása, amit szintén Heródes üldözésével példáz. Az égi csata idejének meghatározásában Melius és du Pinet között találunk szoros hasonlóságot. Az 1539-es kiadás szerint a harc Krisztus kereszthalála és a megváltás korában következett be. Ekkor a Sátán egyszer és mindenkorra elnémult, mivel Krisztus megfizetett az emberekért, azonban levettetése után mégis képes üldözni a híveket, akik csak a hit és ige segítségével győzhetik azt le. Az 1543-as kommentár mindössze a Sátán és a pápaság szövetségével egészül ki.²⁴⁵ Meliusnál Krisztus preegzisztenciája okán már a teremtetéstől fogva harcolt a Sátánnal, majd kereszthalálával és feltámadásával teljesen legyőzte. A választottaknak tehát a Sátán semmit sem árthat, hiszen Krisztus érdemével, Isten kegyelmével, az igével és hittel győzedelmeskednek rajta.²⁴⁶ A Sátán a bukásán való dühét a bűnösökön és elvetetteken tölti ki, amely gondolat Bullingernél is szerepel, ahol a

---

²⁴⁴ *Uo.*, 11–12, 18–19, 37–38.

²⁴⁵ *Uo.*, 46–48.

²⁴⁶ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 161v–165v.

választottakon nincs hatalma, de az elvetettek lelkén uralkodik.²⁴⁷ Melius szerint azonban a Sátán a hívek üdvözülését a hitetlenek és hamis tudomány feltámasztásával is igyekszik megakadályozni. A tanítókat elvonja az igazságtól és általuk hirdeti az eretnekséget. Isten azonban megsegíti az egyházat, Krisztus feltámadásának és halálának érdemét, az ígét és a hitet (sas szárny) megadván a pusztában őriz minket a világtól.²⁴⁸ Karádi értelmezése szerint az égi küzdelem az utolsó időkben, a Jel 11 két tanújának megölése után lesz, mivel Isten az ítélet előtt küldi el fiának evangéliumát az egész világra, amely felkorbácsolja a Római Birodalom dühét. Az egyház pusztába menekítésével Isten a keresztényeket olyan helyre vezeti, ahol igéje addig ismeretlen volt, egyházát pedig a tanítók által építi. Az 1260 nap a világ végéig tartó időt jelöli, eszerint az egyház most is a pusztában van. A két szárny azonban Isten igéjén és Szentlelkén túl nála is a két testamentumot jelzi,²⁴⁹ amely Primasius, Beda, Meyer és du Pinet munkáiban is szerepel. Du Pinet Meliussal való további közös vonása, hogy a Sátán lekötözése és az ezer év vége kapcsán a legtöbb reformátorral ellentétben nem szab időbeli határokat, így kommentárjában állandósul a temporális bizonytalanság.²⁵⁰

A Jel 12,5 fiúgyermeké Meliusnál és Karádinál egyaránt Krisztust és a születő híveket jelöli. Karádinál:

„[...] ha nézed az Jézust, az is férfiúi magzat vala, kit Szűz Mária szült vala [...]. Ha penig nézed az Isten házát, az ki az Isten igije által szül mindenkor fiaikat, hát ez is fiaikat szül, maga asszonyállatokot is szült [...], de azért ugyan férfiaknak neveztetnek az ő állhatatos és tökéletes voltokért, mivel mind testi kívánságokat meggyőzik vala, mind ez világnak fenyegetésit”.

Míg Melius sem a vaspálcával, sem a gyermek nemével nem foglalkozik, Karádi az előbbi Krisztus második eljövetelekor elküldött Szentlelkére, tudományára és az azt követő fizikai büntetésre érti. A pálcá használatából azonban a hívek is részesülnek, ám ez nem jelent aktív szerepvállalást a Sátán megkötözésében.²⁵¹ Hozzájárulásuk csupán a tanító felismerésére, a testi, világi kívánságoknak való ellenállásra, a békességes tűrésre, a kegyetlenek engedelmisséggel való legyőzésére és Krisztus belső követésére, a róla való vallástételre korlátozódik.²⁵² A Karádi- és Melius-féle fiúgyermek értelmezés Joachim de Fioretől ered,

²⁴⁷ BACKUS, *i. m.*, 109–110.

²⁴⁸ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 167r–169v.

²⁴⁹ KARÁDI, *i. m.*, 360–375.

²⁵⁰ BACKUS, *i. m.*, 48–49. Vö.: MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 257r–v.

²⁵¹ KARÁDI, *i. m.*, 359–360. Vö.: MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 161v.

²⁵² Az elszórt megjegyzéseket lásd: KARÁDI, *i. m.*, 360–375.

amit a protestáns kommentárok is átvettek. Lambertnél Krisztus a hitet képző ige, így az apostolok tanítással szülik Krisztust másokban. A megszülető fiú neve, Karádi értelmezéséhez hasonlóan, a bátorság és erő szimbóluma, a vaspálca pedig Krisztus győzhetetlen igéje, amellyel a lelkesekkel együtt uralkodik. Meyernél az egyház folyamatosan szüli Krisztust a választottak szívében, akinek férfiúi neve erősségére és gyorsaságára utal. A kettőjüket ötvöző Du Pinet magyarázatában a férfiúi erkölcsösség, erősség és állhatatosság hangsúlyozásában Karádival megegyező értelmezést olvasunk, ám nála az egyház Isten segítségével szüli az új embert, akinek szívében a prédikációval Krisztust formálja!²⁵³ Ez pedig Melius értelmével egyezik:

*„Így az anyaszentegyházba a Szentlélek, a tanítók, Krisztus, beléjük oltják, formálják, minket Krisztusba plántálnak [...] a Szentlélek és a tanítók azért az anyaszentegyházba a fogantatók [...] ezek a Jézus Krisztust öltözik fel, ezt veszik környúl, ezt formálják mibennünk, ebből a Krisztusból szülnek minket”.*²⁵⁴

f) Összegzés

Habár Melius és Karádi, illetve a református kommentárok közötti egyezések pontos szövegösszevetéseket követelnek, főként a már Nagy Barna által is Melius munkájának forrásaként emlegetett François Lambert kommentárja esetében,²⁵⁵ a fejezet második része arra a protestáns hagyománykörre kívánt rámutatni, amelyből Karádi Pál építkezhetett. Ugyanakkor fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a Melius-kommentárral való azonosságok mellett éppolyan fontosak az értelmezés módszerét és eredményeit illető eltérések. Jóllehet a fejezet az európai református munkákkal való érintkezési pontokra összpontosított, nem áll szándékomban annak egyoldalú jelenlétét túlértékelni. Épp ellenkezőleg, Karádi munkájának jelentőségét a hagyományok iránti nyitottságában láthatjuk. Úgy volt képes egyéni elképzeléseket is felvonultató munkáját létrehozni, hogy az erős antitrinitárius alapok: Servet és Glirius munkái mellett az európai protestáns értelmezési hagyományok elemei is érvényesülhettek. Az eltérő koncepciók ötvözése pedig egzegetikai módszerének köszönhető.

Összességében Karádi kiemelkedő teljesítménye több ponton érvényesül. Egyfelől a betű szerinti értelem mellett kialakított és azzal párhuzamosan működtetett históriás allegória a történeti munkák ismeretével és a magyarázatban való alkalmazásának követelményével utat

---

²⁵³ BACKUS, *i. m.*, 53–55.

²⁵⁴ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 160r.

²⁵⁵ NAGY Barna, *Méliusz Péter művei. Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra* = *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 2), 244.

nyit a későbbi történeti-kritikai megfontolásoknak. Másfelől a gyakorlati hasznok szintjén képes illeszkedni a református értelmezésmodellekhez is. Ebben nagy szerepe van a lelki értelemre épülő ciklikus történelemszemléletnek, amely egyrészt tompítja a végidők félelmeit, másrészt képes a tanítók eszkatologikus igehirdető szerepét a jelenre alkalmazni. Az így létrejött értelmezés közeli kapcsolatot mutat az igeteológiát és pasztorális megfontolásokat hangsúlyozó református magyarázatokkal.

3. Kitekintés a 17. század eleji latin nyelvű nyomtatványokra

Az egyetlen magyar nyelvű 17. századi kommentár elemzése előtt, Karádi munkája szempontjából is érdemes kitekintést tennünk arra a két nyomtatványra, amelyek az unitárius bibliográfiák adatai alapján Kolozsváron jelentek meg a század első felében. Az egyik a sociniánus Andreas Voidovius 1625-ös, Robertus Jansonius Campensis álnéven megírt, a Jelenések könyvének 13. és 17. fejezeteivel foglalkozó munkája, amelynek címlapja valóban a „*Claudipoli*” helymegjelölést tünteti fel. A másik viszont egy hely és név nélküli 1644-es nyomtatvány a Jelenések néhány bonyolultabb helyéről.²⁵⁶ Kénosi Tőzsér *De Typographiis...*-a csak Voidovius munkáját jegyzi, azt is Sandius 1684-es bibliográfiája alapján,²⁵⁷ az *Unitárius egyháztörténet* viszont mindkettőről tájékoztat:

„*Brevis dissertatio de visionibus, quae capitibus XIII. et XVII. Apocalyp-seos describuntur. Robertus Jansonius Campensis. [...] E művet Sand Bibliothecája a lengyel Andrzej Wojdowskinek tulajdonítja*”. Illetve: „*XLVI. Explicatio locorum aliquot difficiliorum in Apocalypsi a capite XI. usque ad finem libri, non definiendi, sed inquirendi animo proposita. [...] A hely nincs ugyan megjelölve, de a Heltai-féle betűk fölismerhetőek*”.²⁵⁸

Ez utóbbi munka szerzője a németalföldi kollegiáns Daniel de Breen, aki *Amica Disputatio adversus Judaeos...* című 1644-es nyomtatványának appendixeként jelentette meg az *Explicatio...*-t.²⁵⁹ Hogy a munkák miként kerültek a kolozsvári nyomdával összefüggésbe, nem világos, az azonban bizonyos, hogy sem Voidovius, sem De Breen írását nem ott nyomtatták. Az egzegetikai megfontolások és a recepció szempontjából mégis érdemes figyelmet szentelnünk nekik.

a) *Brevis Dissertatio...*

Andrzej Wojdowski 1565-ben született Lengyelországban. Jó kapcsolatot ápolt Fausto Sozzinivel, aki 1583-as levelében pályaválasztási tanácsokkal látta el, miszerint életét a

---

²⁵⁶ KÁLDOS, i. m., 149, 154.

²⁵⁷ KÉNOSI TŐZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania, Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, comp. by Ferenc FÖLDESI, Szeged, Scriptum Kft., 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 32), 81.

²⁵⁸ KÉNOSI TŐZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, I, i. m., 703, 705.

²⁵⁹ *Amica Disputatio adversus Judaeos, continens examen scripti cujusdam Judaici e Lusitanico in Latinum versi et Responsum ad Quaestiones inibi Christianis Propositas, Cui adjuncta est Explicatio Locorum aliquot difficiliorum in Apocalypsi Iohannis a cap. XI. usque ad finem libri, Anno 1644.*

szépirodalomnál magasabb tudománynak kellene szentelnie.²⁶⁰ Talán a krakkói kálvinista gimnáziumban végzett, majd nevelőként Sárospatakon is megfordult (1583–84). Wittenbergben tanult, ahol 1586-ban jelent meg disputációja, illetve vitát folytatott a világvégéről Leiser Polycarp evangélikus teológussal. Lubartówban görögöt, történelmet és irodalmat tanított az unitárius gimnáziumban, majd 1590-ben ismét Wittenbergben járt lubartówi és krakkói diákok kísérőjeként. Itt sikerült megnyernie Antonius Evonius rektort az unitáriusok számára, Strasbourghban pedig Valentin Schmaltzot térítette át. Jó kapcsolatot ápolt Dudith András özvegyével, majd 1594-ben a lublini gyülekezet papja lett.²⁶¹ Egy évvel később ismét Németországba készült, tervét Sozzini levélben üdvözölte, mint írja: „*sokkal hasznosabb leszel Isten egyháza számára ott, mint Lengyelországban*”.²⁶² Minden bizonnyal az egyetemeken folytatott missziós tevékenységére célzott. Ennek leghíresebb jelenete, amikor 1598-ban Christoph Ostorodttal Leidenbe tartottak, ám Amszterdamban a hatóságok lefoglalták csomagjaikat, amelyben számos sociniánus könyv, többek között Sozzini *De Jesu Christo servatore* kiadványa lapult. A hatóságok nyilvánosan elégették a munkákat. Ennek ellenére jó pár gazdára talált és jelentősen hozzájárult a sociniánus és remonstráns érintkezések kialakulásához. Voidoviuséknak azonban III. Zsigmond lengyel király közbenjárására volt szükségük, hogy büntetésük csak az országból való kiutasításra korlátozódjék.²⁶³ Hollandiában ezután megindultak a sociniánus-vádak az egymásnak feszülő remonstránsok és reformátusok között.²⁶⁴ Az ortodoxok ugyanis kiváló taktikai érzékkel nem ellenfeleik predestinációval kapcsolatos megfontolásait állították pellengérre, hanem egyenesen socinianizmussal vádolták őket, amelyre Voidoviusék megjelenése kapóra jött.²⁶⁵ A kiutasítás ellenére a sociniánus tanok lábra kaptak, sőt Voidoviuséknak sikerült megnyerniük Ernst Sonert is, aki az altdorfi egyetem professzoraként 1606-tól egy titkos sociniánus kört működtetett, amelyben a lengyel peregrinusok mellett erdélyi ifjak is részt

²⁶⁰ Robert WALLACE, *Antitrinitarian Biography: Sketches of the Lives and Writings of Distinguished Antitrinitarians*, II, London, 1850, 402.

²⁶¹ ZADISŁAW Pietrzyk, *Andrzej Wojdowski = Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, Tome VIII: Daniel Bieliński, Stanisław Budzyński, Wojciech Classius, Piotr Gonesius, Marcin Krowicki, Stanisław Taszycki, Andrzej Wojdowski*, ed. André SÉGUENNY, Irena BACKUS, Jean ROTT, Baden-Baden & Bouxwiller, Valentin Koerner, 1987 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 109), 175–176.

²⁶² WALLACE, *i. m.*, 402–403.

²⁶³ ZADISŁAW, *i. m.*, 176–177.

²⁶⁴ Jan ROHLS, *Calvinism, Arminianism and Socinianism in the Netherlands until the Synod of Dort = Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden–Boston, Brill, 2005 (Brill's Studies in Intellectual History, Vol. 134), 21–22.

²⁶⁵ Carl BANGS, *Arminius: A Study in the Dutch Reformation*, Nashville–New York, Abdingdon Press, 1971, 165–166.

vettek.²⁶⁶ Voidovius ezután rakóvi iskolamester és lelkész lett, ám tagja volt azon delegációnak is, amely az egyházon belüli radikalizálódást igyekezett megfékezni.²⁶⁷ 1622-ben fogalmazta meg végrendeletét, valószínűleg ebben az évben el is hunyt.²⁶⁸

1622-es halálából adódóan a *Brevis dissertatio...* nyomtatási helye és szerzősége is kétséges. Az összefoglalások azonban elfogadják Sandius attribúcióját.²⁶⁹ Ezzel szemben Hugo Grotius annak a rakóvi sociniánus Jonasz Szlichtyngnek tulajdonítja a munkát,²⁷⁰ aki szoros összeköttetésben állt az erdélyi unitáriusokkal. 1629-ben Szlichtyng is a lengyel és erdélyi unitárius egyház egyesülését szorgalmazó levél aláírói között szerepelt.²⁷¹ 1637 telén pedig maga is járt Kolozsváron, és Molnár Dávid több levelét megtalálta a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában.²⁷² Sandius szűkszavúan azt is megjegyzi, hogy más kiadásokat is látott („& alibi itidem 8°”).²⁷³ Talán a munka 1643-as újrakiadására céloz,²⁷⁴ vagy Agellius Vaesartus 1682-es *Chronicon Propheticum...* című kiadványára, amelyben utolsó szöveggként, az 1625-ös kiadáshoz hasonló tipográfiával szerepel a *Brevis dissertatio...* Robertus Jansonius neve alatt.²⁷⁵ Sajnos további adatok híján nem lehet megnyugtató válaszokat adni. A betűk és a „Finis” utáni nyomdai záródísz alapján azonban bizonyos, hogy az nem a Heltai nyomda terméke.²⁷⁶ Hogy miért éppen Kolozsvárt jelöli meg, mikor 1638-ig Rakówban virágzó nyomda működött, azt akkor sem tudjuk megválaszolni, ha számba vesszük a dogmatikai kérdésekben megosztott lengyel és erdélyi egyház század eleji érintkezéseit. Miként a Szlichtyng által szignózott levél is mutatja a lengyel testvérek ekkor egyre nagyobb erőfeszítéseket tettek, hogy Erdélyben a socinianizmus kerekedjen felül a

---

²⁶⁶ BALÁZS Mihály, *Altdorf és az erdélyi unitáriusok*, Keresztény Magvető, 118(2012)/3, 211–213.

²⁶⁷ ZADISLAW, i. m., 177.

²⁶⁸ *Uo.*, 178.

²⁶⁹ *Uo.*, 178, 197.

²⁷⁰ *Briefwisseling van Hugo Grotius. Deel 14.*, ed. H.J.M. Nellen en Cornelia M. RIDDERIKHOFF, Den Haag, 1993, 6244. tétel, 310. oldal, 11. lábjegyzet.

Online: http://www.dbnl.org/tekst/groo001brie14_01/groo001brie14_01_0225.php#2353 (Letöltve: 2017. 05. 28.)

²⁷¹ KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején* = „Nem sülyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. Születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István et al., Bp., 2007, 447–449.

²⁷² MOLNÁR, *Radikalitás és kontextus...*, i. m., 42.

²⁷³ Christophorus SANDIUS, *Bibliotheca Antitrinitariorum sive Catalogus Scriptorum...*, Freistadii, 1684, 92.

²⁷⁴ Joseph WITTEICH, *The Apocalypse: a Bibliography = The Apocalypse in English Renaissance Thought and Literature: Patterns, Antecedents and Repercussions*, ed. C. A. PATRIDES, Joseph WITTEICH, Manchester, Manchester University Press, 1984, 392. (483. tétel)

²⁷⁵ *Chronicon Propheticum a resurrectione Christi usque ad iudicium universale. Ex omnibus Prophetis, veteris & novi testamenti, Sibyllisque collectum. Ex musao Angellii VAESARTI*, Amsterdam, 1682, [K7r]–[N2r].

²⁷⁶ *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 2. kötet: 1601–1635*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 632. A záródísz és betűtípus összevetéséhez lásd: BÁNFI Szilvia–PAVERCSIK Ilona–PERGER Péter–V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, 2. kötet: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa, Illusztrációk*, Bp., Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2014 (Hungaria Typographica, II), 873–909.

vezető nonadorantizmuson.²⁷⁷ Az egyesülési terv kulcsfigurája Valentin Radecke volt, akit a rakówi zsinat 1605-ben küldött Kolozsvárra plébánosnak, és aki 1615 végén az erdélyi unitáriusok püspökeként, 1622-től pedig a kolozsváriak első papjaként egyházszervező, valamint irodalmi munkásságát a socinianizmus alatti tanbéli egységesülésnek szentelte.²⁷⁸ Püspökké választásáig kapcsolatban állt Ostorodttal, a rakówiak pedig nagy reményeket fűztek hozzá.²⁷⁹ Talán Voidovius számára sem lehetett ismeretlen, aki levelezett Radecke nonadorantista nézeteket valló apjával.²⁸⁰ Voidovius missziós tevékenysége alapján az is felmerülhetne, hogy magyarázata azon irodalmi munkák közé sorolható, amelyek az 1620-as évektől kezdve a socinianizmus propagálására jelentek meg Kolozsváron. A feltételezésnek azonban ellentmond, hogy a könyvet álnéven publikálták és semmiféle unitárius dogmatikai jellegzetességet nem tartalmaz. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár nyomtatványai alapján pedig semmi jelét nem látjuk, hogy egyáltalán eljutott volna Kolozsvárra a munka!

Mégis, ha elfogadjuk Voidovius szerzőségét, a kommentár fontos eredményekkel gazdagíthatja az igen szűkszavú sociniánus értelmezéseket, amelyekkel Ostorodt Sozzinit követő megfontolásain²⁸¹ keresztül Voidovius is tisztában lehetett, ugyanis együttműködésük az irodalmi tevékenységükre is kiterjedt.²⁸²

A *Brevis dissertatio...* egyetlen magyarországi példányát az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik.²⁸³ A szöveg ismertetésével a sociniánus elképzeléseken felül Karádi történeti megfontolásainak modernsége is árnyalhatóvá válik. Voidovius ugyanis a Jel 13. és 17. részei kapcsán szinte ugyanazon értelmezésre jut, mint nonadorantista elődje, ám módszertanilag sokkal kifinomultabb. Egyik magyarázat sem lép ki a lutheri hagyományból, miszerint a fenevadak a Római Birodalom régi császárságát, majd az annak képét feltámasztó pápai hatalmat, illetve a Német-római Császárságot jelképezik, az Antikrisztus pedig maga a pápa.²⁸⁴ Voidovius azonban úgy jut el ez utóbbi azonosításig, hogy egyszer sem írja le a Karádinál szinte kötőszóként forgatott Antikrisztus-pápa szerkezetet. A munka nagy

²⁷⁷ KESERÜ, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása...*, i. m., 441.

²⁷⁸ MOLNÁR Dávid, *Radikalitás és kontextus: Az erdélyi sociniánusok „csatázó hűte” a 17. század első felében = M. D., „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”, Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2015 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárának és Gyűjtőlevéltárának Kiadványai, 7), 25–40.

²⁷⁹ MOLNÁR Dávid, *Valentin Radecke: Radecke életpályája püspökké választásáig*, Keresztény Magvető, 121(2015)/1, 26, 31–34.

²⁸⁰ ZADISLAW, i. m., 203.

²⁸¹ HOTSON, i. m., 26–27.

²⁸² ZADISLAW, i. m., 193–194, 197–198.

²⁸³ *Brevis dissertatio de visionibus, quae capitibus XIII & XVII. Apocalypseos describuntur. Auctore Robert JANSONIO CAPMENSIS... Claudiopoli, Anno Christi 1625.* RMK II, 436. A szöveget Szabó Ádám fordítása alapján ismertetem.

²⁸⁴ LUTHER, *Előszó...* (1530), i. m., 323–325.

hangsúlyt fektet a lutheránus hagyományra. Luther mellett David Chytraeus művére is támaszkodik, míg Bullinger, Piscator és Franciscus Iunius kommentárjaiból a tévedések kiszűrésére és cáfolatára koncentrálnak. Sozzini egzisztenciális alapvetésével sem ért egyet, mivel a prófétai nyelv birtoklása nélkül is értelmezhetőnek tartja a Jelenések misztériumait. Megfontolásait a Biblia, a történelem tanulmányozása, illetve a tapasztalat alapján számlálja elő. Karádihoz hasonlóan fenntartja az értelmezés progresszivitását, hiszen a próféciákra elsősorban beteljesedésük derít fényt, így a történelem előrehaladtával a jelentés világosabbá válik.²⁸⁵ A vadállat 666-os száma kapcsán fejti ki, hogy e homályos prófétai beszéd megfejtéséhez egyedülálló bölcsességre van szükség, a Szentlélek azonban fogódzókat is ad, nehogy a megértés reménytelenségében egyesek visszariadjanak a vizsgálat fáradságaitól. Az értelmet tehát kutatni kell!²⁸⁶

Már a Chytraeusra való hivatkozás is a szoros történeti orientációra utal, ugyanis a lutheránus történész 1563-as *Explicatio Apocalypsis Ioannis...* című munkájában a Jelenések egyháztörténeti értelmezését preferálja. Szerinte az Apokalipszis folyamatos aktualitása az Isten által vezérelt történelem ismétlődésében áll, mivel a jelen eseményei: a felekezeti szakadások és az eretnek tanok felvirágzása megegyeznek a negyedik század történéseivel, így párhuzamot teremt a lutheri reformáció és Nagy Konstantin alapítólevele között is. A millennium korszakát a múltba helyezi (73–1073) és saját idejét a Sátán elszabadulásaként határozza meg, az utolsó ítéletet pedig 1684-re, vagy 1695-re jósolja.²⁸⁷ Voidovius történeti-egzisztenciális módszerét az teszi kiemelkedővé, hogy a két fejezet képeit Livius *A római nép története...* című műve alapján olvassa, illetve további történeti munkákat is felhasznál. A két caputot Karádihoz hasonlóan a hétfejű, tízszarvú bestia képe alapján együttesen értelmezi. Az első bestia hét feje a hét hegyet, amelyen Rómát megalapították, illetve a hét kormányzati formát: a hét királyt jelöli. A „király” itt a hatalomra céloz, így mindenkit annak neveznek, aki azt birtokolja. A szóhasználatot a delphoi jósdá Brutusnak szóló jóvendölésével igazolja. A szent és a profán ilyenén együtt olvasásának kényességét azonban maga is érezhette, hiszen megjegyzi:

„ne találja senki furcsának, hogy ennek a tekintélyére hivatkozunk, hiszen itt csak egy szó használatáról van szó, és az sem ismeretlen a tudósok előtt, hogy a pogányok jósdái

---

²⁸⁵ *Brevis dissertatio...*, i. m., 436, A2r–v.

²⁸⁶ *Uo.*, 34–36.

²⁸⁷ BACKUS, i. m., 113–119, 128.

homályos beszédükkel az igaz, vagyis isteni eredetű jóslatokat próbálták utánozni [...]”.²⁸⁸

Itt tehát az uralkodók hétszeres rendjéről van szó, amely Livius alapján a következőképpen épült fel: 244 évig uralkodtak a Római Birodalom királyai, majd 462 évig a konzulok, 2 évig a konzuli decemvirek, 43 évig a konzuli hatalmú katonai tribunosok és 12 évig a triumvirek. Ez az öt, mint a Jel 17,10 írja, már elesett János idejében. Ekkor a hatodik császári rend volt a soros, akik után hetedikként a római pápák veszik majd át a hatalmat, majd a Jel 17,11 nyolcadik feje, amely volt és nincs és az előző hét közül származik. Ez nem más, mint a német császárság, ami a hatodik rend, a caesarok helyét veszi át, csak éppen gyengébb hatalommal. Ezt igazolja a Jel 13,3 halálra sebzett és meggyógyult feje, amely a régi virágzó római császárságot, majd a feléledő Német-római Birodalmat jelképezi, ami az elnevezést és a jelvényeket megtartva az előbbinek csupán árnyképe.²⁸⁹ Kisebb eltérésekkel, de Karádinál is a *translatio imperii* és a pápaság elleni polémiára fut ki az értelmezés. Nála a hét fej a hét hegyen felül a Julius Caesarig való hét királyokat és a hét tisztséget egyaránt jelöli. Ezek közül a királyok, konzulok, decemvirek, diktátorok és három férfiak már elmúltak, János korában a császárok, majd a jövőben idegen imperátorok fognak uralkodni. Bizonyítékul a hét rendbeli királyságot kétféleképpen is előszámolja Julius Caesartól Neroig, majd Ottótól Trajanusig.²⁹⁰ Voidovius szerint azonban a fejek közt nincs helye diktátoroknak, mivel azokat csak ideiglenesen egy speciális feladatra választották, ráadásul, mint Livius is írja, közben fennállt a konzuli tisztség. Hasonló a helyzet a főpapokkal és praetorokkal, mivel a teljes birodalom feletti politikai hatalmat ők sem birtokolták.²⁹¹ A Jel 17 magyarázatokor Karádi a Voidovius által kárhoztatott református hagyomány alapján számlálja elő az uralkodókat. A hét fej eszerint: Otto, Vitellius, Vespasianus, Titus, Domitianus, Nerva és Trajanus, ám míg a halálra sebesült fej Bullingeréknél Nero, Karádinál az több múlt- és jövőbeli uralkodót is jelölhet. Emellett a nyolcadik fej a históriák alapján nála nem Trajanusra, hanem a pápára utal.²⁹² Voidovius szerint azonban Nero nem számláltatott a hét közé, így értelmezésük nem következetes, mivel a nyolcadiknak a hét közül valónak kell lennie. Másfelől ezen kell ülnie a szájának, amely az Antikrisztust jelképezi, de az nem mondható el a pogány császárok alatti birodalomról. Mi több, miért ezt a hét-nyolc uralkodót jelölte volna ki a Szentlélek? S ha a Jelenések valóban János idejétől az egyháztörténet végéig szól, miért lenne mindez ilyen

²⁸⁸ *Brevis dissertatio...*, i. m., 1–3.

²⁸⁹ *Uo.*, 5–12.

²⁹⁰ KARÁDI, i. m., 379–381.

²⁹¹ *Brevis dissertatio...*, i. m., 12–13.

²⁹² KARÁDI, i. m., 493–494.

aprólékosan előszámlálva?²⁹³ A református hagyomány eszerint önkényesen válogatja össze az uralkodókat, nem olvassa következetesen együtt a két caputot, értelmezésüket pedig nem tudják történeti forrásokkal alátámasztani. Karádi hibája tehát abban áll, hogy nála minden jelölő (a fenevadak, a szajha) az Antikrisztusra, a pápaságra vonatkozik. Voidovius szerint finomabb megkülönböztetésekre van szükség. A nyolcadik fej nem lehet az Antikrisztus, hiszen az a szajha, emez pedig az Antikrisztus uralma alatt álló, támogató birodalom.

Voidovius szerint a római pápát a Jel 13 második vadállata jelképezi. A két szarva a polgári és a lelki uralma, és mivel a pápa is Krisztus földi helytartójaként követel hatalmat, az a Bárányéhoz lesz hasonló. A pápa az első fenevad hatalmát gyakorolja, amennyiben a vallás ürügyén megszerzi a Római Birodalom császári uralmát. Mindezt azonban nem a hasonlatosság támasztja alá, hanem az uralkodási formák konzekvens megkülönböztetése. A pápa egyfelől az első fenevad hetedik feje, ám külön vadállatként is ábrázolni kell, mivel az előzőtől eltérő, az államot igazgató hatalomgyakorlási formával fog rendelkezni. Ugyanezen oknál fogva szerepel a császárság a hét fej egyikeként, illetve az első fenevad képeként, amit a második, a pápa tanácsára készítettek. Ez a kép tehát a Német-római Birodalom, amit a pápa emelt fel és szilárdított meg. Ennek történeti alapját többek között Hartmann Schedel *Nürnbergi krónikája* (1493) és Christophorus Varssevicius munkája igazolja. Az első fenevad fejére mért halálos csapás az itáliai felkelésekre vonatkozik, míg a fej gyógyulása I. (Nagy) Ottó német uralkodó hatalomra hívásával kezdődött meg. Ekkor került a Római Birodalom a németek kezébe, ám annak megszilárdulása III. Ottó munkája, akit német származású rokona, V. Gergely pápa segített hatalomra, miután seregeivel megvédelmezte azt Crescentius ellen. V. Gergely hálából nem csupán megerősítette Ottó uralmát, hanem zsinatot hívott össze és megszavaztatta, hogy a pápák kezébe kerüljön a császárválasztás joga.²⁹⁴ Karádi a második fenevadat elsősorban hasonlatosság alapján határozza meg. Mivel a sárkány a Római Birodalom, az első fenevad a pápaság, a kétszarvú bestia pedig a belső, lelki ember, így az nem csupán a pápát, hanem a hamis doktorok seregét is mutatja. Míg Voidoviusnál a két szarv a hatalmi formák tekintetében a lelki és a világi uralkodást jelöli, Karádinál a két szarv már egy rögzült jelentéshez kapcsolódik és inkább a pápaság hamisságának előszámlálására szolgál, mint 1) az Ó- és Újtestamentummal való kérkedés, 2) a főpapi és világi hatalommal való rendelkezés, 3) az eretnek tudomány színlelt szentséggel és hamis csodatétellel való konfirmálása, 4) világi és egyházi hatalom, 5) Szent Péter kulcsának birtoklása a feloldozásra és megkötözésre. A pápa tehát a kereszténység leplében kezdett uralkodni, majd a sárkány

²⁹³ *Brevis dissertatio...*, i. m., 12–16.

²⁹⁴ *Brevis dissertatio...*, i. m., 18–25.

pogányságának módja szerint szól és új törvényeket, illetve hittételeket talál ki. Az első vadállat képének feltámasztása nem birodalmakat, hanem a pogány kultusz felélesztését jelképezi, amelyet a politeizmus, a katolikus szentkultusz, a bálványimádás és a ceremóniák közötti párhuzamokkal érzékeltet. A sárkány és a hétfejű bestia egyként jelképezi a Római Birodalmat és a pápaság udvarát. Habár hatalmukban megosztottak, mégis egyként cselekednek és a kétszarvú vadállat mindkettőnek egyaránt szolgál.²⁹⁵

A vadállatok, a pápa és az Antikrisztus képei a 17. fejezet magyarázatakor Voidoviusnál is összekeverednek. A Jel 17-ben ugyanis a tízszarvú hétfejű vadállat egybekapcsolódik saját képével és tulajdonságaival. Ezt nem csupán tapasztalatból vett érvel (a német fejedelmet éppúgy császárnak nevezik, miként birodalmát is rómainak hívják), hanem a Jel 17,8 szavaival is alátámasztja: „a vadállat, aki volt, de már nincs” a régi Római Birodalom, aki pedig „mégis van” az a képe, a Német Római Császárság. Ezen ül az Antikrisztus, mióta a pápa kezébe került a császárválasztási jog. Ekkor ugyanis már Voidovius is úgy nyilatkozik, hogy mind a szajha, mind a második kétszarvú vadállat és a hamis próféta is az Antikrisztust jelölik. Sőt, az a Jel 17 fenevadjára is érthető, hiszen teste megegyezik a kétszarvú fenevad egyházával, amelynek feje a pápa, aki politikai hatalmát illetőleg maga is az egyik fejet képviseli.²⁹⁶ Mindennek az Antikrisztus egyházi és világi hatalmának bukását illető számításokban lesz fontos szerepe. A tíz királyok kapcsán Francisco Ribera Zakariás-kommentárja és David Pareus Jelenések-magyarázata alapján a tízes szám inkább a királyságok csoportját jelöli, hiszen annál jóval többen szolgálnak a pápaság hatalmának. A könyvben a 42 hónap, a három és fél nap mind ugyanannyit, 1260 napot tesznek ki az egyiptomi számítási mód szerint, ami itt 1260 évnek felel meg. Eddig kell hát az Antikrisztus tanításának uralkodnia a Római Birodalomban. Az idő kezdetét a serveti hagyományoknak megfelelően a niceai zsinat körüli időszaktól 360–370-től számolja, amikor a pápa tekintélye megnövekedett és több eretnység, bálványimádás szivárgott be az egyházba. Ehhez hozzáveszi az Antikrisztus uralkodását jelölő számot, ameddig a Német-római Császárságnak tartania kell. Ennek kezdetét valamelyik Ottó uralkodásától kell számítani. A kalkuláció szerint a vadállatok keveredett összessége nem fog tovább tartani 1260 évnél, tehát még ha 370-től is számoljuk uralmát, annak 1630-ra meg kell buknia. Ebből, ha kivonjuk a 666 évet, akkor 964-et kapunk, amely egybeesik I. Ottó regnálásával, akit 962-ben koronáztak császárrá.²⁹⁷ Voidovius kommentárja ezzel radikális helyet foglal el az unitárius

²⁹⁵ KARÁDI, i. m., 402–410, 413–414.

²⁹⁶ *Brevis dissertatio...*, i. m., 26–29.

²⁹⁷ *Uo.*, 33–40.

magyarázatok között, hiszen nemhogy Sozzini, de Servet és Karádi sem határozta meg az Antikrisztus bukásának pontos időpontját. Servetnél ráadásul a számítási mód is megegyezik Voidoviuséval: 1260 évig tart az Antikrisztus hatalma. A spirituális hanyatlást Konstantintól és Szilveszter pápától kell számolni, amely a niceai zsinatban kulminálódik a Háromság dogmájának bevezetésével. Servet azonban a végső konzekvencia levonását az olvasóra hagyja.²⁹⁸ Voidovius valószínűleg azért teszi 368–70-re a számítás alapjait, hogy kijöjjön I. Ottó uralkodásának kezdete. Számításaitól Karádi áll a legtávolabb. Nála az 1260 napot, ha allegorikusan is értjük, akkor sem kapunk pontos dátumokat. Az idő a teljes egyháztörténelmet felöleli az utolsó ítéletig. Ha a betű szerinti értelmét vesszük, úgy az utolsó időkben az asszony csak 42 hónapig kell bujkáljon, az Antikrisztus utolsó rohama is csak 4,5 évig tart és a két próféta is csak 1260 napig hirdeti a penitenciát, hiszen ha években számolnánk az irreálisan messzire vinné az eseményeket.²⁹⁹ Egyedül Dávid Ferenc határoz meg konkrét időpontot, ám ő Krisztus 1570-es eljövételét spirituálisan érti. Voidovius radikalitását azonban tompítja, hogy hallgat a bestiák bukása utáni eseményekről. Szót sem ejt egy ezeréves királyság kezdetéről vagy a világ teljes átalakulásáról. Viszont megjegyzi, hogy az Antikrisztus pusztulását bizonyos utóhatások követik majd, a gonosz tehát nem azonnal tűnik el a világból. A valódi eseményeket azonban csak a bekövetkeztük fogja feltárni.³⁰⁰

Voidovius magyarázatával új irány jelent meg a sociniánus értelmezések körében. Egyrészt szakított mesterével és egy lutheránus alapokon nyugvó letisztult értelmezéssel állt elő, amelyben az utolsó idők eseményeit konkrét dátumhoz kötötte. Másfelől módszertanában a szent és a profán történeti munkák párhuzamos olvasásával részben mégiscsak Sozzini történeti-kritikai egzegetikájához kapcsolódott.

b) Explicatio locorum...

Voidovius művével ellentétben több adattal rendelkezünk arról, hogy De Breen munkáját a 18. században olvasták Erdélyben. Az *Amica disputatio...* egy példánya az unitárius kéziratos hagyatékban is fellelhető egy olyan 18. században összeállított kolligátum részeként, amelyben De Breen és társa, Daniel Zwicker, továbbá a sociniánus Samuel Przypkowski munkái nyomtatványként, míg további remonstránsokhoz fűződő művek kéziratként vannak egybekötve.³⁰¹ Ezen felül a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban olyan önálló nyomtatvány is

²⁹⁸ HOTSON, *i. m.*, 14–15. BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, *i. m.*, 151.

²⁹⁹ KARÁDI, *i. m.*, 318–319, 321, 374–375, 389.

³⁰⁰ *Brevis dissertatio...*, *i. m.*, 40.

³⁰¹ Ms. U. 1971.

található, amely Uzoni Fosztó István tulajdonát képezte.³⁰² A munka hatását azonban már kevésbé lehet megítélni, Uzoni Fosztó ugyanis egyáltalán nem szerepelteti azt a forrásait tételesen hivatkozó kommentárjában.

Daniel de Breen (1594–1664) Haarlemben született. A Leideni Egyetemen teológiát tanult, majd csatlakozott a remonstránsokhoz és Simon Episcopius titkáraként vett részt a dordrehti zsinaton. A remonstránsok elleni ítélet után meggyőzésének visszavonása helyett Strasbourgba utazott, ahol a schwenkfeldianus spiritualisták hatása alá került. Hazatérve egy remonstráns gyűlés alkalmával letartóztatták, később azonban a hitvallások szükségtelenségét hirdetve elhagyta a felekezetet és 1646-ban Adam Boreellel megalapította a kollegiánsok amszterdami közösségét. Dolgozott korrektorként Grotius *Annotationes*...-én, könyvekkel is kereskedett és jó kapcsolatot ápolt a sociniánusokkal: Martin Ruar szerzett számára sociniánus kiadványokat Németországból. Emellett tevékenyen részt vett a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* kiadásában is.³⁰³ A 16. századi spiritualista eszmékre hangsúlyosan építő kollegiánsok kezdeti működését a földi, látható egyházak elítélése, a chiliazmus, a szabad prófétálás, illetve a tolerancia határozta meg, miszerint a hit kérdésében való különbségek nem képezik a keresztény vallás lényegi elemeit.³⁰⁴ De Breen széleskörű érdeklődését mutatja, hogy németből latinra fordította Glirius *Istenismeretének* egyes fejezeteit is.³⁰⁵

Ő maga azonban a mozgalom háttérében maradva leginkább munkáival gyakorolt hatást. 1653-as *Van 't Geestelijck Triumpherende Ryck onses Heeren Jesu Christi* című értekezése alapozta meg a kollegiánsok chiliazmusát, amely kiutat kínált a szentségtelen és végletekig romlott földi állapotokból. De Breen Krisztus ezeréves királyságát a földön, tapasztalható formában képzelte el, ami az utolsó Római Birodalom és a gonoszok teljes pusztulása után következik be és a bűnös világ drasztikus átalakulásával jár. Krisztus azonban csak lélekben, angyalain keresztül jön el, királyságát pedig rajtuk és hívein keresztül kormányozza. Uralma nem csupán spirituálisan, a hívek lelkében utat törő tiszta tanként, de a birodalmak valós pusztulásával, a békességgel, érzéki gyönyörökkel és jóléttel, tapasztalható formában jelenik

---

³⁰² Daniel DE BREEN, *Amica disputatio adversus Judaeos*..., Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, U 57721.

³⁰³ J. TRAPMAN, *Erasmus Seen by a Dutch Collegiant: Daniel De Breen (1594–1664) and his Posthumous Compendium Theologiae Erasmiacae (1677)*, Dutch Review of Church History, 73(1993), 156–162. De Breen nézeteiről vázlatos áttekintést nyújt magyarul B. KIS Attila, *Adam Franck (1639–1717) pályaképe*, Keresztény Magvető, 114(2008)/3, 376–377. Különösképpen a 32., 33. lábjegyzetekben.

³⁰⁴ Erről bővebben: Andrew C. FIX, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*, Princeton–New Jersey, Princeton University Press, 1991, 23–56. Gerrit VOOGT, „Anyone Who Can Read May Be a Preacher”: *Sixteenth-Century Roots of the Collegiants*, Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History, 85(2005), 409–424. KESERŰ Gizella, *A kötelek lazítása. Kollegiánsok és barátaik = Köleséri Sámuel*..., i. m., 54–70.

³⁰⁵ DÁN, *Matthias Vehe-Glirius*..., i. m., 7.

meg a földön. A szentek körébe minden igaz, Krisztust hívő és megtért zsidó beletartozik. Krisztus azonban fizikailag csak az utolsó ítéletkor jelenik meg. A millennium ideje közel van, a legtöbb jel betelt, így azt a kollegiánsok 1660 és 1666 közöttre várták.³⁰⁶

A chiliaszták között gyakori, hogy a zsidók megtérését az ezeréves birodalom kísérőjelenségének tartják. Ezzel függhet össze De Breen *Amica disputatio adversus Judaeos* című műve, amely a munkásságával Spinozára is hatást gyakorló amszterdami szefárd rabbi, Saul Levi Morteira (1596–1660) keresztényellenes disputációjának fordítása és cáfolata. Morteira munkája eredetileg egy roueni papnak szánt válasz, amelyben a pap 23 kérdésére felel meg, és több mint száz kritikai kérdést intéz hozzá az Újtestamentum hitelességével és ihlettségével kapcsolatban. A kéziratos munka címe: *Preguntas que hizo un Cérego de Ruan de Francia, a las quales respondió el Exelente y Eminentísimo Señor H.H. Saul Levy Mortera*.³⁰⁷

A disputáció után illesztett Jelenések-kommentár De Breen saját munkája, amely hét fejezetben körvonalazza a könyv értelmét a 11. caputtól a végéig. Sajnos Uzoni Fosztó példányában nem találni aláhúzásokat, sem margináliákat, ám bizonyosan olvasta a munkát, mivel az *Egyháztörténet* részletesen közli a fejezetek címét.³⁰⁸ A vázlatos értelmezés egyfelől a Voidoviusnál felvázolt lutheránus rendszer elemeit, a fenevadakat, mint a Római Birodalom polgári és egyházi hatalmát, illetve azok összekapcsolódását mutatja az utolsó monarchiában. A Jel 12 fiút szülő asszonyát pedig teljes mértékben a protestáns hagyomány alapján értelmezi.³⁰⁹ Másfelől megjelennek az 1653-as, Krisztus királyságáról írott munkájának körvonalai is. A Jel 11 szent helyet tapodó pogányai azokat a hamis keresztényeket jelölik, akik a külső, látható egyházat uralják, míg a belső, valódi egyház romokban hever alattuk.³¹⁰ A második fenevadat és a hamis prófétát is felölelő babiloni szajhát pedig a vajúdo asszony jelképezte krisztusi egyházzal állítja szembe. Eszerint hiába üldözik ki a hamis prófétát Babilonból, az a tőle született egyházakban az idők végéig menedéket talál. A szajha az ördögtől való földi királyságokon székel és a templom külső részében tartózkodik. Ellenben Krisztus egyháza égi királyság, Istentől ereszkedett le és a templom belsejét képezi. Az első ítélet alatt azonban a szajha, a fenevadak, a hamis próféta és a föld gonosz királyai minden

---

³⁰⁶ Andrew FIX, *Dutch Millenarianism and the Role of Reason: Daniel de Breen and Joachim Oudaan = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture...*, i. m., 51–53.

³⁰⁷ TRAPMAN, i. m., 165. 44. lábjegyzet. Joseph KAPLAN, *Rabbi Saul Levi Morteira's Treatise „Arguments against the Christian Religion”*, Immanuel: A Journal of Religious Thought and Research in Israel, 11(1980)/2, 95–97.

³⁰⁸ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, I, i. m., 705.

³⁰⁹ Daniel DE BREEN, *Amica disputatio adversus Judaeos...*, Ms. U. 1971/A-1, 140–147.

³¹⁰ Uo., 139.

seregükkel elpusztulnak Isten akaratából, a harchoz pedig Krisztus is csatlakozik. Ezután következik a szentek feltámadása és ezeréves uralma, amelynek értelmé, hogy a szajha pusztulásakor Krisztus egykori igaz vértanúinak tudásával, erkölcsével és hitével rendelkező emberek támadnak. Éppúgy, miként Illés eljövetele is lelkületének megjelenésével következik be. A valami képében való feltámadáson tehát a hozzá hasonló szellemben való feltámadást kell érteni. Az ezer év alatt az istenfélőké lesz a földi hatalom és királyokként uralkodnak az országokon. De Breen kiemeli, hogy a megtért zsidók is közéjük tartoznak, mivel Isten megváltást ígér nekik! Míg az első ítélet csak a hamis keresztényeket illeti, a második ítélet során a gonoszok végleg pokolra kerülnek, illetve bekövetkezik a halottak feltámadása. Az első ítéletről szóló elképzelésének Krisztus felhőben való eljövetele sem mond ellent, mivel az efféle eljövétel „*az isteni hatalom egyedi megnyilvánulását szokta jelképezni*”, így Isten győzelmet és hatalmat juttat népének az ezeréves uralkodásra.³¹¹ Az *Explicatio locorum...* minden bizonnyal a Jelenések szövegéből kiolvasott, megtérő zsidók számára ígért ezeréves birodalommal kapcsolódik az *Amica disputatio...* törzsszövegéhez. Az unitárius kolligátumban a kommentár végére kötötték be a disputáció előljáró levelét, amelyben De Breen egyértelműen kijelöli a munka térítési célját:

„*hogy megfeleljen a zsidók ellenvetéseire, amiket közvetlenül az Újszövetség írásaival szemben felhoznak, és így felkészítse rá a lelküket, hogy elhiggyék: a mi Jézusunk a Messiás, akit mindeddig hiába vártak*”.³¹²

A nyomtatvány recepciója kései mivoltát tekintve is érdekes, hiszen az *Egyháztörténet* szerkesztői megütközés nélkül elképzelhetőnek tartották, hogy a 17. század közepén egy chiliazmussal átítatott, a zsidók megtérítését célzó munka Kolozsváron láthatott volna napvilágot, hat évvel a dési komplanáció után.

---

³¹¹ Uo., 147–152.

³¹² Uo., [153].

4. Hagyományok találkozása: *Conciones vetustae ex Apocalypsi*

Jelen fejezet részben az unitárius chiliaszta elképzelésekhez kapcsolódva, nagyjából pedig a sociniánus megfontolásokat bővítve kíván egy eddig ismeretlen szöveget beemelni a vizsgált korpuszba. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius állományában található *Conciones vetustae ex Apocalypsi* című szöveg szerzőjét nem ismerjük, ám a kézirat minden bizonnyal a 17. században keletkezett.³¹³ A 11 magyar nyelvű munkából (a számozás szerint 10, a ciklus szempontjából 9) álló prédikációsorozat a Jelenések könyve 22,1–2. verseinek: az új Jeruzsálem folyójának, az élet fájának és gyümölcseinek allegorikus magyarázatát adja. Nem csupán allegorikus értelmezésével és a chiliazmushoz szorosan kapcsolódó égi Jeruzsálem materialitásának tagadásával, hanem a krisztológia területén is teljesen más úton jár, mint nonadorantista elődei. Kitüntetett figyelmet kell szentelnünk a kötet műfajiségének is, mivel az unitárius prédikációirodalom még körvonalaiban sincs feldolgozva, így retorikai elveikről és az ars praedicandihoz tartozó megfontolásaikról nagyon keveset tudunk.³¹⁴ A kötet tanulmányozása nem csupán az unitáriusok Jelenések-értelmezéséhez, hanem a dogmatika, művelődéstörténet és kegyességi irodalmuk tekintetében is újabb adatokkal szolgál.

a) Az új Jeruzsálem az unitárius hagyományban

A reformáció korában a Müntzer-féle parasztfelkelés, a strasbourgi próféták, spiritualisták, Melchior Hoffmann és a tovább radikalizálódó németalföldi anabaptisták elképzelései, illetve a Jan Matthijsz és Jan van Leiden által vezetett 1534–35-ös münsteri anabaptista felkelés nyomán az új Jeruzsálem témáját óvatosan kezelték a felekezetek. Ennek oka, hogy a radikális reformáció millenarista elképzeléseiben az egyén aktív szerepvállalására került a hangsúly Krisztus újbóli eljövételének előkészítésében.³¹⁵ A váradalmakkal teli tömeg gyülekezőhelyei pedig gyakran vették fel az új, mennyei Jeruzsálem földi realizációjának utópikus szerepét.³¹⁶ Ezzel egy időben a kelet-közép-európai anabaptista eszmék más irányba haladtak. A morvaországi hutteriták között a visszafogott apokaliptikus hangoltság mellett a

³¹³ *Conciones vetustae ex Apocalypsi*, Ms. U. 732.

³¹⁴ Az unitárius prédikációkutatás háttérbe szorulásáról: BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán = A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet–Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, 2007, 39–42.

³¹⁵ Robin BARNES, *Images of Hope and Despair: Western Apocalypticism: ca. 1500–1800*. = *The Encyclopedia of Apocalypticism: Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed. Bernard MCGINN, New York–London, Continuum, 2000, 150.

³¹⁶ Claus BERNET, „Gebaute Apokalypse”: *Die Utopie des Himmlischen Jerusalem in der Frühen Neuzeit*, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 2007.

világtól való elkülönülés gondolata nem párosult militáns jelleggel, mi több, teljes pacifizmusra törekedtek.³¹⁷ Hasonló anabaptista eszmék és a szegény Krisztus ideáljának megvalósításáról szóló zsinati viták a lengyelországi antitrinitarizmus kezdeti szakaszát is áthatották,³¹⁸ amelyek végül az 1569-es rakóvi kivonulásban kulminálódtak. Ekkor a lengyel és litván nemesek hivatalukat és vagyonukat hátrahagyva Raków városába vonultak a bűnös világ elől, hogy ott az ősi egyház egyenlőségeszményét megvalósítva a hegyi beszéd szigorúan értelmezett tanításai szerinti életvitelt folytassanak. Életmódjuk központi elemeit képezték a pacifizmus, a fegyverviselés és szolgatartás elutasítása, valamint a kétkezi munkavégzés. Az 1572-ig tartó, a szakirodalom által „radikális utópikus kísérletként” értékelt megmozdulás Raków városát új Jeruzsálemnek, illetve új Zionnak tekintette. Fontos azonban, hogy még a kivonulás bekövetkezte előtt elhatárolódtak Thomas Müntzer és Jan van Leiden eszméitől.³¹⁹ A rakóviak esete több ponton is eltér a szakirodalom által meghatározott sémától. Egyik vezetőjük, Simon Ronemberg ugyan az új Zion Ezsdrásaként, illetve a babiloni fogság utáni újjáépítőként értékelte magát, ám nem alakítottak ki teokratikus rendszert.³²⁰ A németalföldi anabaptistákkal, a pietistákkal, zionitákkal és quakerekkel szemben a rakóviak társadalmi felépítése és politikai rendje nem csupán bibliai előképekre támaszkodott, hanem más csoportokra is reflektáltak, illetve kapcsolatot létesítettek azokkal.³²¹ 1569 és ’71 között az együttműködés reményében keresték fel a morva testvéreket. A kapcsolatfelvétel azonban kudarcra zárt, amelynek oka túlmutatott a Szentháromság és a vagyonközösség kérdésében való vitákon. Valójában mindkét közösség magának tulajdonította az ősi apostoli egyház hatalmát, amelyet Krisztus ruházott rájuk feltámadása után, így kizárólagos üdvtörténeti szerepet akartak vállalni. Közösségeiket Noé bárkájának tekintették, amelyen kívül nem érhető el az üdvözülés.³²² Mivel az unitárius történetírás igyekezett kiiktatni e fejezetet a felekezet múltjából, kevés adattal rendelkezünk a város működésére vonatkozóan, így nem teljesen világos, hogy programjukban mekkora szerepet játszottak a chiliaszta elképzelések.³²³ A református Josias Simmler mindenestre

---

³¹⁷ BALÁZS Mihály, *Radikális reformáció = Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor*, IX, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2009, 422–423.

³¹⁸ BALÁZS Mihály, *Antitrinitarianism = A Companion to the Reformation in Central Europe*, ed. Howard LOUTHAN, Graeme MURDOCK, Leiden–Boston, Brill, 2015 (Brill’s Companions to the Christian Tradition, 61), 175–178.

³¹⁹ HOTSON, *i. m.*, 16. BALÁZS, *Antitrinitarianism*, *i. m.*, 175.

³²⁰ George HUNSTON WILLIAMS, *The Radical Reformation*, Kirksville, Sixteenth Century Journal Publisher, 1992³ (Sixteenth Century Essays & Studies, Vol. 15), 1093.

³²¹ Vö.: BERNET, *i. m.*, , 419.

³²² BALÁZS, *Radikális reformáció*, *i. m.*, 430. HUNSTON WILLIAMS, *i. m.*, 1094–1098.

³²³ Az eseményekről Stanislas Lubieniecki (1623–1675) sociniánus történetíró számol be: Stanislas LUBIENIECKI, *History of the Polish Reformation and Nine Related Documents*, translated and interpreted by

azzal vádolta őket, hogy az egyik városalapító, Grzegorz Paweł és emberei naponta új próféciaikat költenek a két éven belül eljövő ezeréves aranykorról, amikor a törökök és zsidók is megtérnek.³²⁴

Az 1560-as évek végén a lengyel unitáriusokkal való szoros irodalmi együttműködés ellenére Erdélyben egész más volt a helyzet. Az itt megjelenő munkákban – az 1568-as olasz vallási menekülteket megcélzó *Antithesis pseudo Christi...*-ben, az 1569-es *De regno Christi* utolsó fejezetében és Dávid Ferenc 1571-es Paweł munkájából merítő *Az egy őmagától való felséges Isten* című művében – az anabaptista szociáletikai nézetek csupán áttételesen, tompítva és megszelídített formában voltak jelen és csakis olyan mértékben, hogy a lengyelekkel való „közös nyelv” fenntartható maradhasson.³²⁵ Jól körvonalazódik ez Dávid Ferenc *Rövid magyarázatában* (1570), ahol Krisztus 1570-re várt második eljövételét nem az égi Jeruzsálem földi megvalósulásaként, hanem spirituálisan képzei el. Eszerint Krisztus a hívek lelkében tiszta istenismeretként szünteti meg a bűn uralmát és a társadalmi-politikai ellentéteket. Ez fogja elősegíteni az igaz tan győzelmét és az Antikrisztus országának összeomlását. Dávid egyébként egy adatolható, ám mára elveszett, Pawełnak címzett iratában teljes mértékben elutasítja a rakóvi eseményeket.³²⁶ Fontos megjegyezni, hogy az 1569–70-ben Debrecen mellett bekövetkező, a fekete ember néven elhíresült Karácsony György vezette felkelés teljesen független Dávid munkájától, és annak eszmei alapját nem a radikális anabaptista megfontolásokban, hanem a parasztfelkelések hátterében kell keresni.³²⁷

A dávidi hagyományhoz kapcsolódik Karádi magyarázata is, amennyiben Krisztus ezeréves földi királyságának betű szerinti értelmezését nem párosítja a világtól való elkülönülést sürgető nézetekkel.³²⁸ Persze Karádi materiálisan, a Bibliában leírtak szerint képzei el az ezeréves birodalmat. Konceptióját a betű szerinti értelem határozza meg, miszerint Krisztus második eljövetele a 6000 év végén következik be, amellyel végbemegy a hívek első feltámadása. Ezzel párhuzamosan megújul a föld és az ég, illetve a régi Jeruzsálem helyére az új mennyei Jeruzsálem kerül, amelyben a hívek Krisztussal ezer évig boldogságban élnek. Góg és Magóg csak ezután támadnak a Sátán seregeiként a városra. Bukásuk után a második feltámadással a gonoszok kelnek életre, hogy részük legyen az őket kárhozatra vető

George HUNTSTON WILLIAMS, Minneapolis, Fortress Press, 1995 (Harvard Theological Studies, 37), 279–280, 695–702.

³²⁴ HOTSON, *i. m.*, 16–17.

³²⁵ BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, *i. m.*, 162–189.

³²⁶ *Uo.*, 157–161.

³²⁷ KATHONA Géza, *Karácsony György „szent hada” 1569–1570*, Egyháztörténet 1(1958)/4, 265–279.

³²⁸ HAAS Éva, *Karádi Pál „Apocalypsis-kommentár”-ja*, Szakdolgozat, József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 1993, 39–40.

utolsó ítéletben. Mindez azonban még messzi jövőendő.³²⁹ A lázas várakozást nélkülöző Óvári Benedek Krisztus királyságáról két értelmezést is előad, és az olvasóra bízta a választást. Krisztusnak hívekkel együtt való uralma mindkettőben a földön valósul meg, ám az első esetben Krisztus eljövetelekor a jók és gonoszok egyszerre támadnak fel, majd az utóbbiak megítélése után Krisztus örökké együtt uralkodik a hívekkel. A másodikban azonban az üldözések által gyötört hívek imájára Isten szabadítóként küldi el Krisztust, aki seregével legyőzi a gonoszokat. Először a hívek támadnak fel a Krisztussal való ezeréves királyságra, majd a Sátán ismét hatalmat kap, a gonoszok pedig csak Krisztus végső győzelme után térnek vissza az ítéletre. Óvárinál Isten csak ezután újítja meg a világot és teszi híveit angyalokhoz hasonlatossá.³³⁰

A különféle elképzelések kibékítésére törekedett Enyedi György, amikor második zsoltárról szóló prédikációjában egyaránt igazat ad azoknak, akik szerint Krisztus országa még eljövendő, és azoknak is, akik szerint már most jelen van. Krisztus ugyanis tudománya által a jelenben is uralkodik, ám ennek kiteljesedése a második eljövételkor következik be, amelynek idejét nem szükséges tudnunk.³³¹ Habár Palaeologus elvetette Krisztus földi uralmát, az általa meghatározott nonadorantista elképzelés táptalajt szolgáltatott a chiliazmusnak. Konceptióját mind Karádi, mind Óvári felhasználta. Eszerint Krisztus első, messiási küldetése a zsidók miatt elbukott, ezért Isten megnyitotta az üdvözülés útját a pogányok számára. Krisztusnak jelenleg nincs birodalma a mennyben, csakis tanítása által van jelen a világban, és nyugalomban várja, hogy Atyja lábai alá vesse ellenségeit. Krisztust tehát felesleges segítségül hívni és könyörögni hozzá, mivel jelenleg nem uralkodik, és nem visel gondot a hívekre. Vehe-Glirius számára azonban ebből az is következik, hogy a Jelenésekben megfogalmazott birodalomnak Krisztus ezeréves földi uralmát kell jelképeznie, ugyanis Isten Krisztus uralmára vonatkozó ígéretének be kell teljesülnie. A millennium bekövetkeztéről 9 pontban érvel *Istenismeretében*.³³²

A *Conciones vetustae...* koncepciója merőben eltér az eddig felvázolt hagyományoktól, ugyanis a Jelenések adott szöveghelyeit nem az új Jeruzsálem földi megvalósulása felől, hanem egy hatalmas allegóriaként értelmezi. Az egyes mozzanatok részletes vizsgálata előtt azonban érdemes felvázolni az elképzelés alappilléreit. Mint írja:

---

³²⁹ KARÁDI, i. m., 542–547.

³³⁰ ÓVÁRI, i. m., 511–512. ÚJLAKI-NAGY, i. m., 19–20.

³³¹ BALÁZS, *Palaeologus és Fausto Sozzini között...*, i. m., 106–107.

³³² BALÁZS, *Antitrinitarizmus és millenarizmus...*, i. m., 285–290. *Földi és égi hitviták...*, i. m., 21–22. Matthias VEHE-GLIRIUS, *Istenismeret és más írások*, ford. RUTNER Tamás, vál. DÁN Róbert, Helikon Kiadó, 1984 (Prométheusz Könyvek, 3), 98–102.

„nyilván vagy, hogy ez látás és jelenés csak példázat, az új Jeruzsálem, kit az angyal mutatott, példázta az igaz, szép eklézsiát, annak szép folyóvize az szent evangéliumot, annak pedig az folyamnak fája, ki életnek fájának is mondatik, ábrázolta az evangéliumnak gyümölcsét [...]”.³³³

A tárgyalt új Jeruzsálem tehát a pogányokat is felölelő eklézsia. Az élet folyója lelki víz: a tiszta evangélium és annak prédikálás általi folyása. Ennek kútfeje Isten, királyi széke pedig a mennyország. A fa, amelyet az evangélium táplál az istenes, kegyes, jámbor élet, ami a „*justitia universalis*” vagy más néven a pietas. Ez a pietas tizenkét gyümölcsöt terem, amelyek Istennek a helyes életvitelért járó ajándékai. Ezek között a földi- és túlvilágra egyaránt vonatkozó, egymással is kapcsolatban álló testi-lelki ajándékok is vannak. Röviden tehát: 1. Isteni gondviselés; 2. Lelki újjászületés a kegyelem által; 3. Igaz bölcsesség; 4. Vigasztalás a szenvedésekben; 5. Lelkiismereti békesség; 6. Istenbe vetett bizalom; 7. Igaz szabadság: indulatainkon való uralkodás; 8. Bizalom, hogy Isten meghallgatja könyörgésünket; 9. Isten oltalma; 10. Külső gazdagság: evilági dolgokra fordított gond; 11. Jó halál; 12. A paradicsom és az örök élet. A magyarázat allegorizálása teljesen elüt az előző fejezetekben bemutatott *sensus litteralist* előtérbe helyező unitárius egzegetikai hagyománytól. A különbséget még érzékletesebbé teszi Karádi új Jeruzsálem értelmezése, ahol a méretek, formák és drágakövek kapcsán ugyan helyet kap a „*jedző értelem*”, ám az élet folyója, fája és annak folyamatosan megújuló gyümölcsei a praktikum jegyében arra adnak választ, hogy a testestül-lelkestül feltámadt sokaságnak miként lesz elég étele és itala. Ez nem azt jelenti, hogy Karádinál az új Jeruzsálem egyes elemei ne rendelkeznének allegorikus értelemmel, ám arra nem épül teljes koncepció.³³⁴

Ezzel szemben kötetünk eljárása Fausto Sozzini egzegetikai módszeréhez közelít, aki 1618-as *Defensio animadversionum in assertiones theologicas...* című művében megkülönbözteti az értelmünkkel felfogható és értelmünk felett álló dolgokat azoktól, amelyekről meggyőződéssel vallhatjuk, hogy lehetetlenek. Sozzini egy másik munkájában arról is beszél, hogy ha a Szentírásban olyan dologgal találkozunk, amely ellentmond a nyilvánvaló tényeknek vagy Isten méltóságának, akkor a ráció arra készítet, hogy más értelmet rendeljünk a szavakhoz. Ebben az esetben tehát nem kell ragaszkodnunk a betű szerinti értelemhez.³³⁵ Már többször előkerült Sozzini Jel 20 homályosságáról és a prófétai nyelv birtoklásának hiányáról alkotott véleménye. Szerinte a fejezetet allegorikusan kell értelmezni,

³³³ *Conciones vetustae...*, i. m., 18.

³³⁴ KARÁDI, i. m., 573, 575–576.

³³⁵ KESERÜ–BALÁZS, i. m., 61.

bár ezt nem fejti ki bővebben. A millenniumot azonban a jövőre néző próféciának tekinti, ami csak Babilon bukása után teljeseedik be. Ez alapján Hotson Sozzini elképzelését spirituális millenarizmusnak tekinti, amely nagyban merített Servet 1553-as *Restitutio Christianismi*... című munkájából.³³⁶

A *Conciones vetustae*... új Jeruzsálem-képe, allegorizálása ellenére Palaeologus és Bogáti Fazakas elképzelésével egyezik, miszerint az mennyei és lelki város. Isten Krisztus megöléséért Titus seregeivel romboltatta le a földi Jeruzsálemet, miután az égben újat épített az apostolok idejében. A régi romlása tehát az ezer év előtt, az ördög eloldozásakor következett be, amit Bogáti teljesen másképpen értelmez, mint Karádi. Bogáti szerint ugyanis mind az eloldozás, mind az ezer év többször beteljesült a történelem folyamán: az özönvíz pusztítását is egy új világ követte, amely ismét megromlott és elpusztult és így tovább. Tehát minden birodalomnak megvan a maga „ezer esztendeje”, amely után az ördög hatalmába keríti annak embereit. Ezután bűneik miatt Isten elpusztítja a birodalmat és újat hoz létre. Jeruzsálem esetében Isten Krisztus első eljövételével kiűzte a zsidók közül az ördögöt, de mivel azok bűnben maradtak, újra rájuk engedte és elvesztette őket. A maradék választottal és a megtért pogányokkal azonban megtöltötte a mennyei Jeruzsálemet, amely az egész világra kiterjed. Az első feltámadás a pogányok megtérését jelöli, ami egyidejű a szentek uralkodásával. Az ezer év így a régi Jeruzsálem vesztétől az utolsó ítéletig tart, amíg az új Jeruzsálem teljesen fel nem épül, amelyet Krisztus az utolsó ítéletkor mutat be Atyjának. Ebben nincs bűn, mivel a város Isten törvényében jár. Az új teremtésen tehát nem az első teremtéshez hasonlót, hanem az erkölcs megújulását kell érteni, amely az apostolok idejében kezdődik és az utolsó ítéletben végződik be.³³⁷ A *Conciones vetustae*... első prédikációja hasonlóan fogalmaz: az új Jeruzsálem Isten ajándéka azon megmaradt és megtért hívek számára, akik kénytelenek voltak szétszéledni, amikor Isten a zsidók bűnei miatt a régi Jeruzsálemet leromboltatta a rómaiakkal. A cserébe adott új Jeruzsálem maga az igaz eklézsia. A városnak mindenki tagja lehet, aki követi a 12 apostol tanítását, drágakövei és világossága Jézus Krisztus evangéliumát jelzik, amely Istennek a lelkeket megvilágosító lámpása. A zsidók és pogányok egyaránt tagjai lehetnek e vigasztalásul adott lelki Jeruzsálemnek, szemben a kirekesztett fertelmesekkel, bálványimádó pogányokkal és káromkodó zsidókkal.³³⁸ Itt tehát a nonadorantista elemektől megtisztított Palaeologus-féle üdvtörténeti koncepció is megmutatkozik, amellyel a református Kecskeméti Alexis Dániel

---

³³⁶ HOTSON, *i. m.*, 23–27.

³³⁷ Duod. Hung. 9, 7v, 124r–126v, 128v–130r, 132v–133r.

³³⁸ *Conciones vetustae*..., *i. m.*, 1–3.

könyvét magyarázó prédikációskötetében (1621) is találkozunk. Ő a Dán 7,13–14 kapcsán szintén az eklézsiával azonosítja Krisztus országát,³³⁹ majd hasonlóképpen ír a pogányok számára megnyitott útról.³⁴⁰ A víz tudományként való értelmezése is közös protestáns hagyományt feltételez, amely mind Bogátinál,³⁴¹ mind Karádinál, de még Melius Juhász magyarázatában is megtalálható. Melius szerint az új Jeruzsálem a gyülekezetet, a választott embereket és az eklézsia mennyben való hajlékát is jelöli, amely a világ megújulása után nem az ég felett, hanem a földön (mivel föld és ég akkor egy) Ádám paradicsoma lesz. Az élő víz ekképpen (ha e világra értjük) Isten kegyelmének, Krisztus érdemének és a Szentlélek jószágainak hit és ige általi közlése, amelyekkel a másvilágon már közvetlenül kerülünk kapcsolatba. Ezt konkretizálja a fa és a gyümölcsök kapcsán. A fán Krisztust kell érteni, ami a folyóvízen: a törvényen és evangéliumon kétfelől található. A tizenkét gyümölcs nála Krisztus örökkévaló jó voltát és érdemét mutatja, a levelek pedig orvosságok a bűn és a halál ellen, Krisztus érdemének hívekben való fogadata.³⁴² Karádinál e képek kapcsán csak a víznél jelenik meg az allegorikus értelem és az is csak akkor jelenti a tudományt, ha azt a jelenre és nem a jövőre értjük. Ekkor azonban elemzett kötetünkhöz hasonló megfogalmazást olvashatunk: az élető tudomány Istentől ered, Krisztus és az apostolok által folyik, szép fényes folyó, mert dicsőséget ad és az Isten ismeretében építi a keresztényeket.³⁴³ A magyarázatokban tehát a folyóvíz csak annyiban jelenti Isten igéjét és Krisztus tudományát, amennyiben azt a jelenre vonatkoztatjuk és a hívők folyamatos épülését szolgálja. Míg Bogáti, Palaeologus és a *Conciones vetustae*... szövege a lelki Jeruzsálem kapcsán eleve a jelen síkján mozog, addig a Krisztus földi királyságát vizionáló Karádi ismét ciklikus szemléletén keresztül illeszkedik a többi munkához.

b) Krisztológiai nyitottság

Az új Jeruzsálemet lelkileg, a hívek kegyességére értelmező alapvetés a sociniánus elképzelésekkel kerül kapcsolatba, amikor szövegünk a Jelenésekben leírtakat a Krisztus első eljövetele utáni eseményekre és az üdvözülés útjának pogányok számára való megnyitására érti. Ez tehát az új teremtés, amelyben Isten az örök élet igéjét Krisztus, mint fő eszköz által jelentette ki:

³³⁹ *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve...*, i. m., 435.

³⁴⁰ Dán 9,26–27. kapcsán: *Uo.*, 549, 551–552.

³⁴¹ *Duod. Hung.* 9, 138v.

³⁴² MELIUS JUHÁSZ, i. m., 273v–274r, 279v–280r, 281v–282r.

³⁴³ KARÁDI, i. m., 575.

„Mert őáltala teremtettek mind az, mik az mennyben s mind az, mik az földön vadnak, látható és láthatatlan állatok. Az Szent János is ezen új teremtről szól: *caput 1. v. 10.* [...] Mely igékben azt jelentik az szent apostolok, hogy az újonnan születésben és új teremtrében az Úristen mindeneket az Jézus Krisztus által cselekedett és semmit ebben őnála-nélkül nem cselekedett. Mert őáltala jelentette ki az örök életnek ígét, őáltala ezt csodákkal is konfirmálta, az ő vére által békélt meg velünk, summa szerént mindeneket őáltala cselekedett. Hogy pedig az apostoloknak imez szavakat: őáltala teremtettek, kelljen érteni ez új teremtről, az Szent Pál apostol világosan megmagyarázza: *Col. 1. v. 19. 20.* Mert tetszett [...] az Atyának, hogy őbenne minden teljesség lakoznék és hogy őáltala mindeneket magával megbékéltetne, megbékéltetvén az ő keresztinek vére által, mindaz mik az földön, mindaz mik az mennyben vadnak. *Eph. 1. v. 9. 10.* Megjelentvén nekünk az ő akaratjának titkát az ő ingyenvaló jóvolta szerént, kit magában elrendelt volt, tudniillik, hogy az teljes üdőnek eljövésiben megújítana mindeneket az Krisztusban, mindaz, melyek az mennyben, mindaz, kik az földön vadnak”.³⁴⁴

A megidézett Jn 1,10 magyarázata megegyezik Lelio és Fausto Sozzini elképzeléseivel. Lelio a *De falsa et vera...* kiadványban posztumusz megjelent *Brevis explicatio...*-ban a Krisztus általi teremtrést nem a Genezisben olvashatóval azonosította, hanem lelki megújulásként és Istennel való megbékélésként magyarázta.³⁴⁵ Ez és a Krisztus emberi természetéről megfogalmazottak (t. i. Krisztus ember, nem öröktől fogva létező, ám Istentől mérték nélküli hatalommal megáldott, aki az Atya jobbján uralkodik, ezért tisztelni és segítségül hívni is szükséges) teremtetek alapot, hogy a lengyelországi anabaptisták a szegény Krisztus követését emberileg is teljesíthető programnak tekintsék.³⁴⁶ Mindez Faustonál is megjelenik, akinél a hívek helyes, Krisztust követő életvitele központi szerepet kap.³⁴⁷ Számára Krisztus elsődleges feladata, hogy az általa követett és hirdetett isteni parancsok beteljesítőjeként példával szolgáljon az embereknek.³⁴⁸ Erdélyben a két Sozzini új teremtről való megfontolásai újra középpontba kerültek, amikor 1636-ban a magyar unitárius olvasókat megcélozva *Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja...*

³⁴⁴ *Conciones vetustae...*, i. m., 13.

³⁴⁵ *Két könyv...*, i. m., 25–26, 233–235. *Földi és égi hitviták...*, i. m., 10–11.

³⁴⁶ BALÁZS, *Antitrinitarianism*, i. m., 176–177.

³⁴⁷ John C. GODBEY, *Socinus and Christ = Antitrinitarianism in the Second Half...*, i. m., 57–59.

³⁴⁸ VIDRÁNYI Katalin, *Antropológiai típusok–krisztológiai típusok = V. K., Krisztológia és antropológia: összegyűjtött tanulmányok*, Bp., Osiris Kiadó, 1998, 292.

címen megjelentették Valentin Schmalz *Kurtze Auslegung...*-jának magyar fordítását.³⁴⁹ Mindez természetesen szoros kapcsolatban van a sociniánus krisztológiával, amely úgy hangsúlyozza Krisztus emberi természetét, hogy ő az Atyától kapott hatalma és tulajdonságai okán mégis meghaladja az embereket. Isten és Krisztus személyének lényege különböző, ám funkcionálisan egyenlők. Isten az egyházat érintő dolgokban minden hatalmat Krisztusnak adott, ám míg Krisztus az Atyától kapta hatalmát, Istené önmagától való. Ennek értelmében Krisztus jelenleg is uralkodik, adorálható és segítségül hívható, ám míg Istent minden dolgok első okaként tiszteljük és hívjuk segítségül, Krisztust minden dolgok második okaként kell ezekben részesítenünk.³⁵⁰ Hasonló sociniánus elemek az első két prédikáció Szentháromságot és Krisztus isteni természetét cáfoló passzusaiiban is olvashatóak. Eszerint az Isten országát keresőknek elég egy mindenható Atyát és egy ember Jézus Krisztust hinni:

„kit az írás nem mond magától való Istennek, hanem Istentől tétetett nagy Úrnak, mindenek urának [...] És ez igaz vallás mellett jámborul, kegyesen és mértékletesen élni”.³⁵¹

E gondolatsor bővebben jelenik meg, amikor Krisztus és Isten közös királyi székét értelmezve az evangélium szerzőségét kizárólag Istennek tulajdonítja:

„Az Istennek királyszéke az menny, fundamentum szerént, mert ő csinálta azt egyedül. Esa. 44. v. 24. Ego Jehovah faciens omnia extendens caelos solus stabiliens terram, mea potentia. Psal 33. Ugyanezért mondja Jézus Urunk is Őfelségét mennynek, földnek Urának. Mondatik továbbá ezen menny az Báránynak is királyszékeinek azért, hogy az Isten az ő fiát, az Jézust, mennyben felemelte, Úrrá és Krisztussá tette Act. 2. [ApCsel 2,36] ítélő bírónak tette Act. 17. [ApCsel 17,31] minden név és méltóság felett helyhezette Eph. 1. [Ef 1,21] Philip. 2. [Fil 2,9–10], sőt magán kívül ennek mindeneket alája vetett 1 Cor. 15. [1Kor 15,27] és megporoncsolta angyalnak, hogy imádnák őtet Heb. 1. [Zsid 1,6]”.³⁵²

Fontos, hogy a „tétetett Úr” szófordulat csupán az idézett textus szoros követése, és nem állítható párhuzamba Csanádi Pálnak az 1618-as hitvitán elhangzott nonadorantista „tétetett

³⁴⁹ RMNy 1646. *AZ SZENT JÁNOS EVANGÉLIUMA KEZdetinek rövid magyarázatja...*, 1636. = MOLNÁR, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok...*, i. m., 365–366, 373–375.

³⁵⁰ GODBEY, i. m., 60–62. Siegfried WOLLGAST, *Philosophie in Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung 1550–1650*, Berlin, Akademie Verlag, 1993², 362–363.

³⁵¹ *Conciones vetustae...*, i. m., 6.

³⁵² *Uo.*, 11.

Isten” kifejezésével,³⁵³ sem Enyedi György *Explicationes*ével, ahol szintén megjelenik a „tétetett isten” formula, amikor a Jel 2,8 és 2,23 továbbá 17,4 és 19,16 magyarázatával tagadja Krisztus magától való istenségét és hangsúlyozza az Atyától kapott hatalmát.³⁵⁴ A *Conciones vetustae*... krisztológiai megfontolásait szemügyre véve figyelemre méltó, hogy a prédikáció idézett bibliai helyei szintén egy helyen és hasonló felütéssel szerepelnek az 1634-ben kinyomtatott *Az háromságnak oltalmazására gondolt legfővebb okoskodásnak megvizsgálása* című munka függelékében. A mű nem mellesleg Fausto Sozzini, *Tractatus de Deo, Christo & Spiritu Sancto* értekezésén alapul. A függelék pedig Johann Crell, a Sozzini halála utáni legkiválóbb rakóvi teológus *Ad librum Hugonis Grotii* (1623) részletét hozza magyarul az isteni nevezetről, amelynek szemléletén és idézett locusain túl fő textusa (Jel 5,13) is kapcsolódási pont szövegünkkel, mivel az is a királyszékben ülő Istennek és Báránynak kíván tisztességet!³⁵⁵ Azonban a *Conciones vetustae*... legerősebb adorantista megnyilvánulása, amikor arról beszél, hogy Isten megparancsolta angyalainak Krisztus imadását. Sőt Krisztus ismeretét mindennél előbbre valónak mutatja be egy közhelyszámba menő verssel:

„Si Christum nescis nihil est si coetera discis. / Si Christum bene scis satis est si coetera nescis. ’Ha Krisztust nem ismered, mit sem számít, ha minden mást meg is tanulsz. / Ha Krisztust jól ismered, az elég akkor is, ha semmi mást nem tudsz’”³⁵⁶

Meglepő módon, az elősorolt sociniánus iratokkal való szoros kapcsolat ellenére a prédikációk szemlélete nem egységes. Abban az esetben ugyanis, amikor a lejegyző a prédikáció végét záróformulával is jelzi, kizárólag az Úristen kerül invokálásra:

„Te pediglen dicsőséges, áldott Úristen, nyissad meg az mi szemeinket, hogy láthassuk az szent városnak szépségét, gerjesszed szíveinket, hogy szerethessük ennek az ő gyönyörűségét, igazgassad életünket, hogy ennek világosságában járván, teelőtted kedvet találjunk és bemeheessünk amaz mennyei szent városban, kinek hasonlatosságára építetted ezt az vitézkedő eklézsiát, és tégedet dicsídjunk és áldjunk örökké. Ámen”³⁵⁷

³⁵³ MOLNÁR B. Lehel, *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt*, Keresztény Magvető, 118(2012)/3, 250–251.

³⁵⁴ ENYEDI György: *Az ó és új testamentumbeli helyeknek, melyekből az háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok...* Toroczkai Mátétól vgyan azon Ecclesiáknak Püspökétől magyar nyelve fordított. Kolozsvár, 1619, RMNy 1187, 721–722. BALÁZS, *Palaeologus és Fausto Sozzini között...*, i. m., 106.

³⁵⁵ RMNy 1588. *AZ HÁROMSÁGNAK OLTALMAZÁSÁRA GONDOLT LEGFŐVEBB okoskodásnak megvizsgálása...*, 1634. = MOLNÁR, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok...*, i. m., 362–364.

³⁵⁶ *Conciones vetustae*..., i. m., 7.

³⁵⁷ *Uo.*, 8.

„Holott azért ilyen drága dolog az pietas, kinek ilyen szép és üdvösséges gyümölcsei vadnak, keressük azt minőn magunknak, kire segéljen az Isten”.³⁵⁸

Ugyanígy a cikluson kívüli darabokban is: „Végtére: imádkozzunk az Úristennek, hogy az világi sok veszélyekből Szentlelke által vezessen az örök életnek pártusára”.³⁵⁹ De Isten invokációja szerepel egy helyen a partitíóban is:

„Mi is azért Isten segedelméből szóljunk: 1. arról, mi legyen az életnek fája. 2. Miért mondattassék életnek fájának. 3. Honnan származzék ez az fa és miből tápláltassék”.³⁶⁰

A prédikációkban tehát a nonadorantista gyakorlat érvényesülését láthatjuk, amely akkor válik igazán hangsúlyossá, ha fellapozzuk az egyházi rendszabályokhoz készült 1629-es utasításokat. Ebben ugyanis külön stratégiát dolgoztak ki, miként kell a prédikációk záradékában a híveket Krisztus segítségül hívására szoktatni, illetve hogyan kell az imádságokban Krisztus minél gyakoribb invokációján munkálkodni.³⁶¹ A legújabb kutatások szerint az álláspontok körülhatárolásában az invokáció kérdése jóval nagyobb szerepet játszott az adorációénál, amelyet jól szemléltet, hogy Enyedi 1592-es püspökségétől kezdve kizárólag a segítségül hívás kapcsán merültek fel viták, Krisztus adorációja pedig nem volt központi kérdés. Ennek oka, hogy Enyedi megkülönböztette a Krisztusnak is kijáró adoratio civilist, a kizárólag Istennek járó adoratio religiosától. Ezzel nem csupán tompította a két tábor közötti vitákat, hanem lehetővé tette azt is, hogy a nonadorantisták megmeneküljenek az innováció vádjától.³⁶² A prédikációk a segítségül hívást több helyen is úgy határozzák meg, hogy

„Az Szentírás parancsolja, hogy az Istent hiuk [értsd: hívjuk] segítségül az Krisztus által”. „Ezt [t. i. Istent] dicsírje, áldja, ezt hija segítségül az Úr Krisztus által, az ő evangéliuma szerint és summa szerint függjön mindenekben Őfelségétől.”³⁶³

A Krisztus általi segítségül hívás formulája azonban megtalálható a 16. század utolsó évtizedeiben írott és 1632-ben kinyomtatott nonadorantista *Toroczkai-katé* könyörgéseiben

³⁵⁸ Uo., 64.

³⁵⁹ Uo., 75.

³⁶⁰ Uo., 18.

³⁶¹ *Az Unitárius Egyház Rendszabályai 1626–1850.*, levéltári kutatás alapján összeállította magyarázva TÓTH György, Kolozsvár, „Minerva” Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1922 (Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyűjteménye, III), 31–32.

³⁶² Az adoráció és invokáció kettős jelentésére már Balázs Mihály is utalt: BALÁZS Mihály, *Bevezetés = Enyedi György válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1997, 18. Újabb Molnár Dávid foglalkozott a kérdéssel előadásában: MOLNÁR Dávid, *Enyedi, a kraken: A nonadorantisták dogmatikai útkeresése Dávid Ferenc elítéltetése után*, kézirat. Az előadás elhangzott a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, Sík Sándor irodalmi olvasóterem, 2016. május 12.

³⁶³ *Conciones vetustae...*, i. m., 15, 20.

is.³⁶⁴ Sőt a Krisztus általi új teremtés sociniánus értelmezése sem kelthetett megütközést a nonadorantisták között, mivel azt Dávid Ferenc is átvette Lelio már említett munkájából.³⁶⁵ Kevésbé látványos, ám mégis megjegyzésre érdemes, hogy a prédikációk nonadorantizmusa a Krisztusról való hallgatásban is megmutatkozik. A kegyesség és istenes élet gyümölcsei kizárólag Istentől származnak, illetve Istenre vonatkoznak. A ciklus Krisztust nem csupán eszközként nem említi többé, hanem szerepe is csupán evangéliumi megszólalásaira redukálódik, amely az antik auktorokhoz hasonlóan támasztja alá a prédikátor mondanivalóját. Mindezt jól példázza az ötödik gyümölcs, a lelkiismeret békessége, ami csak azoknak adatik meg, akik

*„teljes erejeből szeretik és szolgálják az ő Urokat Isteneket. Ezért mondotta az Isten: Esa. 57. v. 20. [...] Az igaz lelki békesség azért tulajdon gyümölcse az isteni félelemnek. Ezt az békességet az Úr Krisztus nevezi ő békességének: Joh. 14. v. 27. Pacem relinquo vobis, pacem illam mando vobis etc. Ezen lelki békesség felől teszen Szent Pál apostol tanubizonyságot: 2 Cor 1. [...] Az lelkiösmeretnek csendességét jóvallották és dicsírték az pogán bölcsek is: Cicero liber 3. Tusc. 9. Nullum theatrum virtute conscientia majus. 'Az erénynek nincs igazabb nézőközönsége a lelkiismeretnél.' Socrates interrogatus quis posset vivere sine perturbatione respondit: qui nihil sibi conscius est mali. Bias interrogatus quidnam in vita metu careret, respondit, Bona conscientia. 'Mikor Szókratészt megkérdezték, hogy ki élhet lelki háborgás nélkül, így felelt: akinek semmi rossz miatt nincs büntudata. Mikor Biaszt megkérdezték, hogy az életben mi az, ami mentes a félelemtől, ezt válaszolta: a jó lelkiismeret.' Nem tudná ember soha ennek az ő jóságát és gyönyörűségét kibeszélni, mely drága dolog legyen az tiszta, jó lelkiösmeret, ki nem egyébből, hanem az vera virtusból származik”.*³⁶⁶

Akkor sem tesz említést Krisztusról, amikor az élet fájának három ága kapcsán az ember háromirányú kötelességét: Isten, felebarátja és önmaga felé való tartozását részletezi.³⁶⁷ Ellenben csakis Istent kell fiúi szívvel szeretni, benne kell bízunk, ő visel ránk gondot és Isten kegyelme szül újjá minket Szentlelkével, miáltal a Krisztus és Isten igazi tiszteletére fényt derítő bölcsességet is birtokolhatjuk.³⁶⁸ A gyümölcsökből az is kitűnik, hogy hozzá kell könyörögnünk és őt kell tisztelnünk. Az isteni félelemből eredő atyai gondviselés és újonnan

³⁶⁴ RMNy 1544. AZ KERESZTYÉNI ÜDVESSÉGES tudománnak a' Régi és Újtestamentom szerint egyben summáltatott értelme az keresztyéneknek lelki épületekre..., 1632. = MOLNÁR, Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok..., i. m., 320–322.

³⁶⁵ BALÁZS Mihály, Dávid Ferenc válaszol Fausto Sozzininak, ItK, 87(1983)/1–3, 99.

³⁶⁶ Conciones vetustae..., i. m., 37–38.

³⁶⁷ Uo., 18–22.

³⁶⁸ Uo., 26, 28, 30–31.

születés indítja fel az embert a negyedik gyümölcsre, hogy „nagy lelki örömmel és buzgósággal hálákat adván dicsírje és áldja az ő teremtményét, vele igen jól tölt Istenét”.³⁶⁹ A tűz, levegő, víz, föld, állatok is erre ösztönöznek.

„Íme minköt mindnyájan az teremtmény alkotott ember, az te hasznodra s gyönyörűségedre és mindezekért is egyebet az teremtmény tetőled nem kíván, hanem szeressed és szolgáljad őtet teljes szívedből, teljes erődből és minden tehetségedből”.³⁷⁰

A lelkiismereti békéhez és üdvözhöz is csak Isten félelme, szolgálata és a kegyes élet vezet.³⁷¹ Isten meghallgatja könyörgésünk, amelyet Krisztus is szorgalmaz,³⁷² megoltalmaz a világtól és bűnöktől, de nem Krisztus, hanem Szentlelke által.³⁷³ A testi gazdagságot is tőle várhatjuk, hiszen igazán gazdag az, aki Istenben gazdag. Összességében:

„ha az megösmert szent Istent, az mi Urunk Jézus Krisztus szent Atyját igazán szeretjük, féljük és szolgáljuk és ha feleb[ará]tink között igazán kegyesen és jámborul élünk, ad az Úristen az lelki gondosság mellé minekünk elegendő külső g[azdag]ságokat is az ő igiéreti szerént”.³⁷⁴

Végül az Úristen maga vigasztalja meg a jámborokat haláluk óráján, amelyre még Krisztusnak is szüksége volt és az elkövetkező örök boldogság csakis Isten ajándéka szolgálatainkért.³⁷⁵

Fontos kiemelni, hogy az újjászületés első számú lelki haszna az Isten előtti kedvesség és fiúság, amely hangsúlyosan jelenik meg a palaeologusi üdvöztanban, illetve annak nyomán a *Torockai-káté*ban is. Itt a fiúság az örök élethez való juss és örökség, Isten eredendő igazsága az eredendő bűn helyett, amely azonban csak utat nyit az üdvözülésre, de önmagában nem elegendő. Feltétlenül kellene mellé a jócselekedetek és a szent élet.³⁷⁶ Mindez hasonlóan jelenik meg a prédikációkban is, ahol az újjászületés maga:

„az embernek elméjének és lelkének megújulása, midőn az ember elhagyván tévelygését, hitvány, veszendő indulatit, gonosz kívánságait, rossz erkölceit, megújítatik az Istennek

---

³⁶⁹ Uo., 33.

³⁷⁰ Uo., 35–36.

³⁷¹ Uo., 37.

³⁷² Uo., 47–48.

³⁷³ Uo., 51.

³⁷⁴ Uo., 55, 57.

³⁷⁵ Uo., 59, 66.

³⁷⁶ RMNy 1544. AZ KERESZTYÉNI ÜDVESÉGES tudománnak..., i. m., 328–329.

lelke által, az Istennek igaz tiszteletire, felebarátinak szeretetire és magának üdvösségének keresésére”.³⁷⁷

A fiúsághoz szorosan hozzátartozik a lelki és testi indulatokon való uralkodás és nemesség, mert:

„mi lehet nagyobb nemesség, mint az mennynek, földnek, tengernek és mindenknek Urának s Királyának fiává s leányává lenni? Mi nagyobb nemesség, mint az ördögön, ez csalárd világon és az testnek minden rendkívül [értsd: rendkívül] való kívánságin és indulatin uralkodni? Ez pedig az igaz nemesség, szabadság és uraság csak az istenfélő embereknek adattatik”.³⁷⁸

Az elhallgatásban jelentkező nonadorantizmus stratégiája az úgynevezett *Várfalvi-káté*hoz hasonló eljárásra enged következtetni, amelyről Keserű Gizella³⁷⁹ és Balázs Mihály adott részletes leírást.³⁸⁰ Újabban Molnár Dávid foglalkozott a szöveggel. Feltevése szerint a káté első fennmaradt 1654-es példánya kontamináció, amelynek egyik forrásváltozata 1636-ra datálható, így helytelen arra következtetnünk, hogy ugyanezen szöveg jelent meg 1623-ban és Várfalvi Kósa János püspökségének idején.³⁸¹ Mindenesetre a *Várfalvi-káté*nak kötetünkkel közös vonása, hogy a nonadorantista és a kevésbé radikális krisztológia közötti kiegyenlítő szerepre törekszik, amelynek fontos eleme, hogy nem a krisztológiai kérdések állnak középpontjában. Ugyan tagadja Krisztus istenségét és preegzisztenciáját, de nem beszél segítségül hívásának és adorálásának kérdéséről, és az addigiaknál sokkal nagyobb hangsúlyt fektet az *Apostoli Hitvallásra*.³⁸² A *Conciones vetustae*... konszenzusra törekvését jól mutatja, hogy a palaeologusi üdvtörténeti koncepció nonadorantista elemeit éppúgy elhagyja, mint ahogy nem részletezi pontosan milyen és mekkora hatalmat kapott Istentől Krisztus. Ellenben megfogalmazódik az apostoli krédó üdvösségre elégséges szerepe:

„Az jámbor életnek hasznos volta felől mi lehet tisztább, mint imez: Matt. 19. Si vis ad vitam ingredi serva mandata. Mindnyájan az apostolok ez két dolgokra építették az ő

³⁷⁷ *Conciones vetustae*..., i. m., 29.

³⁷⁸ *Uo.*, 41.

³⁷⁹ KESERŰ Gizella, János Várfalvi Kósa = *Ungarländische Antitrinitarier III. Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, szerk. Mihály BALÁZS, Baden-Baden, 2006 (Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, 23), 210–224.

³⁸⁰ BALÁZS Mihály, *Elhúzódó felekezetesedés és rendhagyó kátéirodalom: Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanációig = Felekezetiség és fikció*..., i. m., 61–65.

³⁸¹ MOLNÁR, *Radikalitás és kontextus*..., i. m., 56–58.

³⁸² RMNy 1648. *AZ ÜDVESSÉGNEK FUNDAMENTUMÁRÓL* kiadatott tanúságnak Szentírásból való megmutogatása..., 1636. = MOLNÁR, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok*..., i. m., 387–389. BALÁZS, *Elhúzódó felekezetesedés*..., i. m., 61–62, 64–65. KESERŰ, János Várfalvi Kósa, i. m., 210–211.

*írásokat: Tiszta az ő krédójok, minden homály nélkül való, rövid, de elégséges embernek lelkének üdvösségére. Tiszták az Istennek tíz poroncsolati, kiket építettek Krisztus Urunk és az ő szent apostoli, minden levelekben intvén az embereket az hűt mellett az Istenes, kegyes, jámbor életnek követésire, lelkeknek kárhozatja s veszedelme alatt”.*³⁸³

A *Várfalvi-káté* végén található imádságokban és kísérőszövegekben hasonló megfontolásokat olvasunk Istennek Krisztus általi hálaadásáról, és Krisztus életvezető mesterként való elfogadásáról.³⁸⁴

Mint láthattuk a *Conciones vetustae*... idézett részletei és a dési komplanáció évtizedében kiadott magyar nyelvű nyomtatványok elképzelései között több kapcsolódási pont is tételezhető. Ennek ellenére kötetünk keletkezési idejét nem lehet pontosan meghatározni. Egyetlen, ám nem túl erős kapaszkodónk a hatodik prédikáció erdélyi viszonyokkal kapcsolatos kirohanása:

*„Nem kevesebbé szolgáltatja ez rút rabságban az fösvényység is az embert. Az fösvény nemcsak rabja az gazdagságnak, hanem imádója is. Mit nem cselekeszik az fösvény ember az gazdagságért! Istenét elárulja, és idegen isteni tiszteletre adja magát, mint cselekedtek itt is Erdélyben sokak”.*³⁸⁵

A munka talán a Báthory Zsigmond uralkodása alatti unitárius nemeseknek politikai pozíciójuk megtartása érdekében történt katolizálására utal. 1594-ben ugyanis Báthory a török mellett kitartó politikai elitet, köztük az unitárius nemesi tábor nagy részét kivégeztette, amelyet egy intenzív áttérési hullám, illetve Basta megtorlásai követtek. Így az unitárius egyház nemesi szárnya 1575 és 1603 között gyakorlatilag megsemmisült.³⁸⁶ Az egyháztörténet a 16. század végi, 17. század eleji áttérések okait szintén az uralkodás, a feltűnés és a hivatali előmenetel utáni vágyakozásban jelöli meg.³⁸⁷ Eszerint a prédikációk keletkezését talán a század első feléhez közelíthetnénk, hisz a negyvenes évekig a nagyobb nemesi családok már valószínűleg áttértek.³⁸⁸ További érv lehet a lejegyző kézírása is.

³⁸³ *Conciones vetustae*..., i. m., 5.

³⁸⁴ RMNy 1648. *AZ ÜDVESSÉGNEK FUNDAMENTUMÁRÓL*..., i. m., 406, 409–410.

³⁸⁵ *Conciones vetustae*..., i. m., 46.

³⁸⁶ HORN Ildikó, *Az unitárius elit stratégiái (1575–1603)*, Keresztény Magvető, 105(1999)/1–2, 28–34.

³⁸⁷ KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II., ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r., HOFFMANN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 4/2), 563.

³⁸⁸ Ez megfigyelhető az 1640. decemberi országgyűlés anyakönyvéből, amely felsorolja azokat az unitárius pártfogókat, akiket a tanulók énekükkel tiszteltek meg. A névsorban azonban, összevetve a Horn Ildikó által

Fontosabbak azonban az említett munkákkal való kapcsolódási pontok, hiszen a prédikációk jól illenek a Molnár Dávid által felvázolt egyháztörténeti szituációba. A 17. század első évtizedeiben ugyanis kibillenni látszik a politikai védőernyőt biztosító szombatos nemesek, az egyház vezető pozícióit betöltő nonadorantisták és a törvények szerinti legalitást képviselő sociniánusok közötti törekeny egyensúly. Az 1615-ben püspökké választott Valentin Radecke annak szentelte munkásságát, hogy a socinianizmus vezető szerepet szerezzen az erdélyi egyházon belül.³⁸⁹ A két tábor közötti feszültséget és a sociniánusok felzárkózását egyaránt jelzi, hogy 1632-ben mindkét áramlat kátéja megjelent.³⁹⁰ A *Conciones vetustae...* beszédeiben megbúvó nonadorantizmus, és az erőteljes sociniánus megfontolások között a mérleg nyelvének talán nem is kell elbillennie. Nem gondolom, hogy a prédikátorunkban egy, az innováció vádja elől bujkáló nonadorantistát kell látnunk, ám nem zárható ki, hogy azok közé tartozott, akik a mérsékelt táborral valamiféle kiegyenlítő szerepre törekedtek. Sokkal elképzelhetőbbnek tartom, hogy a szövegek egy olyan vegyes képviselői unitárius gyülekezetnek szóltak, ahol a prédikációknak folyamatos nyitottságot kellett fenntartaniuk, hiszen a munkák középpontját nem a krisztológiai viták, hanem az istenes, kegyes életre való buzdítás képezi. E feltevést alátámaszthatja, hogy az újabb levéltári kutatások során kerültek elő olyan adatok, miszerint Háromszéken és Aranyosszéken is az irányzatok együttéléseként képzelhetjük el az unitarizmust.³⁹¹

A bizonytalan egyháztörténeti kontextus és a krisztológiai megfontolások mentén haladva azonban nem szabad elsiklanunk amellett, hogy a *Conciones vetustae ex Apocalypsi* mégiscsak az eddigi első olyan Erdélyből ismert kommentár, amely sociniánus szellemben magyarázza a Jelenések könyvét.

c) A prédikáció-ciklus műfaji határai

Ha a reformáció irodalmának új Jeruzsálem-tematikájára tekintünk, meg kell állapítanunk a németországi lutheranizmussal való szoros műfaji párhuzamot. A 17. század elejétől ugyanis a kegyességi irodalomban és azon belül is az alkalmi (temetési, templomszentelési, épületavatási) prédikációkban igen részletesen jelenik meg a motívum, ahol a mennyei Jeruzsálem jelzői valós városokra is alkalmazhatóvá váltak. Ennek természetesen felekezeti alapja volt, hiszen az ilyen városok annyiban képezhették az új Jeruzsálem földi előképét,

---

vizsgált időszak nagy unitárius neveivel, már – néhány kivétellel, például Tholdalagi és Kornis – nem találunk az elit rétegben helyet foglaló unitáriust. *Uo.*, 512. Az észrevételt köszönöm Molnár Dávidnak.

³⁸⁹ MOLNÁR, *Radikalitás és kontextus...*, i. m., 25–28.

³⁹⁰ BALÁZS, *Elhúzódo felekezetiesedés...*, i. m., 66–72.

³⁹¹ MOLNÁR, *Radikalitás és kontextus...*, i. m., 23–25. MOLNÁR Dávid, *Valentin Radecke 2.: Radecke életpályája püspökké választásától plébánossá választásáig (1615–1622)*, Keresztény Magvető, 121(2015)/2, 161, 169–173.

amennyiben a lakosság nagy része az „igaz” lutheránus gyülekezethez tartozott, így a motívumot csakis lelki értelemben használhatták.³⁹²

Esetünkben a felvázolt allegória nem csupán a radikális értelmezéseket és a megidézett viták kikerülését szolgálta, de a ciklus műfajiságát is megnyitotta a kegyességi olvasmány felé. A prédikációk jól szerkesztettek, egységeik jelöletlenségük ellenére is kitapinthatóak. Minden esetben van exordium, amelynek szerepéről az unitáriusoknál nem játszódtott le a reformátusokéhoz hasonló homiletikai vita.³⁹³ Elkülönül a propositio és a partitio, a szövegben is jelölt parsokból pedig sosincs négynél több. A kompozíció logikai összetettsége miatt a részekben belül számozással ellátott alegységek is szerepelnek. A munkák felépítése áttekinthető, a felosztást pedig a partitióban vagy rögtön a textus után jelzik,³⁹⁴ tehát teljesítik a református homiletikák által támasztott közönséghez való alkalmazkodás és átláthatóság követelményét. Az összetett beszédszerkezet, a latin kifejezések, az antik auktorok megidézése és az allegóriák halmozása viszont értő, művelt hallgatóságot feltételez.³⁹⁵ A kötet egységes címe és textusa mellett a munkák „concio” megjelölése és számozása is egy zárt kompozíciójú ciklusra enged következtetni, amelyből kilóg a kötet végén eltérő textusokkal (Lk 12,35 és Jel 14,13) és számozás nélkül szereplő két prédikáció.³⁹⁶ A számozás szerinti 10 conciót már az első prédikáció partitiója is egy munkaként kezeli:

*„Mely igékben négy dologról emlékezik az Szent János: 1. Az Istennek és báránynak királyi székiből kifolyó élővíznek folyamjáról. 2. Az mellett levő életnek fájáról. 3. Annak az fának tizenkét gyümölcseiről. 4. Annak hasznos leveleiről”.*³⁹⁷

Míg az elsőt az 1–2. beszéd, a másodikat a 3., a harmadikat a 4–10. prédikációk tárgyalják, a hasznos levelekről nem esik szó, ami akár a ciklus töredékességére is utalhat. A munkák bevezetőiben többször találunk visszaütő és összegző megjegyzéseket is:

„Az Istennek szent városában, ki az igaz eklézsia, vagyon szép, tiszta folyóvíz, életnek vize, ki az szent evangélium és abból származó életnek fája, ki az pietas timor Dei filialis ’kegyesség, a gyermeki istenfélelem’, mely fa terem tizenkét gyümölcsököt, azaz,

³⁹² BERNET, i. m., 119–121, 125–127.

³⁹³ BALÁZS, *Unitárius szövegek a prédikációról...*, i. m., 51–58. A puritánok exordium-ellenességéről: BARTÓK István, „sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 215–216, 227.

³⁹⁴ *Conciones vetustae...*, i. m., 25: „Concio 4. Apoc. 22. v. 2. De primo, secundo et tertio arboris vitae”.

³⁹⁵ BARTÓK, i. m., 186–198, 204–208. BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*, ItK, 96(1992)/5–6, 569–578. RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái (Fejezetek a magyarországi retorikaoktatás történetéből)*, Irodalomtörténet, 81(2000)/4, 484.

³⁹⁶ *Conciones vetustae...*, i. m., 72–78.

³⁹⁷ Uo., 3.

*az pietasnak vadnak főképpen tizenkét gyümölcsei és hasznai. Az három elsőkről szólánk ez előtti prédikációnkban, kik ezek: 1. Az Istennek atyai szerelme az jámborokhoz. 2. Az újonnan születés. 3. Az igaz bölcsesség. Szóljunk azért mostan, Deo volente 'Isten akaratából', az életnek fájának negyedik, ötödik és hatodik gyümölcseiről".*³⁹⁸

A visszautalások a munkák olvasmányként való felhasználására is lehetőséget kínálnak, az összefoglalások azonban biztosítják, hogy az egyes darabok külön-külön is előadhatóak legyenek. A 8. beszéd bevezetőjében külön amplifikációs lehetőséget is találunk, a kötet tehát prédikációs segédkönyvként is funkcionálhatott.

*„Eddig az életnek fájának, ki az virtus, avagy pietas, szólánk oly gyümölcseiről, kik főképpen az lélekre néznek, annak hasznára, jóvára és gyönyörűségére valók, recapitula et expende 'mondd el és részletezd ismét'".*³⁹⁹

A textus maga csupán az első három, a kútfit, vizet és fát magyarázó prédikációknál látja el funkcióját, a gyümölcsöket részletező hat munka gyakorlatilag egy nagy beszéd szétदारabolása, mivel a számozás szerinti 8–10. concióknál már nincs bibliai hely feltüntetve. A gyümölcsök, mint az Istentől kegyes életért cserébe kapott ajándékok, szoros logikai alapú hierarchiát képeznek: Az istenes élet eredménye az (1) isteni gondviselés. Ebből származik a (2) lelki újjászületés és a (3) bölcsesség, amelyek együttesen ösztönzik az embert a (4) lelki öröme, Isten szeretetére és dicsőítésére. A (5) lelkiismeret békessége viszont már a kegyes élet (a virtus) gyümölcse, éppúgy, mint az (6) Istenbe vetett bizalom. Az (7) igazi nemesség (önmagunkon való uralkodás) viszont a (2) lelki újjászületésből és (4) az Istenben való örömből származik. A kegyes életnek köszönhető, hogy (8) Isten meghallgatja könyörgésünket, viszont az (1) isteni gondviselés gondoskodik éppúgy az (9) ellenségtől való oltalmazásunkról, mint a (10) külső gazdagságunkról, javainkról. A kegyes élet legnagyobb jutalmi azonban a (11) jó halál és a (12) paradicsomi örök élet. A gyümölcsök tárgyalásától kezdve a bevezető szerepe inkább visszautaló, ismétlő, illetve a tanulság is kevesebb lesz, amely sokszor nem is a prédikációk végén, hanem egyes pars-okban elszórva szerepel. Az applikáció pedig kimerül a gyülekezet cselekvésre intésében és a gyümölcsök elérésére való

³⁹⁸ Uo., 33. További: 10: „Mi is azért holott szólottunk ez előtti prédikációnkban az lelki Jeruzsálemnek folyóvizinek mineműségéről, szóljunk immár annak kútfejről is”. 25: „Mivel pedig az, mint ezelőtti prédikációnkban megmondók, nincsen semmi fa jobb, szebb, hasznosabb, mint az életnek fája, el kell hinnünk, hogy valóban jók, szépek, hasznosok és gyönyörűségesek annak az ő gyümölcsei is. Mert az jó fa rossz gyümölcsöt nem teremhet”. 65: „Az életnek fájának oly gyümölcseiről szólánk eddig, az kiket az Úristen ez világi életekben is megád az igazaknak [...] Következik immár [...]”.

³⁹⁹ Uo., 53.

útmutatásban.⁴⁰⁰ A kompozíció tehát úgy épül fel, hogy az 1–3. prédikáció az allegória alapjait fekteti le, míg a 4–[7]. a kegyes élet lélekre irányuló hasznait, a 8. a külső, világi hasznat mutatja be, majd jön egy hosszabb, az eddigiekre együttesen vonatkozó intéssorozat, a 9–10. munka pedig némileg elkülönülve a legnagyobb, a túlvilági örök életre vonatkozó hasznokat tárgyalja.

A ciklus komponáltságára és szerkezeti megoldására több református párhuzamot is találunk a szabad textusválasztáson alapuló, ám egyértelműen sem az alkalmi, sem az apologetikus művek közé nem sorolható prédikációskötetek között, amelyek az egzegézist az erkölcsi vagy teológiai üzenet szolgálatába állítják. Ilyen az eperjesi evangélikus prédikátor, Mihálykó János *Hét prédikációk az örök életről* (1612) című Lucas Pollió fordítása, amely az elmélkedés jegyeit is felmutatva az olvasásra és egyéni ájtatossági gyakorlatra egyaránt alkalmas szövegcsoportot alkot.⁴⁰¹ A munka hét prédikációban járja körül az örök élet kérdéseit, kezdve attól, hogy 1) miért kell arról egyáltalán gondolkodni, 2) bizonyítván az örök élet valóságos meglétét, megválaszolva, hogy 3) miért szereti az ember inkább a világot és miképpen vágnak az istenesek az örök életre. Ezután tárgyalja 4) a bekövetkező testi változásokat, 5) a lélek megszentelődését és megújulását, 6) és hogy ezen felül mit kell várnunk az öröklétben. 7) Végül annak hit általi elérését és a jócselekedetek szerepét taglalja. A munkák összetartozását itt is a prédikációk utalásai és a visszautaló tömör tartalmi összefoglalások jelzik.⁴⁰² A prédikációknak azonban külön textusa van, bár több esetben csupán mottóként szolgálnak és nem kapunk szorosán vett írásmagyarázatot, miként az is előfordul, hogy a bibliai hely mellett különféle versrészletek is textusként szerepelnek.⁴⁰³ Sokkal erősebb párhuzamot találunk Enyedi Fazekas János *Mennyei szó a lelki álomból való*

⁴⁰⁰ Uo., 28: „Ha azért azt kívánjuk, hogy az Úristen legyen az mi atyánk, anyánk, dajkánk, pásztorunk, vőlegényünk, féljük és szeressük őtet, mert ő szereti az őtet szeretőket és azokat bódogítja meg minden áldásával”. 37: „Ha azért akarunk ez világi életünkben is mindenkor örülni az apostol intése szerint, [...] és ez világi életünk után az igaz, állandó örömben bejutni, féljük az Úristent, szolgáljuk Őfelségét, éljünk igazán kegyesen és mértékletesen ez jelenvaló világban”. 64: „Holott azért ilyen drága dolog az pietas 'kegyesség', kinek ilyen szép és üdvösséges gyümölcsei vadnak, keressük azt minőn magunknak, kire segítjen az Isten”. 71: „Mindezek arra valók, hogy holott ilyen szép dolog az isteni félelem, ki az életnek fája és ilyen termett, drága, jó gyümölcsökkel szerezzük ezt minőn magunknak, kövessük amaz evangéliumbeli eszes kereskedő embert, ki mikoron talált volna egy drága margaritára, eladta minden javait és azt magának szerzette”.

⁴⁰¹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008 (Res Libraria, 2), 61.

⁴⁰² *Hét praedicatio, az Isten fiainak örök eletekről... Magyar nyelvre fordítatot és megirattatot MIHALYKO Iános... által*, Bártfa, 1612, RMNy 1030. Az előzők összefoglalásáról lásd az ötödik prédikációt: 217–218. Illetve a hetedik prédikációt, amely szövegszerűen is összefoglalja az előző hatot röviden: 299–300. Az utalásokra példa: 262: „No azért immár ekkéig meghallottátok azelőtt való prédikációban miképpen megdűcözöttetek az Istennek választott és szent hűveinek testök, ezenképpen mivel ajándékozza és ékösíti meg az mindenható és örökkévaló Isten az emberi lelket. Ennek okáért az dologban előlépven és procedálván, halljuk és tanuljuk meg, mit kell többet minékünk várnunk amaz következő örömdetes örök életben”.

⁴⁰³ A második prédikáció textusánál: MIHALYKO, i. m., 44, illetve a hatodik prédikációnál: 256.

felserkenésről (1652) című munkájával. A puritánus szerző egy textust (Ef 5,14) hat különböző prédikációban magyaráz: a textus első részét („*Serkenj fel, aki aluszol*”) az első, a középsőt („*és kelj fel a halálból*”) a második, az utolsót („*és megvilágosodik tenéked a Krisztus*”) pedig a többi tárgyalja, ám azok alkalmazott hasznai egy munkaként egészítik ki egymást. Csorba Dávid szerint a prédikáció itt csupán külső keretként szolgál a kegyességi olvasmányhoz, mivel a műfaj alkalmatlanná válik a puritán írások formai szerepének betöltésére. Enyedi munkáját a megidézett művek, a lélekre ható applikációk, a nagy terjedelmű intések, mozgósító exemplumok és a száraz teologizálás, illetve a polémia kerülése is az elmélkedéshez és kegyességi háziolvasmányhoz közelítik.⁴⁰⁴ A két műfaj szoros kapcsolatát Nánási Lovász István 1670-es *Szű titka* című kötete is illusztrálja, amely Daniel Dyke *The mystery of selfe-deceiving* (1615) című kontemplatív prózáját ültette át prédikációkba.⁴⁰⁵

A *Conciones vetustae*... elsődlegesen prédikációsorozatnak és segédkönyvnek készült. Ez utóbbira a gyakorlati megjegyzéseken felül a jól formáltság, valamint az egyes munkák végén lévő „*documentum*” felirattal ellátott nagyobb rész-, illetve oldalkihagyások is utalnak.⁴⁰⁶ Ezek akár bővítési lehetőségként is teret nyithattak a beszédek további felhasználására. A prédikáció műfajának elsődlegességére utal a közösségi beszédmód (T/1) általános használata, amely a prédikatori kiszólásokat („*mi is azért [...] szóljunk immár*”, „*lássuk meg*” etc.) és a tanulságok alkalmazását („*mi is ne keressünk más folyamot, hanem ezzel elégedjünk meg*”) egyaránt jellemzi.⁴⁰⁷ Feddés esetén a többes szám harmadik személy a helytelen életvitel gyülekezettől való eltávoztatását, illetve a hallgatók nyílt korholásának elkerülését szolgálja.⁴⁰⁸ Azonban erejét az aktualizáló utalásoknak köszönhetően („*minémű emberek mostan bővön találtnak*”, vagy „*mint cselekedtek itt is Erdélyben sokak*”) megtartja.⁴⁰⁹ Ezt erősíti a prédikátor és a hívek közvetlen, gyakorlati kérdésekben is tetten érhető viszonya, például a prédikatori járandóság kifizetésével kapcsolatban:

„*Hogy valamit az Úristen munkánk után ad, azt Őfelségének megháláljuk és abból az Isten részét kiadjuk. Mi pedig az Isten része? Isten része az, az mit az ő igiit prédikáló*

⁴⁰⁴ CSORBA DÁVID, *A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai*, Könyv és Könyvtár, 30(2008), 115–116, 118–122. HELTAI, i. m., 62.

⁴⁰⁵ PAFKÓ TAMÁS, *Kettős metamorfózis: Hogyan alakult át Daniel Dyke kontemplatív prózája Nánási Lovász István prédikációgyűjteményévé?*, Studia Litteraria, 52(2013)/3–4, 146–155.

⁴⁰⁶ *Conciones vetustae*..., i. m., 23–24.

⁴⁰⁷ Uo., 14.

⁴⁰⁸ Uo., 7: „*Vétkeznek azért igen azok az elfordult fejű emberek, kik az Istennek igiinek tudományát hátrahagyván, egyéb hiúságos tudományokat feljebb böcsülnek, minemű emberek mostan bővön találtnak*”.

⁴⁰⁹ Uo., 7, 46.

tanító szolgáltnak ad az ember, és ha ki azt ki nem szolgáltatja, úgy tartja az Úristen, mintha őtöle vonták volna el".⁴¹⁰

Hasonló, ám szigorúan feddő példát olvashatunk egy 17. század eleji baranyai unitárius prédikátor munkájában is, aki nem csupán az eltartást, de a hívek vasárnapi prédikációhallgatásban való restségét is kifogásolta.⁴¹¹

A kötetünk mindemellett fenntartja a kegyességi olvasmány műfajiságát is, amelynek lehetőségét a szöveg retorikai célkitűzései is megeremtik. A ciklusban inkább az ortodox, mint a puritánus prédikációeszmény érvényesül, utóbbi jellegzetességei csupán a domináns biblikusság, az áttekinthető szerkezet és a logikai levezetésekben érhető tetten. A genus didascalicum beszédneme alapján történő tanítás központi szerepével azonban teljesül a protestáns ortodoxiák közlési rendszerének elsődleges követelménye.⁴¹² Az ebből következő dogmatikus-intellektuális jelleg a legszorosabban véve csupán az első három prédikációban figyelhető meg, az allegória alapjainak kifejtésekor. Csakis itt jelennek meg dogmatikai, krisztológiai kérdések, illetve a háromságos felekezetek elleni polémia és hiterősítés. A negyedik prédikációtól, a gyümölcsök tárgyalásától kezdve, a munkák elkezdik feszegetni az ortodox közlésrendszer határait, mivel a docere mellett azonos, vagy magasabb szinten érvényesülnek a movere kívánalmai. A gyümölcsök esetében a tanítás csak azok bemutatásában, bibliai helyekkel, esetenként antik auktorokkal vagy világi példázatokkal való igazolásukban, illetve hasznaik előszámlálásában merül ki. Ennek célja a hívekben való vágyakozás felkeltése, ily módon a movere primátusa érvényesül. Jó példa erre a lelki újjászületés taglalása, amelynek szükségességét a beszéd először Krisztus szavaival bizonyítja, majd azt az ember elméjének és lelkének újjászületéseként és a bűnökből való kitérésként határozza meg. Megerősítésként idézi Ludovicus Granatensis gondolatait, és egy felindító formula (a dolog gyönyörűségének kibeszélhetetlensége) után a gyümölcs három lelki hasznát számlálja elő (Isten előtt való kedvesség, Isten általi megerősítés, Istennek szívbeli szállás teremtménye), amelyeket ismételten tanítva, bibliai helyekkel támaszt alá.⁴¹³ A ciklus célja összességében a hívek kegyes életre való felindítása. Ennek érdekében a kegyességből származó isteni ajándékokat affektív elemekkel: túlzásokkal, megindító dicséretekkal magasztalja, felkeltve velük a hallgatók vágyakozását:

⁴¹⁰ *Uo.*, 58.

⁴¹¹ BALÁZS Mihály, *A szekér és az ökör. Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez = Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok*, szerk. SZAKÁLY Ferenc, VONYÓ József, Pécs, Kronosz Kiadó–Pécs Története Alapítvány, 2012 (Pécsi Mozaik, 2), 326.

⁴¹² KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5), 73–78, 88–89.

⁴¹³ *Conciones vetustae...*, i. m., 28–30.

„Oly édességes gyümölcse ez az élet fájának, hogy ennek az ő gyönyörűséges voltát soha semmi nyelv ki nem beszélheti, kiből ilyen lelki hasznai származnak az lelki embernek [...]”.

„Minemű nagy legyen ez az lelki gyönyörűség és öröm az hívekben, világosan megtetszék az istenfélő, kegyes embereknek az ő példájokból”.

„Nem tudná ember soha ennek az ő jóságát és gyönyörűségét kibeszélleni, mely drága dolog legyen az tiszta, jó lelkiösmeret, ki nem egyébből, hanem az vera virtusból származik”.

„Ez bizonyára valóban szép és gyönyörűséges privilégium, nagy nemesség, kinél nagyobb nem lehet. Mert mi lehet nagyobb nemesség, mint az mennynek, földnek, tengernek és mindeneknek Urának s Királyának fiává s leányává lenni? Mi nagyobb nemesség, mint az ördögön, ez csalárd világon és az testnek minden rendkűül [értsd: rendkívül] való kívánságin és indulatin uralkodni?”

„Következik immár az isteni félelemnek, ki az életnek fája, tizenkettődik gyümölcse, ki nagyságával, szépségével, tartósságával s méltóságával feljebb való minden gyümölcseinél, kikiről eddig szólánk az életnek fájának, az pedig nem egyéb, hanem az örök bódogság [...]”⁴¹⁴

Persze mindezt csakis az istenes életűek tudhatják magukénak, amellyel szemben majd minden gyümölcs esetében megjelenik a gonoszokkal való ellenpontosítás. Ők nemcsak nem érhetik el a gyümölcsöket, de feddésben is részesülnek, büntetésük pedig elrettentésként hat:

„Ellenben pedig az istentelenségből származik az nyughatatlanság, az lelkiösmeretnek férge, fenéi s tövise. Non est pax impiis, dixit Deus. Ugyanis helyesen mondotta egy doktor, hogy az bona conscientia ’jó lelkiismeret’ mester és doktor az jámboroknak, ki őket tanítja s oktatja s feddi is szüntelen. De ugyan ezen [:conscientia:] hóhérok az istenteleneknek, kinél nagyobb csapások soha nem lehet. Ez az lelki kín soha el nem hagyja az gonoszokat, hanem őket gyötri s vesztegeti minden üdőben. Akármely hajótörésben sem merül ez el. Az halál sem oltja azt el. Mert az pokolban is az leszen az féreg, kiről mondta Urunk: férgek soha meg nem hal, tüzők soha ki nem aluszik”⁴¹⁵

Az így megjelenő ellentétezés gyakorlatilag a laudatív és vituperatív részek váltakozásán alapul. A tanítás csak az applikációkban megfogalmazódó intések kapcsán válik ismét

---

⁴¹⁴ Uo., 29, 36, 38, 41, 65.

⁴¹⁵ Uo., 38.

hangsúlyossá, amelyben a hallgatók a gyümölcsök eléréséhez kapnak útmutatást.⁴¹⁶ A gyümölcsökről szóló munkák így az első három prédikáció alárendeltjeivé válnak, mivel azok határozzák meg az igaz evangélium táplálta kegyes életet és az annak háttérét biztosító dogmatikát. A továbbiak pedig felindítják őket a gyümölcsök kívánására, amelyeket csakis a helyes életen keresztül érhetnek el. Mindez szétfeszíti a protestáns prédikációk közlésrendszerének alapjait. Kecskeméti Gábor a prédikációk felekezeti eltérő retorikai célkitűzéseinek sarokpontját abban látta, hogy míg a katolikusok esetében a tanítás, a gyönyörködtetés és a mozgósítás képes egyszerre és egy irányba hatni, addig a protestánsoknál a *docere* és *delectare* sosem lehet ugyanannak a folyamatnak a részese.⁴¹⁷ Ebből a szempontból nem is ütköznénk problémába, mivel a ciklusban nincs kifejezetten a gyönyörködtetésre irányuló megnyilatkozás. Az újabb kutatások azonban úgy látják, hogy a Tridentinum utáni katolikus szónoklat sajátossága nem a hármas követelmény együttmozdulásán, hanem a *movere* primátusán alapul, amely a legfőbb célt, a vallásos érzület és kegyesség elmélyítését, illetve az erkölcsi megjobbításra való buzdítást éri el.⁴¹⁸ A *docere* és *movere*, mint a morális tanítás és a tettekre serkentés egyensúlyának megteremtése szolgál Pázmány Péter beszédei alapjául is, amelyek újdonsága éppen az ebből adódó erős erkölctani irányultságában érhető tetten.⁴¹⁹

Az ortodox közlésrendszer szétfeszítése még szembetűnőbb a prédikációk által megidézett források és példázatok kapcsán, amelyek az exemplumok hordozta lehetőséget kihasználatlanul hagyva a kegyesség elmélyítésében nem a gyönyörködtetésen keresztül vesznek részt.⁴²⁰ A beszédek leginkább a Bibliából és az életből vett példázatokat használják:

„Ezen rút bűnben esett vala Dávid, kiről iratik: 2. Reg. 11. hogy nemcsak vétkezett Betsabéval, hanem osztán lelkét és elméjét abban fárasztotta, mint rejthetné el az ő bűnit, haza hivatja az hadból Úriást, megrészegíti, házához küldi és ez mikor nem menne, ad neki veszedelmes levelet”.⁴²¹

„Mondaná az istentelen: miért ne érezzem hát én azt az édességet? Responsio: Mikképpen az náthás ember nem tud az szagok és ízek között derék választást tenni, úgy

⁴¹⁶ A legkiterjedtebb intéssort lásd: *Uo.*, 57–59.

⁴¹⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor et al., Bp., Universitas Kiadó, 1996 (Historia Litteraria, 2), 157–158.

⁴¹⁸ BITSKEY István, *Retorikák a barokk kori Magyarországon = Retorikák a barokk korból*, a szemelvényeket válogatta, a kötetet szerkesztette, a zárótanulmányt írta BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2004 (Csokonai Könyvtár, Források, 10), 270–271.

⁴¹⁹ BITSKEY István, *Pázmány prédikációi és a tridentinum = Pázmány nyomában...*, i. m., 80.

⁴²⁰ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, i. m., 84–87.

⁴²¹ *Conciones vetustae...*, i. m., 44–45.

*afféle testi ember is nem kóstolhatja meg ennek az édességnek saporát 'ízét', mint az fokhagymához szokott pusztabeli zsidók, az mannának gyönyörű ízt csak megveték. Tisztíts[!] meg az ínyedet böjtöléssel és sirással és megkóstolhatod'.*⁴²²

A ritkán megidézett antik auktorok, illetve világi exemplumok célja a tanítás módszeres alátámasztása, a megértés segítése, illetve az isteni dolgok ellentétezése, kiemelése. A második exordiumban például pogány históriák: Ovidius, Seneca, Pomponius Mela és Plinius munkáit, Szent Ágoston *De civitate Dei*-ét, illetve a 86. zsoltár különböző csodás erővel bíró kútjait idézi fel a prédikátor azért, hogy túllépve rajtuk megállapíthassa: Isten a mennyei Jeruzsálem kútfejeként mindezeknél csodálatosabb.⁴²³ Ez egyébként nemcsak a ciklus szigorú biblikusságával, hanem az előző prédikáció azon részével is szemben áll, ahol a prédikátor az evangéliumi tisztaság ellenében a „döggel és ganéval” teli pogány írásokat (Ovidius, Martialis és Lukianosz) kárhoztatja.⁴²⁴ A pogány kutak azonban nem negatív példaként jelennek meg, hanem Isten csodálatosságának elképzelését segítik. Hasonlóan funkcionálnak a harmadik prédikáció bevezetőjében a Bibliából, Josephus Flavius *Zsidók története* és *A zsidó háború* című műveiből merített fák dicséretei, amelyeknél az élet fája, a kegyesség sokkalta feljebb való.⁴²⁵ Az ötödik gyümölcs kapcsán, a békeesség egyéb neveinek szépségét Dávid zsoltáraival és Silius Italicus versével érzékelteti, amely szintén csak a még gyönyörűbb lelki békeesség kiemelésére szolgál. Erről azonban nem csupán számos bibliai hely ad példát, hanem Ciceró, Szókratész és Biasz is megszólal.⁴²⁶ Máshol a hamis szabadságot (amikor az ember lelke rab, de teste szabad) Nagy Sándor példájával illusztrálja, aki szívesebben lett volna öngyilkos vágyaiban elkövetett bűnei miatt. Ám az igaz szabadságot és nemességet, az indulataink legyőzését már csakis bibliai megszólalásokkal igazolja, bár a végén Seneca véleményét is támogatólag idézi.⁴²⁷ Az önimádat kapcsán pedig a 16. századi humanista, Andrea Alciato 1531-es *Emblematum libellus* című munkájának Narcissus epigrammájához utasít.⁴²⁸

A tanítás alátámasztását szolgáló példák kapcsán kitérőt kell tennünk két felekezetközi forrás megidezésére, amelyek szintén a gyümölcsökről szóló prédikációk pietas-központúságát mutatják. A kilencedik gyümölcs kapcsán arról értekezik, hogy

---

⁴²² *Uo.*, 37.

⁴²³ *Uo.*, 9.

⁴²⁴ *Uo.*, 4.

⁴²⁵ *Uo.*, 22.

⁴²⁶ *Uo.*, 37–38.

⁴²⁷ *Uo.*, 42–45.

⁴²⁸ *Uo.*, 22.

„az jó és üdvösséges kimúlás csak az isteni félelemnek tulajdona. Mert az istenteleneknek gonosz az ő halálok. Psal. 34. v. 22. *Mors peccatorum pessima, vel secundum Tigurinam, interimet impium sua malicia*”.⁴²⁹

A szöveg általában a Vulgatát használja, azonban itt a helvét reformáció egyik fontos bibliafordítására, a *Biblia Tigurinára* hivatkozik.⁴³⁰ Az irat használatának felekezeti jelentőségét a 16. század végén lutheránusból unitáriussá lett Csanádi Imre esete kellőképpen illusztrálja, aki Kassáról menekülve Erdélyben lett unitárius prédikátor. Mikor Báthory István fejedelem hitvallást kért tőle, majd a beküldöttel nem volt elégedett, Csanádi félvén, hogy ügyét lutheránus vagy református papoknak adják át, immár Palaeologus tanácsára a *Biblia Tigurina* függelékében található hitvallás felhasználásával fogalmazta meg confessióját.⁴³¹ A felekezeti közötti forráshasználat másik végétét a negyedik prédikációban olvashatjuk, amikor a lélek jóra való megújulásáról értekezik:

„Azt mondja ez szép virtus felől egy keresztény bölcs, Ludovicus Granatensis: *Renascentia est divinae naturae participatio, hoc est sanctitatis Bonitatis, puritatis nobilitatis.* 'Az újjászületés az isteni természetből, azaz a szentségből, jóságból, tisztaságból és nemességből való részesülés.' Mert ezáltal az ember Istennel konverzálnak lép, mint Énok, mennyekben forgolódó, mint Szent Pál, kiöltözik ő magából és öltözik az Krisztusba”.⁴³²

A megidézett spanyol dominikánus a Tridentinum utáni rekatolizációs törekvések egyik legismertebb képviselője volt, akinek teológiai és aszketikus írásait a jezsuiták nagy haszonnal forgatták. 1578-as *Rhetorica ecclesiastica*...-ja hatással volt Pázmány Péter prédikációira, ám Keckermann elismerő véleménye nyomán a protestánsok körében is használatossá vált, annak ellenére, hogy az egyházi retorika célját a katolikus hit eretnekek elleni védelmében határozta meg. A mű hosszú életű aktualitásáról hazai recepciója is tanúskodik.⁴³³ Retorikája elején valóban szól az erényekről,⁴³⁴ azonban a fenti idézet nem biztos, hogy ebből a munkából származik.

⁴²⁹ Uo., 59: „A bűnösök halála nagyon rossz, vagy a Tigurina szerint, elpusztítja az istentelen embert a saját rosszindulata”. (Szabó Ádám fordítása)

⁴³⁰ IMRE Mihály, Molnár Albert *Biblia Tigurinája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár a XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 4), 301–302. P. VÁSÁRHELYI Judit, *A Vizsolyi Biblia előjáró beszéde mint vitairat = „Tenger az igaz hitről való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK–Régi Magyar Tanszék, 2005, 33–41.

⁴³¹ SZÖNYI Etelka, *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője*, ItK, 87(1983)/5, 501–508.

⁴³² *Conciones vetustae*..., i. m., 29.

⁴³³ II. Rákóczi Ferenc ifjúkori olvasmánya, illetve Gyalogi János *De eloquentia sacra* című munkája még a 18. század közepén is javasolja a katolikus hitszónokoknak. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk*

Granatensis, illetve a *Biblia Tigurina* megidézését a kegyességre indító gyümölcsök tárgyalása teszi lehetővé, hiszen az első és második beszéd nyíltan polemizál a más felekezetűekkel. Az első az evangéliumi tisztaságot homályosító, patvarkodó írásokról szólva mindhárom felekezet iratait elítéli: „*Ilyenek az pápista, kálvinista és lutheránus atyafiaknak könyvek nagyobb részint*”.⁴³⁵ Máshol a szentháromságtan kapcsán veti el az Isten ígéje elé helyezett világi tudományokat.⁴³⁶ Találunk azonban az ellenfél tanait előszámláló nyílt polémiaát is: a második prédikáció tanulsága, hogy ne keressünk más tudományt az evangéliumon kívül. Ennek ellenpontosításaként következik a második rész, ahol azt bizonygatja, hogy (1) a katolikusok tradíciói eltérnek a Szentírástól, (2) a pápák és zsinatok szavai nem Isten szavai és (3) a régi zsinatok végzései egymásnak is ellentmondanak. A második pontban hat alpont bizonyítja a katolikusok 6 tanáról, hogy eltérnek a Bibliától.⁴³⁷ Esetünkben a vitázás a tanító szándéknak van alárendelve, mégis ellentmond a prédikátor mediátori szerepének,⁴³⁸ illetve eltér a református homiletikák tanácsától, miszerint a prédikátor óvakodjon a vitától és a cáfolandó tanok előszámlálásától.⁴³⁹

A munkákban összesen két históriaszerű példázat szerepel,⁴⁴⁰ amelyek kegyességmélyítő hatása elrettentő szerepükben áll. Mindkettő Philipp Lonicer hatalmas példatárából származik, amely Andreas Hondorff 1575-ös német nyelvű művének latin fordítása. Ez a korszak legnagyobb, több mint harmincszor kiadott, protestánsok és jezsuiták által egyaránt használt exemplum-gyűjteménye,⁴⁴¹ amely Erdélyben is népszerű volt.⁴⁴² Az első történet az Isten által megadott külső gazdagság kapcsán fordul elő, amikor a kapott javakkal megelégedő,

---

világkép: Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 41–44. BITSKEY, Retorikák..., i. m., 251–254.

⁴³⁴ LUDOVICUS Granatensis, *Az egyházi ékesszólásnak, avagy a hitszónoklat elméletének hat könyve = Retorikák a barokk korból...*, i. m., 109.

⁴³⁵ *Conciones vetustae*..., i. m., 4.

⁴³⁶ *Uo.*, 7.

⁴³⁷ *Uo.*, 15–16.

⁴³⁸ TASI Réka, „Könnyű volna meg-torkolni” Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitrül...”, i. m., 200, 215.

⁴³⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói = A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 223–224.

⁴⁴⁰ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika*..., i. m., 86–87.

⁴⁴¹ Andreas HONDORFF: *Promptuarium Exemplorum, das ist Historien und Exempelbuch nach Ordnung...* 1575, 1584. KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, *Studia Litteraria*, 32(1994), 86. 47. lábjegyzet. TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasdi János*, Bp., Universitas Kiadó, 1997 (*Historia Litteraria*, 3), 62–63. Philip M. SOERGEL, *Miracles and the Protestant Imagination, The Evangelical Wonder Book in Reformation Germany*. New York, Oxford University Press, 2012 (*Oxford Studies in Historical Theology*), 154–156.

⁴⁴² Szerepelt Bocskai István könyvei között: Az OSzK által összeállított Ritka és Különleges Kötések katalógus, RK 57. jelzet. A sárospataki Rákóczi könyvtárban: MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, 1996 (*A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai*, 1), 101–102. Batthyány Ádám könyvei között: KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp.–Szeged, 2002 (*A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai*, 4), 154, 171, 201.

szívükben gazdagokkal kerülnek szembeállításra a fősvény, csalárdul gyűjtők, akiknek pokolban lesz kínlődásuk az ördögökkel. Ezt a már felsorolt bibliai helyeken kívül Lonicer „külső históriája” is bizonyítja, ugyanis Halbestadium városban egy gazdag ember gyakran azt mondta,

„hogyan ő örömet az Istennek hagyná az mennyországot, csak ő ez földön olyan gyönyörűségben élhetne. Nem sok napok múlva meghal hirtelen, kinek ebédlő házában sokáig minden este vacsoráltak nagy pompával az gonosz lelkek, az asztalokat megrakták, forgottak az inasok, égették az fáklyákat, úgy tettettek, mintha öttek, ittak, veszekedtek volna, mely dologból kitetszett, hogy az is az gazdag, az Lázár gazdagához temettetett be, pokolban”.⁴⁴³

A példázat elrettentésül szolgál, de még mindig azon tanításnak van alárendelve, hogy a világ szerint való hamis gazdagság elveszti az ember lelkét. Egész más a helyzet a ciklus csúcspontját képező 9–10. prédikációkban, amelyek a jó halált és az örök életet tárgyalják. A jó halál nem más, mint hogy Isten a halálunk óráján megvigasztal és bátorsággal visz át minket ama szoros kapun. Ellenben a gonoszok halálukkor kétségbeesnek bűneik miatt és rettegnek az ítélettől. Míg a jó életűek mellett angyalok, addig a gonoszok mellett ördögök forognak és kárhozatra viszik őket.

„Példa Júdás Iskariótes, az ki fősvény és áruló lévén, mint kénlódék halála előtt, kényszeríté az az kén, hogy felakassza magát. Így az bölcs Akhítófel, Dávid tanácsa, bűnben ejtvén magát, búában[!] felakasztá magát. Ezen dologra hozok ide egy példát Philippus Lonicerus írásából, kiről irtanak mások is sokak”.

Így jelenik meg a rossz halál példázataként Spira Ferenc története teljes hosszában,⁴⁴⁴ amelynek felhasználása más, az apokaliptikához kapcsolódó kegyességi műfaj irányába is megnyitja a szöveget. Az 1548-ban elhunyt Spira (Francesco Spiera) kétségbeesésének története az európai protestantizmus talán legfelkapottabb és legnagyobb recepciót magáénak tudó példázata a 16–18. századból. A reformáció tanaival szimpatizáló, majd meggyőződését inkvizíciós nyomásra nyilvánosan visszavonó és hitehagyása miatt öngyilkosságba menekült Spira esetét alapvetően a halálos ágyánál jelenlévők munkái örökítették meg: az eset hatására protestánsná lett Pietro Paolo Vergerioé, a radikális nézeteket valló Matteo Gribaldié, a magyar származású Gyalui Zsigmondé (Sigismundus Gelous) és az eset után szintén

⁴⁴³ *Conciones vetustae...*, i. m., 56–57.

⁴⁴⁴ *Uo.*, 60–61.

protestánssá vált Henry Scrymgeouré. Vergerio olasz nyelvű leírását még Spira halálos ágya mellett diktálta, azonban ez Bázelen csak 1551-ben jelent meg. A többi beszámoló jórészt Vergerio latin munkáján alapul, amely 1549-es bázeli megjelenése után vált a legismertebbé.⁴⁴⁵ Matteo Gribaldi 1549-ben ugyancsak latinul jelentette meg beszámolóját.⁴⁴⁶ A másik két szemtanú leírását pedig egy 1550-es bázeli gyűjteményben Celio Secundo Curione adta ki Kálvin és a saját előszavával, továbbá Martin Borrhaus utószavával. Mindez közrefogja Vergerio, Gribaldi, Gelous és Scrymgeour históriáját. Borrhaus végszava előtt azonban még szerepel Vergerio itáliai vizsgálóbizottságnak címzett apológiája, mivel azok eljárást kezdeményeztek áttérése miatt. E nagy kiadvány németül 1558-ban Tübingenben jelent meg.⁴⁴⁷ A munkákat külön-külön is lefordították nemzeti nyelvekre, és Spira példázatát számos felekezeti és politikai célra felhasználták.

A recepció különféle módozatait máshol már részletesen bemutattam. Ezt úgy lehet összefoglalni, hogy míg Spira esete Angliában és Franciaországban a protestáns kisebbség veszélyeztetett sorsára aktualizálva az aposztázia elleni és felekezeti lojalításra intő polémia részeként jelent meg, illetve a predestinációról szóló vitákhoz szolgáltatott érveket, addig kelet felé, elsőként Németországban Melanchthon és Matthias Flacius Illyricus kiadványaiban a történet polemikus éle letompult. A hangsúly a reformátori evangéliumra került, Spirát pedig mint a reformációs hitbizalom antitípusát mutatták be. Az ördög szerepének kidomborításával a történetet bekapcsolták a Németországban egyre nagyobb problémává váló vallási kétségbeesés és öngyilkosság elleni küzdelembe, miáltal a példázat erősen kötödni kezdett az ars moriendi műfajához.⁴⁴⁸ E műfaji kapcsolat különösen erőssé vált a Spira személyét vagy történetét megjelenítő magyar nyelvű munkákban. Ezek közül az első Tőke Ferenc 1553-as verses históriája *Az Istennek Röttenetes Haragjáról és büntetéséről...*,⁴⁴⁹ amely Dézsi Lajos megállapítása szerint az 1550-es bázeli kiadás munkáinak

---

⁴⁴⁵ M. A. OVERELL, *Vergerio's Anti-Nicodemite Propaganda and England, 1547–1558*, *Journal of Ecclesiastical History*, 51(2000)/2, 302. M. A. OVERELL, *The Reformation of Death in Italy and England, circa 1550*, *Renaissance and Reformation*, 35(1999)/4, 16. 4. lábjegyzet.

⁴⁴⁶ OVERELL, *The Reformation of Death...*, i. m., 16, 4. lábjegyzet.

⁴⁴⁷ Celesta WINE, *Nathaniel Wood's Conflict of Conscience*, *Publications Modern Language Association*, 26(1935)/3, 665. Vö.: OVERELL, *The Reformation of Death...*, i. m., 6. Michael McDONALD, *The Fearefull Estate of Francis Spira: Narrative, Identity, and Emotion in Early Modern England*, *Journal of British Studies*, 31(1992)/1, 33.

⁴⁴⁸ TÚRI Tamás, *Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról*, *Keresztény Magvető*, 120(2014)/2, 103–110.

⁴⁴⁹ Tőke Ferenc, *Az Istennek röttenetes haragjáról és büntetéséről, ki megjelentetett ez mostani időben, az Spira Ferencz doctorban azoknak példájára, kik az hitet megesmervén megtagadják, avagy eltitkolják* = *Régi magyar költők művei, ötödik kötet: 1545–1559.*, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1896 (*Régi Magyar Költők Tára*, 16/5), 115–130. *Tőke Ferenc históriás énekei*, s. a. r. TŐKEI Ferenc, Bp., 1996, 21–35.

kompilációjaként jött létre.⁴⁵⁰ Míg az első három strófa kesergése és a mű kolofonja („visszavonó néppel való vesződésben”) az aposztaták elleni célzatosságról árulkodik,⁴⁵¹ az ördög szerepének nagy hangsúlya (37. sor), kísértéseinek ábrázolása (237–244. és 257–260. sorok), és a bűnök általi kétségbeesés a középkori ars moriendi tipikus jellegzetességei közé tartoznak. Erről már a 15. századi *Caxton-féle értekezésben* és a *Bodleian-féle traktátus* második fejezetében is olvashatunk, amely a halálán lévő ember megkísértéseiről szól (hitben való kísértés, kétségbeesés, türelmetlenség, önelégültség, múlt dolgokkal való foglalatosság).⁴⁵² Tőke versének további elemei is az ars moriendi műfaja felé közelítik a történetet: megjelenik a kétségbeesettnek lekötözése (154. sor), az orvosok tehetetlensége (161–165. sor), a körülállók népes jelenléte (181–184. sor) és a terjedelmes vigasztalás (193–216. sor). Ekként válik Spira tipikus középkori haldoklóvá. A teológiai beszélgetések, a bibliai citátumok mind rokoníthatóak a középkori ars moriendi azon fejezetével, amely megszabja, hogy a környezetnek lelki könyvek olvasásával és imádkozással kell segítenie a haldoklón. Spira azonban a jó halál ellenpéldája lett, okulásul az utókor számára.⁴⁵³ Ezt az értelmezési hagyományt képviseli Kulcsár György *Az halálra való készöletről rövid tanóság* című munkája is.⁴⁵⁴ Ennek végén a másvilági állapotokról értekezve, a pokolban szenvedők között, a kínok árnyalása közben találkozunk Spirával:

„Ez leszen jutalmok mindeneknek, valakik jó idején meg nem térnek Istenhez életék megjobbítása által, hanem csak hallgatják penitenciájokat, és lelkiismeretek ellen cselekesznek. Amint nagy sok kegyetleneknek és Istenteleneknek példája bizonyítja, kiis az kétségbeesésben vesztenek el: Mint Nero császár, Caligula, Heliogabalus és a többi között Spira Ferentz. Kiknek rettenetes példájok által intetvén az idején való penitenciára tanojjok az Úristent félni [...]”⁴⁵⁵

Szövegösszevetések igazolják, hogy Kulcsár ismerte és használta is Tőke munkáját, amely több részletében is visszaköszön.⁴⁵⁶ A vallási kétségbeesést pedig nem csupán a harmadik rész

⁴⁵⁰ DÉZSI Lajos, „Spira históriája”, *Irodalomtörténet*, 16(1927)/3, 211–217.

⁴⁵¹ Tőke Ferenc *históriás énekei...*, i. m., 21, 35.

⁴⁵² *Ars moriendi, A meghalás művészete*, ford. VIRÁG László, Bp., Arcticus Kiadó, 2004 (Libri Religionis, 3), 14–16, 40.

⁴⁵³ OVERELL, *The Reformation of Death...*, i. m., 7–12.

⁴⁵⁴ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat Kiadó, 1957, 414–415. HUBERT Ildikó, *Kulcsár György, az alsólindvai prédikátor*, Lendva, Galéria-Múzeum, 2001.

⁴⁵⁵ KULCSÁR György, *Az halálra való készöletről rövid tanóság*, Bp.–Lendva, Balassi Kiadó, 2007 (Bibliotheca Antiqua, 41), 62v–63r.

⁴⁵⁶ HUBERT Ildikó, „Az mit Istennek mívelhetek, örömet kész vagyok hozzája”. *Kulcsár György és művei*, Bp., Luther Kiadó, 2011, 38–41.

XXIII. ördögi kísértésénél tárgyalja,⁴⁵⁷ de 1573-ban megjelentette *Az ördögnek a penitencia tarto bünössel való vetekedéséről es az kétségbeesés ellen...* című Urbanus Rhegius munka fordítását is.⁴⁵⁸ Emellett *Postillás* kötetében több evangéliumi magyarázat szól a kétségbeesésről, sőt, Spira alakja azok között is felbukkan.⁴⁵⁹ Hasonló kontextusban említi Spirát Károlyi Péter 1575-ös *Az halálról, feltámadásról és az örök életről...* című nyomtatványában,⁴⁶⁰ amelynek célja a betegségben való vigasztalás és a Sátán ellen való védekezés. Egyes unitárius elképzelésekkel vitatkozva a próféták, apostolok írásaiból a halál ellen való orvosságokat gyűjti össze és a halálról, feltámadásról és örök életről való helyes vélekedést fejt ki. A műben az ötödik kérdés foglalkozik az örök halállal, ahol a biztosan elkárhozók között szerepelnek a Szentlélek ellen vétkező unitárius eretnekek, de ugyanúgy kárhozatra jutnak azok is, akik

„az Istennek kegyelmében kétségben esnek, nem hiszik, hogy Isten kegyelme nagyobb az ő bünöknél [...] ebben az kétségben halnak meg, avagy megölik ő magukat, mint Júdas, Káin, Spira Ferenc és tóth miklós”.⁴⁶¹

Károlyi munkájának is vannak ars moriendi jegyei, így a 11. kérdés a halálhoz való készületről szól, a 13. kérdés alatt kilenc vigasztalást fogalmaz meg a halál ellen, illetve a 14–19. kérdések a Sátán kísértéseit sorolják fel.⁴⁶²

Mindezt figyelembe véve kiemelkedő, hogy a kilencedik prédikációban Spira teljes története szerepel, és a vázolt recepció alapján az sem kétséges, hogy a prédikációt az ars moriendi hagyományához köti. A példázat elhelyezése azért is beszédes, mert annak aposztázia-ellenes felütését is kiaknázhatta volna a szerző a 6. concio már idézett, erdélyi urak hitehagyásáról szóló helyén.⁴⁶³ Spira megvilágosult hitét csak a pápasággal szembenálló mivoltában tartja helyesnek, hiszen a történetből sokan a kettős predestináció bizonyosságát

⁴⁵⁷ KULCSÁR, i. m., 44r–44v.

⁴⁵⁸ KULCSÁR György, *Az Oerdoegnec a penitencia tarto Buenoessel való vetekedésérol: es az kétségbe essés ellen az Reménségroel való tanusság*, Alsóindva, 1573, RMNy 320.

⁴⁵⁹ HUBERT, „Az mit Istennek mivelhetek...”, i. m., 38. 63. lábjegyzet. KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliomoknak, mellieket esztendő által a keresztyénec gyöleközetibe szoktat oluasni es hirdetni, prédicatio szerint való magyarázatia*, Alsóindva, 1574. RMNy 334. A Szegedi Régi Könyvek Tárában RA 5088 jelzetű kötet sajnos csonka és számozatlan, de a Böjt utáni első vasárnap és Böjt utáni harmadik vasárnap részletesen szól a kétségbeesésről, Belzebúbról és az aposztatákról is.

⁴⁶⁰ KÁROLYI Péter, *Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről haznos es szükséges könivecze az kereztiének epoeletekre es vigasztalasokra...*, Debrecen, 1575, RMNy 358.

⁴⁶¹ KÁROLYI, i. m., 36r.

⁴⁶² MÓRÉ Tünde, *Elmélkedés, hitvita, káté Károlyi Péter Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről című munkájában*, *Studia Litteraria*, 52(2013)/3–4, 288–296.

⁴⁶³ *Conciones vetustae...*, i. m., 46.

olvasták ki, amely az unitárius tanokkal semmiképp sem volt összeegyeztethető. A beszéd Spira szenvedéséből csupán a következő tanulságot vonja le:

*„szernyő és rettenetes az bűnhöz szokott, Istent káromló, gyilkos, hamis, csalárd, fajtalan embereknek az ő halálok, főképpen pedig azoknak, kik az megösmert igazságot megtagadták”.*⁴⁶⁴

Spira itt is Júdás társaságában jelenik meg és hasonlóan Kulcsár szövegéhez, a jó meghalás ellenpéldájaként szerepel. Figyelemre méltó azonban az a heves kirohanás, hogy a hitehagyáson túl hatalmasabb bűnnek számít a már megismert igazság megtagadása. Isten felfedte számára az igaz evangéliumot, ő azonban elutasította azt. A történet után azoknak a Bibliából kigyűjtött példázata következik, akik rossz, illetve jó halált haltak. Így kerülnek szembe Spirával a mártírok és istenfélő emberek, akik birtokában vannak a jó halálhoz szükséges hitnek. Míg a Spira-példázat az érzékletes elrettentést és erkölcsi haszonra intést szolgálja, a továbbiakban ismét a bibliai alapon való tanítás kerül előtérbe, amikor a jó halálhoz szükséges hit mibenléte kerül meghatározásra: 1. A haláluk óráján az istenfélő emberek tudják, hogy a halál nem választja el őket Istentől, 2. tisztában vannak vele, hogy a test halála után a lélek tovább él. 3. Nem félnek, mert a régi szent atyákhoz és Krisztushoz jutnak a halál után. 4. A halál számukra örvendetes, mert minden gonosztól, kísértéstől, ördögtől, testi gyarlóságtól, bűntől és bánattól megszabadítja őket és végül 5. nem irtóznak az eltemettetéstől sem.⁴⁶⁵ A 9–10. concio cikluson belüli szoros kapcsolatát a tematikájuk is jelzi: a szerző a jó halál után a mennyei paradicsomot tárgyalja, majd a kárhozottak poklát mutatja be.⁴⁶⁶ A szerkezet és a halálról, valamint az örök életről való megfontolások szoros párhuzamot mutatnak a Kulcsár kegyességi munkájában olvasottakkal: ilyen az Ábrahám kebelébe jutás,⁴⁶⁷ a lélek örök élete,⁴⁶⁸ a régi szent atyákkal és Krisztussal való együttélés⁴⁶⁹ és a halál ördögtől való megszabadulásként való értelmezése.⁴⁷⁰ A paradicsomi állapotokat is hasonlóan érzékeltetik, ahol állandó gyönyörűségben leszünk, testünk megdicsőítették,⁴⁷¹

---

⁴⁶⁴ Uo., 61.

⁴⁶⁵ Uo., 62–64.

⁴⁶⁶ Uo., 65–71.

⁴⁶⁷ Uo., 63. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 61r: Mikor az Istennek „vallásában mulandunk ki ez árnyák világbul, bizonynal elhigyjök, hogy az paradicsom és az Ábrahámnak kebele a mi helyönk [...]”.

⁴⁶⁸ KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 60r.

⁴⁶⁹ Uo., 55v. (XII. vigasztalás)

⁴⁷⁰ *Conciones vetustae...*, i. m., 64. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 59v: „Megmenekednek minden fáradságtól és munkától, és megszabadulnak az ördögnek és a halálnak kegyetlenségéből, ez világnak és a pokolnak dihösségéből és minden nyomorúságokból”.

⁴⁷¹ *Conciones vetustae...*, i. m., 68. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 60v: „Hasonlatossak lesznek a Christusnak ábrázatjához, azaz olyan hallhatatlanok, dicsőségesek [...]”.

angyali bölcsesség lesz birtokunkban⁴⁷² és mindenki Istent fogja dicsérni.⁴⁷³ Külső érzékek szerint is felmagasztaltatunk, amelyekkel meglátjuk Istent és minden szenteket.⁴⁷⁴ A kárhozottak kínjainak ábrázolása szintén hasonló, miszerint a legnagyobb kín, hogy többé nem látják Istent és Krisztust, csak a rút ördögökkel társalkodnak,⁴⁷⁵ és a mennyei test helyett utálatos testtel bírnak,⁴⁷⁶ amelyhez az örök tűz, a férgek és minden egyéb veszély emésztése társul.⁴⁷⁷ A hasonlóságok jól mutatják a prédikációknak a kegyességi olvasmánnyal és az ars moriendi műfajával való kapcsolatát. Ez azonban nem meglepő az Apokalipszissal foglalkozó munkákban, mivel az új teremtés, újjászületés és feltámadás kapcsán bőven találhatóak tematikus kapcsolódási pontok. Ezt Andrew Cunningham és Ole Peter is hangsúlyozzák, amikor a háborús pusztításokat, természeti katasztrófákat, éhséget és járványokat apokaliptikus jelekként megélő Európának a halállal való folyamatos szembenézéséről adnak képet, amelyben kiemelt szerep jutott az ars moriendi irodalmának.⁴⁷⁸

A feltámadás utáni állapotok bemutatása kapcsán megjegyzésre érdemes, hogy a ciklus utolsó két prédikációja feltűnően mérsékelt a 16. században megjelenő elképzelésekhez képest. Ugyanis Grzegorz Paweł nyomán jelentkezett az anabaptista lélekaluvás-tan,⁴⁷⁹ de tudunk a Páduából hazatérő erdélyi diákoknak (Hunyadi Demeter, Pécsi János, Gyulai Pál) a lélek halhatatlanságát tagadó nézeteiről is.⁴⁸⁰ 1575-ben Tövisi Máté, Temesvári Ambrus, Szigeti Jakab és Erdődi András papokat szintén e kérdés kapcsán idézték a gyulafehérvári zsinat elé.⁴⁸¹ Károlyi Péter könyve pedig kifejezetten az unitárius Tót Miklósnak és Johann Sommernek a lélek halhatatlanságát tagadó nézeteivel polemizált, és a gyanú szerint Sommer

⁴⁷² *Conciones vetustae...*, i. m., 68. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 55v: „Örök világossággal ajándékoztatunk meg, nagy értelművel és ismerettel, úgy, hogy mindön tudomány nálunk lészön és Isten diákinak neveztetönk”.

⁴⁷³ *Conciones vetustae...*, i. m., 68. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 59r: „[...] amely életben semmi gonosz és fogvatkozás nem lézen, hanem mindön jó leszen, és az Isten dicsértetik mind szöntelen, aki mindön lézen mindönökben”.

⁴⁷⁴ *Conciones vetustae...*, i. m., 69. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 60r: „Örök életben és örömben élnek, az Istennek, az Szent Angyaloknak, és a megboldogult híveknek színe látásával örvöndöznek”.

⁴⁷⁵ *Conciones vetustae...*, i. m., 70. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 64r–64v: „Az Istennek színe látásától örökké elválasztatnak és elvettetnek [...] Az ördögökkel lesznek együtt”.

⁴⁷⁶ *Conciones vetustae...*, i. m., 70. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 63r: „Minden testnek utálatosságába lesznek”.

⁴⁷⁷ *Conciones vetustae...*, i. m., 70. KULCSÁR, *Az halálra való...*, i. m., 64r: „Az ő férgek meg nem hal és tűzők soha meg nem aluszik”.

⁴⁷⁸ CUNNINGHAM–GRELL, i. m., 309–318.

⁴⁷⁹ BALÁZS, *Karádi Pál Simádon*, i. m., 53. A lélekaluvás tanáról lásd: ÁCS Pál, *A szentek aluvása – Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata* = Á. P., „Elváltozott idők”: Irányváltások a régi magyar irodalomban, Bp., Balassi Kiadó, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 6), 11–34.

⁴⁸⁰ PIRNÁT Antal, *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok* (Gerendi János és a kolozsvári iskola), Helikon, 17(1971)/3–4, 374–377.

⁴⁸¹ PIRNÁT Antal, *Gerendi János és Eössi András*, ItK, 74(1970)/5–6, 682.

tagadta a holtak feltámadását is.⁴⁸² Ez megegyezett Fausto Sozzini nézeteivel, aki szerint a test elporlad, a lélek pedig visszatér Istenhez, akiben tovább élünk. A gonoszok büntetése ellenben a teljes lelki megsemmisülés.⁴⁸³ Lelio Sozzininél pedig a feltámadás fizikai megvalósulásáról olvashatunk kétkedő megjegyzéseket.⁴⁸⁴ Prédikátorunk Karádihoz hasonlóan a test és lélek egységét, illetve az utolsó napon való testi feltámadást hirdeti.⁴⁸⁵ A feltámadás utáni állapotokban azonban Palaeologus álláspontját képviseli, aki szerint az első feltámadás lelki, amelyet a második testiként követ (ennek idejét senki sem tudja), mégis az utolsó ítélettel eljövő új Jeruzsálemet más minőségű testi öröklétként kell értelmezni, mint a jelenlegi fizikai világot.⁴⁸⁶ Így a tizedik prédikáció szerint a paradicsom nem a régi földi paradicsom lesz, hanem annak újrateremtése és mennybe helyezése. Az emberek lelki, elmebeli és testi gyönyörűséget fognak tapasztalni, amelyet az angyalokhoz hasonló lelki bölcsesség és tudás, illetve a gonosz kívánság hiánya és Isten dicsőítése biztosít. A memória és test is az angyalokéhoz hasonló lesz, ekként fognak emlékezni földi szenvedéseikre, halálukra, elporladásukra, amellyel ellentétben *„immár az Istennek kegyességéből tündöklének, mint az nap az ő Atyjoknak országában”*.⁴⁸⁷ A *„külső érzékenységek”* szerinti gyönyörködés, mint Isten megpillantása, az angyalok, mártírok és szüzek énekének hallása, a *„lelki kóstolás”* és *„az angyalok kenyerével”* való táplálkozás, a *„gyönyörűséges lelki szaglás, és lelki módon való tapasztalás”* mind az érzékszerveknek a földitől eltérő minőségét jelölik.⁴⁸⁸ A feltámadásról hasonlóan ír Melius Juhász Péter is. Apokalipszis-kommentárjában az ég és föld újrateremtését materiálisan képzei el, ám a dolgoknak csak *„állatja”* marad meg, a formájukból kitisztul a rútság és romlás.⁴⁸⁹ Az emberek tisztán támadnak fel és Krisztushoz hasonlatosak lesznek. Az új Jeruzsálemben, amely egyszerre az eklézsia és annak másvilági hajléka, testi, változó és romlandó dolog nem lesz, csak lelki étel és ital. Újra együtt leszünk barátainkkal, az egyházatyákkal, Istennel, Krisztussal, a prófétákkal etc. Az *„esmeret, bölcsesség, ész, értelem megmarad, nem leszünk bolondok és némák”*.⁴⁹⁰ Prédikációi szerint

⁴⁸² PIRNÁT Antal, *Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához = Collectanea Tiburtiana: tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE Press, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 10), 179–184.

⁴⁸³ *Epitome colloquium...*, i. m., 469–479.

⁴⁸⁴ LELIO SOZZINI: *Über die Auferstehung* = Fast HEINOLD, *Der linke Flügel der Reformation: Glaubenszeugnisse der Täufer. Spiritualisten, Schwärmer und Antitrinitarier*, Bremen, Schünemann Verlag, 1962 (Klassiker des Protestantismus, 4), 389–392.

⁴⁸⁵ *Conciones vetustae...*, i. m., 62–64.

⁴⁸⁶ BALÁZS, *Antitrinitarizmus és millenarizmus...*, i. m., 287.

⁴⁸⁷ *Conciones vetustae...*, i. m., 69.

⁴⁸⁸ *Uo.*, 69–70.

⁴⁸⁹ MELIUS JUHÁSZ, i. m., 267r: *„Mint összetörött pohár, aki szennyes, megolvad, az állatja megmarad, de formája és szépsége más lesz”*.

⁴⁹⁰ MELIUS JUHÁSZ, i. m., 265v–270v. Főleg: 267r. és 269r–v.

Krisztus megdicsőült testéhez hasonlóan mi is eltemetett testünkben támadunk fel, ám az megdicsőül, míg „*állatja*” ugyanaz, köntöse más.⁴⁹¹ halhatatlan, ártatlan, fényes és Krisztus lelki javaival élő. Nem eszünk romlandót, csak lelki ételt és italt, mégis a test nem változik át puszta lélekké, romolhatatlan csontból és húsból lesz. Az unitárius kézirat Meliushoz hasonlóan vallja a bűnösök feltámadását és a kénköves tóba való örök kárhozatra vetését is.⁴⁹²

d) Összegzés

Habár maga a *Conciones vetustae ex Apocalypsi* című kötet töredékesnek hat, a szöveg szerint a ciklus elejéről bizonyosan nem hiányoznak prédikációk. Talán a már említett gyógyító levelek hasznait sem kell keresnünk, vagy ha voltak is ilyen tárgyú munkák, azok a 9–10. concio és az utánuk következő számozás nélküli prédikációk között helyezkedhettek el. Ez utóbbiak tematikusan mégis kapcsolódnak a ciklus záródarabjaihoz: az első a Lk 12,35 alapján a Krisztust követő, kegyes étellel és keresztyeni vigyázással való halálra készülésről beszél, míg a másodikban a Jel 14,13 kapcsán a hívők evilági életének boldogtalansága van szembeállítva a túlvilági boldogsággal.⁴⁹³

Összességében elmondhatjuk, hogy a *Conciones vetustae ex Apocalypsi* egy zárt kompozíciójú, a nonadorantista és sociniánus dogmatika közötti meglepő nyitottságot fenntartó prédikációsorozat, amely a korabeli radikális értelmezéseket megkerülve a Jelenések új Jeruzsálem vízióját Sozzini egzegetikai megfontolásai alapján, ám Palaeologushoz hasonlóan értelmezi. Az allegorikus kompozíció istenes, kegyes életre való buzdításának célja az elsődleges prédikációs műfajon felül a kegyességi olvasmány irányába is megnyitja a szöveget. Ezt nem csupán a korszak említett evangélikus és református köteteivel (Mihálykó János, Enyedi Fazekas János) való párhuzamok, de a prédikációknak a protestáns ortodoxia célkitűzéseit szétfeszítő retorikai irányultsága is alátámasztja, amelyben a katolikus rendszerhez hasonlóan a movere primátusa érvényesül. A ciklus egészét tekintve azonban a kegyesség elmélyítésében a docere és movere együttmozdulása játssza a legnagyobb szerepet. Spira Ferenc történetének megidézése a műfajiság szempontjából is meghatározó, illetve fontos adalékul szolgál és jól illeszkedik a magyar nyelvű recepció mintázatába, ahol az ars moriendi műfaji elemei érvényesülnek. Mindezzel természetesen nem azt szeretném hangsúlyozni, hogy a *Conciones vetustae...* szövegeit az unitáriusok kegyességi

⁴⁹¹ MELIUS Péter, *Valogatot praedikatioc a prohetac es apostoloc irassabol, mind egész esztendoe által valo foe innepekre, es minden felè szuekseges dolgokrol es artikulosokrol à regi es mastani Doctoroknac magyarazasoc szerint...*, Debrecen, 1563, RMNy 196, 250.

⁴⁹² Uo., 262–264. Vö.: *Conciones vetustae...*, i. m., 70, 59–60.

⁴⁹³ *Conciones vetustae...*, i. m., 72–78.

háziolvasmányként is használták. A műfaji elemzés csupán arra kívánt rámutatni, hogy a prédikáció-ciklusban, más hazai protestáns kötetekhez hasonlóan, a kegyességi olvasmány műfaji és retorikai jegyei erőteljesen érvényesülnek. Ezáltal a 17. századi unitárius prédikációalkotás olyan példáját láthatjuk, amely túllép a protestáns ortodoxia dogmatikus-intellektuális közlésrendszerén.

A *Conciones vetustae*... az első erdélyi sociniánus hangoltságú Jelenések-kommentárként nem csupán a régi magyar irodalom felekezeti kultúrájában képes a hagyományok ötvözésével egyedi vonásokat felmutatni, de helyenként az európai protestantizmus kontextusához is szorosan kapcsolódik.

5. Apokalipszis, mártíromság, apológia: az unitárius egyház helyzete a 18. században

Megkezdve a 18. századi Apokalipszis-kommentárok elemzését, rögtön némi kitérőt kell tennünk. A fejezet tárgyát képező század eleji prédikációskötetet ugyanis a későbbi Jelenések-kommentároktól függetlenül, más megközelítésben kell vizsgálnunk, mivel az a bűn, büntetés, hitehagyás, mártíromság, üldöztetés és zsarnok uralkodók tematikájával átszőtt – a korabeli eseményekre is reflektáló – beszédek mellett Dániel könyvét magyarázó összefüggő prédikációkat tartalmaz. Ennek fontossága egyfelől abban áll, hogy eddig nem ismertünk unitárius Dániel-kommentárt. Másfelől pedig a kötet apokaliptikus keretben ad látképet a *Diploma Leopoldinum* utáni erdélyi Habsburg berendezkedés unitárius egyházra gyakorolt hatásáról és küzdelmeikről. A későbbi kommentárokból azonban az unitáriusok sanyarú sorsa nem kap hangsúlyos szerepet, sem apokaliptikus megvilágítást. A következő fejezetben látni fogjuk, hogy 1776-ban Derzsi Varga György úgy folytatta Gergely István kommentárját, hogy kigyomlálta belőle a katolikus-ellenes kirohanásokat. Uzoni Fosztó István pedig kifejezetten helytelenítette a Jelenések szövegének felekezeti polémikiakra való felhasználását.

A fejezet középpontjában tehát a wittenbergi történelemszemlélet megkésett érvényesülése és a katolikus nyomásra kialakuló irodalmi reakció áll. Ennélfogva a protestáns szellemi hagyományból építkező unitárius beszédmód sajátosságaira koncentrálok és nem az egzegetikai módszerekre.

A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található 23 prédikációt tartalmazó kötet töredékes, illetve egyes lapok rossz sorrendben vannak bekötve.⁴⁹⁴ Valószínűleg a könyvtárosi hanyagságnak köszönhetően tudtam szerzőjét azonosítani, ugyanis a végére egy másik gyűjtemény (Ms. U. 65) pecsétjével ellátott tartalomjegyzék volt beillesztve, amely Ajtai Jakab kézírásával lejegyzett műveket tartalmaz. Mivel a két munka kézírása és bőrkötése teljesen megegyezik, így szerzőjük sem kétséges. Ajtai Kovács Jakab 1672-ben született. Kolozsváron tanult, majd 1701-ben Kövenden lett tanító, 1705-ben pedig Torockón pap. A tízes években Kövenden volt lelkész, majd 1716-tól Bágyonba helyezték, ahol haláláig, 1735-ig tevékenykedett, mint pap, konzistor és köri jegyző.⁴⁹⁵ A prédikációkat bágyoni lelkészsége idején írta, amelyről az első prédikáció 1716. november 8-i datálása tanúskodik, illetve a 22. beszéd, miszerint „a Krisztus Urunk születésének ideje |:eddig:|

---

⁴⁹⁴ Ms. U. 288.

⁴⁹⁵ BENCZÉDI Gergely, *Torockói papok*, Keresztény Magvető, 26(1891)/3, 159. FODOR András, *Jegyzetek a bágyoni unitárius eklézsia múltjából és jelenéből (folytatás)*, Keresztény Magvető, 30(1895)/2, 107. KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, II., i. m., 345, 361, 366, 371.

ezerhétszázhatvanhat esztendő”.⁴⁹⁶ A gyűjteményt azonban később is használhatták, mivel egy másik kéz néhány prédikáció mellé 1750 (5. prédikáció) és 1751-es (2–3. prédikációk) dátumot jegyzett le.⁴⁹⁷ Mindenekelőtt érdemes áttekintenünk a kötet tartalmát:

	Textus	Tematika
1.	Hós 2,11. „ <i>Elveszem őtőle az én gabonámat az ő idejében és az én mustomat az ő rednelt idejében</i> ”	Isten büntetésként megvonja a bort és gabonát.
2.	Mt 10,33. „ <i>Valaki megtagadand engemet az emberek előtt, megtagadom én is azt az én mennyei Atyám előtt</i> ”	Az unitárius hitet elhagyók és katolikus hitre térők ellen.
3.	2Tim 4,7. „ <i>A hitet megtartottam</i> ”	A hitehagyás ellen, apológia az unitárius hit igazságáról.
4.	Jel 2,10. „ <i>Légy hű mindhalálig és neked adom az életnek koronáját</i> ”	Mártíromság és apológia.
5.	Ef 4,5. „ <i>Egy a hű</i> ”	Az unitáriusoké az igaz hit, apológia, töredékes.
6.	—	Töredékes, az unitáriusoké az igaz hit, apológia.
7.	Lk 21,25–28. „ <i>Akkor jelek lesznek a Napban, a Holdban és a csillagokban, és a földön a pogány népeknek szorongattatások, tanácsokban való megfogyatkozásnak miatta, mivel hogy a tenger zúgni fog</i> ”	Krisztus ítéletét megelőző jegyekről.
8.	Lk 21,25–28. „ <i>És akkor meglátják az Embernek Fiát eljöni a felhőben hatalommal és nagy dücsőséggel. Mikor pedig ezek kezdenek meglenni, nézzetek fel és emeljétek fel a ti fejetekeket, mert elközelget a ti váltságtok</i> ”	Az ítélő Krisztusról és az ítéletről.
9.	Mt 2,1–2. „ <i>Mikoron született volna Jézus Bethlehemben –, íme napkelet felől jövének Jeruzsálembe bölcsek és mondanák: Hol vagyon a zsidóknak királya, aki született, mert láttuk az ő csillagát napkeleten és jöttünk, hogy neki tisztességet tegyünk</i> ”	Krisztus születéséről és az egyházban való kereséséről.
10.	Mt 2,13–15 „ <i>Minekutána a bölcsek megtértek volna, íme az Úrnak angyala megjelenék Józsefnek álomba és mondá: Kelj fel, vedd a gyermeket –, mert Heródes majd halálra fogja keresni a gyermeket. József pedig felkelvén vővé a gyermeket –. És lakék ott mind a Heródes haláláig</i> ”	Az istenfélők mindig üldözésben lesznek, de Isten soha nem hagyja el övéit.
11.	Mt 2,16. „ <i>Akkor Heródes, mikor eszébe vőtte volna, hogy megcsúfoltatott a bölcsektől, igen megbúsula és elküldvén szolgálait, levágata minden gyermekeket, kik valának Betlehemben</i> ”	A világ végéig lesznek nyomorgatók, de ők is megbűnhődnek, mint Heródes.
12.	Mt 2,16–18. „ <i>Akkor Heródes, mikor eszébe vőtte volna –, elküldvén szolgálait, levágata minden gyermekeket –. Akkor teljesedék meg, amit az Úr mondott –. A kiáltás Rómában is meghallatott etc.</i> ”	Isten megengedi a Krisztust követők megölését, a gyerekek megöléséhez hasonlóan. Töredékes.

⁴⁹⁶ Ms. U. 288, 1, 235.

⁴⁹⁷ Uo., 12, 24, 59. Ez a kézírás nagyon hasonlít arra, amelyik az Ms. U. 65-ös kötet végére imákat és könyörgéseket jegyzett fel.

13.	–	–
14.	–	Töredékes. A Krisztus és igéje általi újjászületésről.
15.	Ézs 26,16. „Uram, az ő nyomorúságokban meglátogattak téged, alázatosan könyörgöttek neked, mikor a te ostorod rajtok volna”	A nyomorúságok Istenhez vezérlő kalauzok. Azzal lágyítja az engedetleneket.
16.	1Móz 10,8–9. „Kús nemzé Nimród, ez kezde hatalmassá lenni a földön. Ez hatalmas vadász vala az Úr előtt, ezért szokták mondani példabeszédben: Ez olyan hatalmas vadász az Úr előtt, mint a Nimród”	A zsarnokok Istentől kapják hatalmukat és büntetésként uralkodnak a népen.
17.	Dán 2, 31–35. „Te, ó király, látád: és íme egy nagy állókép, nagy és jeles tekintetű kép áll vala előtted és az ő ábrázatja rettenetes vala. Annak az állóképnek feje jeles aranyból vala, az ő mejje [értsd: melle] és az ő karjai ezüstből etc.”	A dánieli birodalmak magyarázata. A királyokon Isten uralkodik, azokkal bünteti vagy áldja a népet.
18.	Dán 4,7–14. „Az én fejem látási az én ágyamban ezek: Látám és íme egy fa a föld közepett és annak magassága nagy vala etc.”	Nabukodonozor álma megaláztatásáról. Isten uralkodik mindenben.
19.	Dán 7,2–5. „Látám vala az én látásomban éccaka, és íme négy égi szél tusakodik vala a nagy tengeren. És négy nagy állat jó vala fel a tengerből, kik különböznek vala egymástól. Az első, mint az oroszlán és saskeselyű szárnyai valának, nézem vala, míg szárnyait kiszaggaták és felvették a földről, és mint egy ember, lábára állá és emberi szív adaték neki”	A Babiloni Birodalomról. A kevélyeket megbünteti Isten.
20.	Dán 7,2–5. „Szóla Dániel és mondá: Látom vala az én látásomban éccaka [...] És íme a második állat hasonlatos a medvéhez és felkele egy oldalára és három oldalcsont vala szájában fogai között és így szólak vala neki: Kelj fel, egyél sok húst”	Méd és Perzsa Birodalomról. Isten látja a bűnt és megbünteti.
21.	Dán 7,6 „Ezután láték látást, és íme más állat, mint a párduc és madárszárnyai, négy szárnya vala az ő hátán és négy feje az állatnak és hatalom adaték neki”	Nagy Sándorról. A királyok szíve Isten kezében van.
22.	Dán 7,7–11. „Ezután látám éccaka látásomban és íme a negyedik állat rettenetes és iszonyú és igen erős vala, melynek nagy vasfogai valának, eszik és rág vala és ami megmarad vala, lábaival eltapodja vala és különböző vala mindazoktól az állatoktól, melyek őelőtte valának és tíz szarva vala ennek. Figyelmetes valék a szarvakra, és íme más, ki szaru nevedék ki a többi között és három az elébbi szarvak közül, ki romla a kis szaru előtt: szemek, mint emberszemek valának abban a szaruban és száj, mely szól vala nagyokat etc.”	A Római és a Török Birodalomról, amelyek a világ végéig megmaradnak és csak az ítélet törölheti el őket.
23.	Dán 5,24–31. „Az ő színe elől küldetett e kéztenyér, mely ezt az írást feljegyzette. Ez az az írás, mely feljegyeztetett: Mene, mene, tekel, ujarsin. E magyarázatja e beszédnek: Mene, megsámlálta Isten a te országodat és azt betöltötte. Tekel, megmértél a fontban és hijával találtattál. Peres: elosztatott a te országod, és adatott a média és perzsiabelieknek”	Az Isten rendeli a királyokat és uralkodási idejüket.

A táblázat alapján jól kirajzolódnak a tematikus egységek: a hitehagyás és az unitárius vallás apológiája (2–6), Krisztus utolsó ítélete (7–8), a zsarnok uralkodók üldözései és az isteni gondviselés (10–12, 15–16), végül pedig a Dániel-magyarázatok (17–23).

a) Apokalipszis, történelem, kiválasztottság

Ez utóbbiak nagy szerepet játszanak a bűn-büntetés és az isteni gondviselés témájának elmélyítésében. Ajtai ugyanis Dániel könyvének a wittenbergi történelemszemlélet alapjául szolgáló második, illetve hetedik fejezetét magyarázza, és kisebb hiányosságokkal követi a Luther és Melancthon által kialakított koncepciót a négy monarchiáról és a világ 6000 éves fennállásáról.⁴⁹⁸ A 17. prédikáció Dániel első álmát tárgyalja a hatalmas állóképéről. Az arany fej a nagyméltóságú és gazdag Babilónia, az ezüst mell és a karok a Méd és Perzsa Birodalom. A réz has a Görög Birodalmat és Nagy Sándort jegyzi, a vas szárazon pedig a Római Birodalmat kell érteni, amely a világ végéig tart, de végül kettészakad Konstantinápolyra és Rómára, így a hajdani erős vas állapotból csak gyenge cserép lesz. A kéz nélkül lehasadott kő Krisztus lelki országa, az evangélium hirdetése, amely felszabadítja a pogányokat. Krisztus második eljövetele azonban már az ítéletkor lesz, amikor is végleg elpusztul a Római Birodalom. Mindebből a tudomány, hogy Isten szerzi a királyokat:

„[...] az Úristen mikor istenfélő, békességszerető királyt ad valamely népnek, áldásul adja [;Sir. 10. 4.]; mikor Isten kegyetlen királynak adja a népeken való birodalmat, azt a kegyetlen királyt ostorul adja a népnek romlására, nyomorgatására, olyant érdemelvén bűnök miatt az Istentől”.

Eszerint a népnek jó uralkodó esetén áldania kell Istent, míg a gonoszért alázatot mutatni és megtérni a bűnökből.⁴⁹⁹ Ugyanezen birodalmakat mutatja a 19–22. prédikációkban magyarázott oroszlán, medve, párdúc, majd a tízszarvú bestia.⁵⁰⁰ A tanulság pedig mindvégig hasonló. Hogy Ajtai bizonyosan a wittenbergi elképzelésekből táplálkozik, jól mutatja, hogy a

⁴⁹⁸ W. Stanford REID, *The Four Monarchies of Daniel in Reformation Historiography*, Historical Reflections / Réflexions Historiques, 8(1981)/1, 116–119. KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe: Tanulmány a magyar protestáns apokalyptika köréből*, Debrecen, Városi Nyomda, 1943. PAP Balázs, *Reformáció és apokalipszis*, Árkádia, 5. szám. Online: http://www.arkadia.pt.e.hu/magyar/cikkek/pap_reformacio (Letöltve: 2017. 05. 28.) ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. Századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Bp., 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, 2), 100–110. GOMBÁNÉ LÁBOS, i. m., 27–34. IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történelemszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában = Egyház és Művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. Századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond et al., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 64–73. Újabb összefoglalás: ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*, Bp., Magyar Napló, 2016, 155–189.

⁴⁹⁹ Ms. U. 288, 239–249. Idézet: 249.

⁵⁰⁰ Uo., 181–227.

kis szarvat ő is a törökkel azonosítja, amit történeti érvekkel is alátámaszt, miszerint a három szarv elpusztítása Egyiptom, Ázsia és Görögország 622-es elfoglalására vonatkozik, illetve a törökre mutat Mohamed és a Korán istenkáromlása is. Az utolsó birodalom a Török és a Római lesz, azonban Ajtai a török elleni harc értelmetlenségét hangsúlyozza, hiszen mindkettő a végítéletig fennáll. Hiába a folytonos küzdelmük, csupán annyi kárt tudnak egymásban tenni, amennyit Isten enged számukra, és csakis a végítéletkor semmisülnek meg.⁵⁰¹ A két fő látomást tárgyaló munkák között a 18. Nabukodonozor kivágott fáról való álmát taglalja. Ennek értelme jól mutatja, hogy a földi birodalmak, királyok, a világi gazdagság és változás Isten hatalma alá vannak rendelve. Isten pedig megfosztja hatalmától a királyokat engedetlenségükért, bálványimádásukért, kevélységükért és kegyetlenségükért.⁵⁰² Az utolsó prédikációban azt bizonyítja, hogy az Úr számontartja a birodalmak napjait, és határt vet azoknak a bűneik miatt.⁵⁰³ Ajtai Dániel-értelmezése világos: a világon Isten uralkodik, ő sújtja a népet gonosz uralkodókkal, akiket később maga is megbüntet. Mi nem tehetünk mást, mint hogy Istennek tetsző életet élünk, hogy eltávoztassa rólunk büntetését. Ajtai Kovács azonban nem mindenben követi a wittenbergi szemléletet, illetve az abból kinövő hagyományt. Erőteljes távolságtartást figyelhetünk meg a 16. század közkedvelt zsidó-magyar párhuzamától.⁵⁰⁴ A prédikációkban a zsidók olyan negatív példaként vannak jelen, amelyből tanulhatunk. A teljes sorspárhuzamtól való távolságtartást a 15. prédikáció illusztrálja leginkább: Ajtai a zsidók üldöztetésével és a babiloni fogsággal azon tételt támasztja alá, hogy Isten megbünteti a vétkezőket. Ahol pedig a párhuzam létrejöhetne, ott egyértelmű állásfoglalással találkozunk:

„Mivel a mi nemzetünk is nagy nyomorúságban, nagy szorongatásban vagyon, mivel vigasztalhatjuk magunkat? Vigasztaljuk azzal, hogy az Isten nem cselekedett úgy mivelünk, mint a zsidó néppel, kikre elbocsátá Nabukodonozort a babilóniabeliekkal, ki az ő királyokat megfogta s elvitte a főrendeket, megölette, tartományokat elpusztíttatta, városokat elégettette, az ő dücsőséges templomokkal együtt a népet fogva vivé Babilóniába, holott az idegen országban szűkös, gyalázatos és nyomorúságos életet éltek és hetven esztendeig szenvedték ezt a fogságot. Nem cselekedett így mivelünk az Úristen, idegen országban idegen nemzettől nem nyomorgattatunk, el nem pusztíttattunk, hanem hazánkban, házunkban kedves cselédinkkel együtt Isten

⁵⁰¹ Uo., 220–227. Vö.: LUTHER Márton, *Előszó Dániel próféta könyvéhez (1530) = Luther válogatott..., i. m., 405.*

⁵⁰² Ms. U. 288, 250–253. és 175–180.

⁵⁰³ Uo., 228–238.

⁵⁰⁴ Erről bővebben: PAP, *Reformáció és apokalipszis..., i. m. ÖZE, i. m. 18–36.*

*kegyelméből meghagyattattunk. Vigasztalhatjuk azzal magunkat, hogy az Úristen ha egyik kezével sújtol, másikkal jóval látogat, áldomását tőlünk meg nem vonja és nem veszedelmünkre sanyargat, hanem [;feddésünkre:] azért ostoroz, hogy bűneinket megismerjük és elhagyjuk, azért nyomorgat, hogy őtet keressük, szolgáljuk és az ő kegyelmében legyünk”.*⁵⁰⁵

Habár Isten csapásaira a zsidókat követve könyörögnünk kell hozzá és segítségül hívunk őt, a bűnökért való büntetés toposzát mégis megfosztja a szorosan vett zsidó-magyar sorspárhuzamtól. Ennek oka talán a kiválasztottságtudat alapjaiban keresendő. Ajtainál ugyanis nem nemzetalapú, hanem hitalapú kiválasztásról van szó. Bárki üdvösséget nyer, akinek hite van Istenben és Krisztusban. Erre a kiválasztottságra utal a 10. prédikáció felütése is, miszerint: „*Soha nem voltak, nem is lesznek az istenfélők és az igazságnak hirdetői e világon háborúságok és üldöztetések nélkül*”. Isten célja a hívek háborgatásával nem csupán hitük megpróbálása és gondviselésének kimutatása, de üdvözítésük is, mivel Krisztushoz hasonlóan csakis szenvedések által dicsőülhetnek meg.⁵⁰⁶

Még feltűnőbb, hogy hiányzik a wittenbergi Antikrisztus-képzet. Habár a mártíromság és hitehagyás kérdésénél az Antikrisztus ereje és tudománya a „*pápistaság*” mellett jelenik meg,⁵⁰⁷ az a Dániel-magyarázatokban elő sem fordul, a török és Róma pedig egyáltalán nem tölt be antikrisztusi szerepet. Ebből semmiképpen nem következik, hogy Ajtai Karádihoz hasonlóan demitizálta volna a török szerepét, mindössze arról lehet szó, hogy az, mint apokaliptikus és eszkatologikus büntetés, már nem volt aktuális, mivel a karlócai béke után a török kézen maradt területeket sorra foglalták vissza. Mindez jól mutatja a lutheri és melanchthoni hagyomány unitárius recepciójának megkésetttségét, hiszen a szakirodalom a wittenbergi történelemszemlélet meghatározó irodalmi jelenlétét csak a 17. század végéig, a török kiűzéséig tárgyalja.⁵⁰⁸ A hiányzó ellenségkép azonban magára az apokaliptikus hangulatra és az Isten által meghatározott történelem menetére helyezi a hangsúlyt.

„A negyedik birodalomnak is határa vagy, úgymond a Római Birodalomnak, mely Julius császártól vette kezdetit anno mundi 3924. Krisztus Urunk születése előtt negyvenhat esztendővel, Krisztus Urunk születésének ideje ezerhétszáztizethat esztendő, ha ehhez vesszük a negyvenhat esztendőt, teszen ezerhétszázhatvankét esztendőt és ennyi esztendeje, hogy a Római Birodalom fennáll. Krisztus Urunk született anno mundi 3970.

⁵⁰⁵ Ms. U. 288, 162–163.

⁵⁰⁶ Uo., 116, 126.

⁵⁰⁷ Uo., 42, 50–51.

⁵⁰⁸ GYÖRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, Irodalomtörténet, (32)2001/3, 322.

esztendőben, a Krisztus Urunk születésének ideje |:eddig:| ezerhétszáztizennyhat esztendő, ha immár egyben vetjük, teszen ötezer-hatszáznyolcvanhat esztendőt, ennyi esztendeje, hogy e világ tart”.⁵⁰⁹

A hatezer éves konstrukcióban tehát még akadna pár száz évünk, ám az utolsó ítélet égi és földi jeleit taglaló 7. prédikációban Ajtai hangsúlyozza, hogy a Nap sötétülése, a csillagok elmozdulása és egyéb égi jelek ugyan még nem következtek be, de az ítélet közel van! Krisztus (Mt 24,5–7) és Szent Pál (1Tim 4,1–3; 2Tim 3,1–5) jövendölései a hamis prófétákról, háborúkról, hittől való elpártolásról, ördögi tanításról és képmutatásról, illetve bűnökről már javarészt beteltek. Mindazonáltal az utolsó ítélet idejét nem lehet számításokkal meghatározni, mivel az utolsó időket Isten megrövidíti.

„Hadjunk békét hát mű is az üdőknek, elég az, hogy megleszen és bizonyoson megleszen az utolsó ítéletnek napja és azt irtózatoss jelek veszik elől, melyből az mi Istenünknek jó volta s irgalmassága megtetszik, mert azért fenyeget és rettent azokkal a jelekkel, hogy vétünkéből kitérvén Őfelségéhez menjünk és igaz pönitencia által őtől irgalmasságot nyerjünk. Azt is akarta Isten, hogy ezeknek a jeleknek iszonyúságából megismerjük a bűnnek veszedelmes voltát”.⁵¹⁰

Ajtai apokaliptikájának lényege tehát egyfelől a történelem determináltságában, másfelől azon bűn-büntetés toposzban áll, amelynek vizsgálatánál Őze Sándor nem talált unitárius példát a 16. századból.⁵¹¹ Ajtai Kovács ebben a koordináta-rendszerben helyezi el az erdélyi eseményeket is. A 23. prédikáció szerint mivel a zsidók nem jobboldak és nem tértek meg, elpusztultak és meghatározott idejük. Meghatározott a magyarok elődeinek ideje is éppúgy, mint „a régi magyaroknak dücsőséges birodalmok”.

„A városok s faluk is meghatározottak és midőn az az üdő eljő, akkor megromolnak, pusztulnak [...]. Ne menjünk messze példáért, elég példa a mi városink és faluink, azért fogyatja vala az elmúlt esztendőben a városokban és falukban a pestis az embereket, azért perzseli vala a tűz, azért pusztítja vala az ellenség a városokat és falukat, mert eljött vala az a termény, melyet Isten feltött vala, hogy úgy lakoljanak a gonoszságért az emberek. Sőt, nemcsak országnak s városnak van így dolga, hanem még csak egy háznépnek is [...] midőn az az üdő eljő, tőstől, gyökerestől, mindenestől eltöröltetik, ebben a veszedelemben esnek a tisztviselők, gazdagok és egyéb jó állapotban levő

---

⁵⁰⁹ Ms. U. 288, 235–236.

⁵¹⁰ Uo., 89–90.

⁵¹¹ ŐZE, „Bűneiért bünteti...”, i. m., 33–35.

*emberek, kik az ő hivataljokban igazán el nem járnak, nem Istennek, hanem a világnak szolgálnak. Bizonyoságot tesznek erről a városokban és falukban szemünk előtt levő romlott, pusztá házak, ahonnan a gazdák maradékjokkal kigyomláztattak”.*⁵¹²

A sanyarú történeti szituációra és elnyomásra való unitárius reflexiók az 1690-es években keletkezett prédikációskötetekben is intenzíven jelen vannak, azonban nem illeszkednek apokaliptikus keretbe! Ellenben rámutatnak, hogy a zsidó-magyar párhuzammal kapcsolatban nem vonhatunk le általános következtetéseket Ajtai Kovács munkájából. Egy 1696–98 között keletkezett *Theca Sacra Concionum Habitarum...* című iskolai prédikációskötet⁵¹³ ugyanis épp a zsidó-magyar sorspárhuzam felhasználásával festi le az 1695-ös karánsebesi csatát követő erdélyi megszállás terheit. A lakosságnak éppúgy kell az idegen nemzet, a német csapatok ellátásáról gondoskodnia, az erőszakkal behajtott adót és a kincstári építkezéseket fizetnie, miként a zsidóknak Egyiptomban, akiket a fáraó nemcsak megsarcoltatott, de velük építtette fel fényűző palotáit és várait is. Jeruzsálem lakosainak szintén hasonló nyomorúsága volt, amikor Nabukodonozor sokezrűket kényszerítette otthonuk elhagyására.⁵¹⁴ A zsidó-magyar párhuzam még nyilvánvalóbban jelenik meg egy 1694–96 között keletkezett, a református homiletikai eljárásokra is nyitott bölöni unitárius prédikációskötetben, ahol a prédikátor a testi nyomorúságokra a magyar nemzet, az egész „*magyar Izrael*” nézőpontjából, míg a lelki, vallási elnyomásra konkrétan az unitáriusok szempontjából reagál.⁵¹⁵ Mint Keserű Bálint rámutatott,⁵¹⁶ a kezdeti Habsburg berendezkedés és a *Diploma Leopoldinum* az unitáriusok számára sok tekintetben enyhülést hozott a református fejedelmek alatti állapotokhoz képest. A négy bevett vallás újrafogalmazásával a háromszéki unitárius gyülekezetek illetéktelenül református kézre került vizitációs joga visszakerült az unitáriusokhoz. 1697 és 1702 között ismét működtethettek nyomdát, amelynek egyik fő terméke Petrityevity Horváth Ferenc *Apologia Fratrum Unitariorum* (1700/1701) című, a gyülekezetet belsőleg is erősítő dogmatikai összefoglalása, amely a kora felvilágosodás és a németalföldi remonstrantizmus jegyeit is magán hordozza. Emellett a '90-es években

⁵¹² Ms. U. 288, 237–238.

⁵¹³ Erről lásd bővebben: TURI Tamás, *Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén. Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet = Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva. Fiatalok konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita et al., Bp., Reciti, 2015, 197–213.

⁵¹⁴ Ms. U. 1011, 74v–75r. Vö.: *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, 890–893.

⁵¹⁵ RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos.*” Szövegalkotás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratos prédikációskötetben, *Studia Litteraria*, 52(2013)/3–4, 196–201.

⁵¹⁶ Bálint KESERŰ, *Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania: The Beginnings (1686–1699) = A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*, ed. Gábor ALMÁSI et al., Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2014 (Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange, 2), 183–202.

rohamosan nőtt az unitárius tisztviselők száma a fontos kormánysszervekben.⁵¹⁷ A kezdeti sikerek után az ellenük irányuló intézkedések, a fokozatos vallási és politikai visszaszorításuk sokként érte a felekezetet. A katolikusok már 1693-ban elvették tőlük az óvári iskolát és követelték a piactéri templomot is. 1698-ban pedig kettős fronton indítottak támadást az unitáriusok ellen: egyfelől a katolikusok hivatali létszámának emelésével, másfelől Kollonich Lipót közbenjárásával a piaci templom átadása ügyében. A követelés azonban az unitáriusok Bécsbe küldött – ám válaszra nem méltatott – emlékiratainak következtében lekerült a napirendről.⁵¹⁸ A kialakult helyzetre a felekezet sajátos kiválasztottságtudattal reagált, a nemzetből „unitárius nemzetség” lett. Az iskolai prédikációskötetben és Petrityevity *Apológiájában* is megtalálható Ajtai Kovács 10. prédikációjának azon eleme, miszerint az üldöztetések legitimálják vallásuk igazságát, a megdicsőülésért ugyanis Krisztushoz hasonlóan kell szenvedni.⁵¹⁹ Az említett prédikációskötetek további közös gondolata, hogy Isten nem azért sújt csapásokkal, hogy elvessen, hanem hogy kezéhez térítsen bennünket, azok tehát „Istenhez vezérő kalauzok és könyörgésre serkenető eszközök” – miként Ajtai fogalmaz.⁵²⁰

Ajtai Kovács Jakab prédikációit az 1716 körüli események tükrében kell olvasnunk. Ebben az évben vált ugyanis az 1711 után meginduló rekatolizációs folyamat tettelesen is agresszívvá. Ekkor – a katolikus püspökség erdélyi újraszervezésére még 1712-ben kinevezett – Mártonffy György püspök, Steinville csapatai segítségével, Kolozsváron erőszakkal vette át az unitáriusok piactéri templomát, elkobozta nyomdájukat, majd 1718-ban megfosztotta őket a piactéri iskolától is. A soron következő évek természeti csapásokat is hoztak. 1716 tavaszán a havazás, fagy, eső és áradások következtében alig volt termés, ráadásul 1717 nyarán aszály sújtotta a földeket. Falvak ürültek ki a vízhiány miatt, állandóvá vált az éhség és a drágaság. Emiatt akadozott a tanítók és papok kifizetése, amely a feljegyzések szerint az erkölcsi rend meg bomlását hozta magával. Ezt súlyosbította, hogy 1717 őszén és 1719-ben is felütötte fejét a pestis. Egyes források tűzvészt is emlegetnek.⁵²¹ Minderre az utolsó beszéd fentebb idézett

---

⁵¹⁷ Uo., 196–199.

⁵¹⁸ MOLNÁR Lehel, *A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra = Az egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, szerk. CZIRE Szabolcs, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2013, 259–269. KESERŐ, *Shaping...*, i. m., 199–201.

⁵¹⁹ Ms. U. 1011, 79v. PETRITYEVITY HORVÁTH Ferenc, *Apologia Fratrum Unitariorum...*, Kolozsvár, 1700, 1701, RMK I 1557, 13.

⁵²⁰ Ms. U. 288, 159. TURI, i. m., 212. (Ms. U. 1011, 63r.) RESTÁS, i. m., 199.

⁵²¹ MOLNÁR B. Lehel, *Scholae militantes. Ismeretlen epizód a tordai unitárius iskola történetéből*, Keresztény Magvető, 112(2006)/4, 418–419. GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története: 1568–1900*, I, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1935, 203–205. A templomfoglalásról és erőszakról lásd: KÉNOSI Tőzsér János–UZONI Fosztó István–KOZMA Mihály, *Az erdélyi unitárius egyház történetének*

sorai mellett az első prédikáció is rímel, amely az éhínséget és terményhiányt Hóseás próféta textusa alapján szintén büntetéseként magyarázza, ugyanis

„Az Úristen az ő áldását, nevezet szerint pedig a gabonát és bort el szokta venni attól az embertől és községtől és szegénységre juttatja, aki az ő áldásával gonoszul él”.

Rosszul él pedig azzal a háládatlan, irgalmatlan, fősvény, buja, iszákos és tékozló ember.⁵²²

„Mivel az Úristen az ő áldását tőlünk is megvonta, nevezet szerint a gabonát és bort elvette, vajon miért cselekedte? Azért mert gonoszul éltek az emberek az Isten áldásával”.

Háládatlanok voltak, terményüket maguk tehetségének vélték, templomba most is csak megszokásból járnak, és nem szívből könyörögnek. A nemesek irgalmatlanok a jobbágyokkal és szegényekkel, a község nem fizeti rendesen a papi járandóságokat és emellett a testi gyönyörűségeket követi.

*„Meggondoljuk tehát, mit cselekedett az Úristen velünk és miért cselekedte: azért, hogy a bűnöket, melyeket őfelsége ellen cselekedtünk megismerjük és őhozzája térjünk, azoknak a vétkeknek [Amos. 1.:] elhagyásával, melyeket gyakorlottunk és más (kegyes és szent) cselekedetekkel őnékie kedveskedni ügyekezünk. Magába szálljon tehát ki-ki, és vizsgálja meg azt, minemű vétket ismér magában: háládatlanságot, irgalmatlanságot, fősvénységet, tékozlást, vagy egyéb gonosztságot, meggondolván azt, hogy a vétkek nemcsak világi büntetést érdemlenek, hanem örök halált is, pokolbeli gyötrelmet”.*⁵²³

b) Mártíromság és apológia

Ebben a sanyarú eseményekre reflektáló apokaliptikus keretben jelennek meg a katolikus vallást végletekig elítélő 2–6. prédikációk, középpontjukban az igaz hit, a Szentháromság, a mártíromság és az aposztázia kérdéseivel. A 2., 3. és 4. prédikációk hosszas, katolikusokkal polemizáló részletei azonban a református Szőnyi Nagy István (1633/34–1709) *Mártírok koronája* (1675) című munkájából származnak. A mű a gyászévtized és a szerző Tornáról való elűldözésének tapasztalatait tartalmazza, így a protestáns mártírológia magyar nyelvű elméleti munkájaként kínál magatartásmintát a vallásuk miatt bujdosásra kényszerülők

---

harmadik könyve, mely tartalmazza az unitáriusoknak a XVIII. Században viselt dolgait, hitükért elszenvedett üldöztetéseit és megtapodtatásait. Lelőhely: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, kézirat.

⁵²² Ms. U. 288, 5–6.

⁵²³ Uo., 7–10.

számára.⁵²⁴ Ajtai pedig nem csupán gondolatfoslányokat, de teljes fejezeteket vett át szó szerint Szőnyitől.⁵²⁵ A részletek főként a katolikus hitre áttérő unitáriusokat veszik célba. Nem véletlenül, hisz számos hírhedt esetről tudunk: 1709-ben katolizált, sőt missziós jezsuita lett Jövedécsi Kolozsvári Pál és iskolatársa.⁵²⁶ Dimién Ferenc 1718-ban tért át,⁵²⁷ az unitárius jegyző Jövedécsi András pedig 1721-ben.⁵²⁸ Az áttérések legfőbb oka – mint az *Egyháztörténet* is említi – a hivatali előmenetel, a vagyonszerzés és az elismerés.⁵²⁹ Rendkívül érdekes tehát, hogy szerzőnk Szőnyi munkájának fejezeteivel reflektál az unitáriusokat ért katolikus nyomásra. A református prédikátor szövegeinek felhasználása azonban nem példa nélküli. 1714 és 1729 között egy bizonyos Nádudvari János teljes egészében lemásolta Szőnyi Nagy 1714-ben kiadott *Kegyes lélek vezér csillaga...* című imádságoskönyvét.⁵³⁰ Úgy tűnik, Szőnyi Nagy István szövegeit kitüntetett figyelemmel kísérték az unitáriusok a 18. század első harmadában. A *Mártírok koronájából* való átvételek adatolása és interkonfesszionális jegyei mellett arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy a részletek milyen helyet és funkciót töltenek be a prédikációkban. Fontos megjegyezni, Ajtai nem jelöli a prédikációk szerkezeti, retorikai egységeit, ám azok teljes bizonyossággal rajzolódhatnak ki a szövegekből. Az elemzés tehát közelebb vihet bennünket a hitvita, a prédikáció és mártíromság kapcsolódási pontjaihoz is.

A második prédikáció elejéről két oldal hiányzik, ám utána a hagyományos krisztustagadók: ateisták, pogányok, zsidók, törökök és ebioniták tanait számlálja elő,

⁵²⁴ NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27. Kolozsvár*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Bolyai Társaság–Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 337–339. SIPOS Gábor, *Szőnyi Nagy István = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és kora újkor*, XI, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2011, 320–322.

⁵²⁵ SZŐNYI NAGY István, *Martyrok coronaja, mely az evangeliomi igaz vallásban alhatatossaknak...*, Kolozsvár, 1675, RMK I 1180. Az átvett fejezetek: XI. rész. Az hamis próféták farkas fogairól. És a' Fenevad bélyegiről. II. Lekötözik hitit (60–63). IV. Már a szívét marják (65–66). XII. Rész. A' Sátánnak első sugallásáról. Kéntelen vagyok véle; pápistává kell lennem (68–74). XIV. Rész. A' Sátánnak III. sugallásáról. Csak színmutatásból lennék én pápistává... (76–88 sic! [innentől rossz a számozás, eredetileg 78 lenne]). XV. Rész. A' Sátánnak IV. sugallásáról. Hiszem a pápisták is keresztyének. Azért pápistává lehetek (89–94). XVI. Rész. A' Sátánnak V. sugallásáról. Hiszem a pápisták sem kárhoznak mind el. Azért pápistává lehetek (94–99). XIX. rész. A' mártírok I. címeréről, mely az orthodoxia, apostoli igaz tudomány (106–108). XXI. rész. A' mártírok III. címeréről, mely a kegyesség és jámbor élet (111–113). XXII. rész. A' mártírok IV. címeréről, mely az igaz hit (113–115). XXIII. rész. A' mártírok V. címeréről, mely a bátorság (115–116). XXVI. rész. A' mártírok VI. címeréről, mely az állhatatosság (116–119; 122).

⁵²⁶ Erről lásd: FAZAKAS Gergely Tamás–SZÁRAZ Orsolya, „A' mint ezt Pázmány Péter cardinál szépen meg mutattya” Kolozsvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730) = *Pázmány nyomában...*, i. m., 147–151.

⁵²⁷ MOLNÁR, *A Diploma Leopoldinum hatása...*, i. m., 277.

⁵²⁸ MOLNÁR, *Scholae militantes...*, i. m., 426

⁵²⁹ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, II, i. m., 563.

⁵³⁰ Ms. U. 86.

mégpedig szó szerint átvéve Petrityevity már említett *Apológiájából* a harmadik rész 24. cikkelyét.⁵³¹ Ajtai Kovács tehát nem követi az egyes protestáns homiletikák által szorgalmazott intést, miszerint a prédikátor csak szükség esetén vitázzon és óvakodjon a cáfolandó tanok kifejtésétől.⁵³² Ezután a textus (Mt 10,23. „*Valaki megtagadand engemet az emberek előtt, megtagadom én is azt az én mennyei Atyám előtt*”) feltűnően gyors magyarázata következik: krisztustagadónak számít az is, (1) aki a Szentírás kijelentésétől eltérő Krisztust tanít, vagy (2) aki Krisztus igaz ismeretében van, de megtagadja azt. (3) Ezeknek nyilvánvaló büntetése a kárhozat. Eszerint krisztustagadó az is „*aki nem a Szűz Máriától született ember Jézus Krisztust tartja Isten fiának*”. E mozzanattal a „háromságosok” is a fentebbi pogányok közé kerülnek. Ennek megfelelően a tudomány az unitárius hittagadók mennyből való kizáratásáról beszél, majd pontokba szedi annak okait (causa), tudniillik hogy mit vallanak Krisztusról az üdvösségből kivetettek. Ám ha ezt visszájára fordítjuk, unitárius hitvallást kapunk Krisztus személyéről. Ezt követi egy feddés (redargutio):

„*Mely igen vétkezik az az unitárius, ki az ő vallásának változtatásával igaz Krisztusát megtagadja. Ilyen az, aki – pápistává lesz. De aki pápistává lett, avagy lesz, különb-különb mentséget talál magának, ki is a kételenséget [értsd: kénytelenséget] igen forgatja*”.⁵³³

Innentől Szőnyi munkájának 12. *A' Sátánnak első sugallásáról* című részével cáfolja a pápistává lett emberek mentségeit, megtartva az eredeti szöveg okait felsoroló aposztata („*Kételen vagyok véle, hogy pápistává legyek...*”) és az azt megválaszoló igaz hitű párbeszédének struktúráját. Az aposztázia mozgatórugói eszerint a tiszt, a megbecsülés, a birtok és javadalom, illetve a börtön, verés, üldöztetés és a halál elkerülése.⁵³⁴ A teljes szövegtörzs összevetésének közlése meghaladná a dolgozat terjedelmi kereteit, ám a következő részletből is jól látszik, hogy Ajtai pontosan követi Szőnyi munkáját:

Ajtai Kovács Jakab	Szőnyi Nagy István
2. Azt mondja, aki pápistává lesz: Kételen vagyok vele, hogy pápistává legyek, mert jószágomat elveszik, és amelyet elvettenek különben kezemhez nem bocsátják, csak	III. 2. Azt mondod: Képtelen vagyok véle, hogy pápistává legyek: mert jószágomat elvész és a' melyet elvettenek, különben kezemhez nem bocsátják; csak mazúrrá kell

⁵³¹ PETRITYEVITY, i. m., 72–73. Vö.: Ms. U. 288, 15–16. Talán az *Apológia* megelőző cikkelyével kezdődött a prédikáció, mivel a 15. oldal elején még a 23-as cikkely vége olvasható.

⁵³² KECSKEMÉTI Gábor, „*A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás*”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika Tanulmányok), 373–375.

⁵³³ Ms. U. 288, 19.

⁵³⁴ Uo., 19–23. Vö.: SZŐNYI, i. m. 68–70. és 72–74. Az átvételből kimaradt két oldal csupán az addigi mondanivaló további példázatokkal való kifejtése és nyomatékosítása.

<p>mazurrá [értsd: szegény, csavargó] kell lennem!</p> <p><i>Felelet: Azt kérdelek tőled – melyik jódat becsüled[!] nagyobbra, világi múlandó jószágodat s kincsedet-e, vagy a mennyekben gyűjtött kincsedet? :Mat. 6. 19. 20. 21.: Aholott vagyon a Jézus Krisztus. Col. 3. 1. Melyiknek megtartása, vagy elvesztése hoz magával nagyobb kéntelenséget? Vagy megvallod, vagy megtagadod a Krisztust. No most előtted vagyon vagy a földi jó, vagy pedig mennyei kincsed nélkül leszel el. Ha a Krisztust s igaz hitedet megtagadod, élhetsz valamíg [értsd: valameddig] e világi jóddal, de csak usque ad bene placitum, amíg Isten akarja. Ha pedig a Jézus Krisztust mindhalálig s szintén a mennyországnak kapujáig akarod követni, el kell ilyenkor evilági jódat hadni. Matt. 19. 21. 27. 29. (Ms. U. 288, 20–21.)</i></p>	<p>lennem.</p> <p><i>Felelet: Azt kérdelek tőled ember, melyik jódat becsüled nagyobbra, világi múlandó jószágodat, s' kincsedet-é, vagy a' mennyekben gyűjtött kincsedet? Matt. 6. 19, 20, 21. az holott vagyon a' Jézus Krisztus, Col. 3. 1. melyiknek megtartása vagy elvesztése hoz magával nagyobb kéntelenséget? Vagy megvallod, vagy megtagadod a' Krisztust. No most előtted vagyon! Vagy a' földi jó, vagy pedig mennyei kincsed nélkül leszel el. Ha a' Krisztust s' igaz hitedet megtagadod, élhetsz valamíg e' világi jóddal, de csak usque ad bene placitum a' míg Isten akarja, ha pedig pápistává akarsz lenni, lehetetlen hogy a' mennyei jókban részed légyen, csak számot se tarts az Krisztusra, Matt. 10. 32, 33. Ha a' Jézus Krisztust mindhalálig s' szintén a' mennyországnak kapujáig akarod követni, el kell ilyenkor e' világi jódat hadni. Matt. 19. 21, 27, 29. (SZÖNYI, i. m., 69.)</i></p>
--	--

Természetesen meg is rostálja azt, amennyiben elhagy bizonyos mozzanatok. A 12. részből kihagyott két oldal csupán az addigi mondanivaló további példázatokkal való kifejtését és nyomatékosítását szolgálja,⁵³⁵ ám Ajtai kisebb változtatásokkal utal a szövegek közötti eltérő kommunikációs kontextusra is. Míg Szőnyi megszólítottja az olvasó, Ajtai egy gyülekezethez beszél, ahol bizonyos részeket tompítva ad vissza, mint ahogy Szőnyi fejezetének összegző végszavait is:

Ajtai Kovács Jakab	Szőnyi Nagy István
<p><i>Látjátok-e nem mondhat olyan kéntelenséget, aki pápistává leszen, mely miatt szabad legyen hitit, vallását, Krisztusát megtagadni. Ha ezeret mondana is, egyet sem vesz be a Krisztus mentségére, hanem amint ő megtagadja a Krisztust az emberek előtt, úgy a Krisztus is megtagadja őtet, az ő mennyei szent Atyja előtt. (Ms. U. 288, 23.)</i></p>	<p><i>Ládd-é állhatatlan ember, nem mondhatcz olyan kéntelenséget, melly miatt szabad legyen hűtedet, vallásodat s' Chrisztusodat meg-tagadnod. Ezeret mondanál-is, egyet sem vészen-bé a Krisztus mentségedre; hanem a' mint te őtet az emberek előtt meg-tagadod, úgy ő-is tégedet magad menthetetlenül meg-tagad, az ő mennyei szent Attya előtt, ő maga mondgya, Matt. 10. 32. 33. (SZÖNYI, i. m., 74.)</i></p>

Ha Ajtai itt megtartaná az egyes szám második személyű közlésmódot akkor a saját hallgatóival vitázna, így viszont azt feddi és cáfolja „aki pápistává leszen”. Szőnyi

⁵³⁵ SZÖNYI, i. m., 70–71.

szövegrésze tehát a cáfoló hasznát testesíti meg, amely az ellenfél ellenvetéseiből fejti ki a megcáfolandó vélekedést, majd magát a cáfolatot is.⁵³⁶ Ezek után a gyülekezetet az aposztatáktól teljesen elhatárolva inti, hogy semmilyen körülmények között ne hagyják el igaz hitüket:

*„Mi unitáriusok, kik a Jézus Krisztusnak igaz ismeretiben vagyunk, vallásunkat soha ne változtassuk, hogy igaz Krisztusunkat megtagadjuk, ne kövessük azt, aki azért tagadja meg a Krisztust, hogy kételen vele, mivel azért kételen, hogy nem akarja magát a világgal gyűlöltetni, hogy világi emberek barátságában akar lenni. Azért kételen, hogy világi jószágát, gazdagságát nem hagyhatja, azért kételen, hogy inkább akar a földi uraknak, hogy nem a Krisztusnak, az uraknak Urának engedni, azért kételen, hogy nem akar szidalmat, vereséget felvenni, tömlöcbe menni, nem akar meghalni. Ne kövessük, mondom, az ilyent, hanem kövessük azokat, kiket a világ gyűlöl, és a Krisztus szeret, azokat, kik a Krisztusért mindeneket elhagytak, jószágoknak zsákmányoltatását örömmel szenvedték, kik nem féltenek a világi kegyetlenektől, azokat, kik tömlöcöt, halált szenvedtek, hogy ők egyetemben vallást tévén az ember Jézus Krisztusról, velek egyetemben vegyünk jutalmat. Ámen”.*⁵³⁷

A harmadik prédikáció középpontjában már ténylegesen az igaz hit áll (2Tim 4,7. „A hitet megtartottam”). A Szent Pálról szóló exordiumot (1) az apostol hitvallásának részletezése követi, amelynek középpontjában az ember Krisztus áll, illetve a Szentlélek, akit Pál sem tartott isteni személynek. (2) Ezután Ajtai felteszi a kérdést: vajon melyik felekezet hite egyezik meg Páléval? Az előző prédikációban főként a katolikusoktól határolódott el, itt viszont minden a „Háromságot hívő felekezettel” vitába száll, amikor azok nézeteit tételesen szembesíti az apostoléval. Majd egy rövid unitárius hitvallást közöl Krisztusról, amely bizonyítja, hogy övék a Szent Páléval megegyező igaz vallás. (3) Végül a hit üdvözülésben betöltött fontos szerepét tárgyalja.⁵³⁸ A tudomány az előzőhöz hasonló: „Az unitáriusnak a hitet (melyet Szent Pállal együtt tart) mindhaláláig meg kell tartani”, különben az élet koronája helyett kárhozat lesz a jussa. A feddésben azonban ismét a katolikus vallásra térőkre helyezi a hangsúlyt, mivel az ő hitük áll legtávolabb a Szentírástól:

„Vétkeznek s halálra vétkeznek immár azok az unitáriusok, akik lelkiismeretek ellen hiteket megtagadják és olyant vesznek be, melyet nem tudnak, melynek a Szentírás

---

⁵³⁶ KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, i. m., 374.

⁵³⁷ Ms. U. 288, 23.

⁵³⁸ Uo., 24–29.

ellene mond. Így vétkeznek legközelebb azok, kik a pápista vallásra állanak és őkvelek egyetemben olyan dolgokat hisznek és vallanak, melyek a Szentírással ellenkeznek, az Istennek bántódására vadnak, kik is ilyen dolgokat hisznek és vallanak és azokkal is, akik ő közikben állanak ilyen vallást tétetnek: [...]”.⁵³⁹

Az áttérők 20 artikulusból álló vallástételét a *Mártírok koronája* 11. részének második, *Lekötözik Hitit* című alfejezetével sorolja fel. Fontos, hogy az artikulusok nem egyszerűen objektív tankifejtések, amelyekre cáfolat érkezik, hanem a cáfolatot magukban hordozó gúnyos megjegyzések, a katolikus nézetek protestáns torzításai:

„1. Hisszük és valljuk, hogy a pápa az anyaszentegyháznak feje, és hogy nem vétkezhetik.

2. Hisszük és valljuk, és abban bizonyosok vagyunk, hogy a római fő püspök legyen az Istennek vicéje és teljes hatalma vagyon minden embereknek minden bűnőket megbocsátani és megtartani és akiket akar az anyaszentegyházból kitiltani és kiátkozni. [...]”.

A pápa mindenhatósága mellett a szentek és Mária kultuszát, a bálványimádást, a képek tiszteletét, a purgatóriumot, illetve a mise és a szakramentumok kiszolgáltatását is középpontba állítja. Egyedül a római hit igazságáról és eredetiségéről szóló 21. artikulust nem emeli át szövegébe.⁵⁴⁰ Ezután közvetlenül a fenevad 4. bélyegének (*Már a szívét marják*) szövegével folytatja, amelyben a katolikusok az áttérővel megátkoztatják szüleit, tanítóit és mindazt, amiből elhagyott hitét meríthette.⁵⁴¹ Innen a *Mártírok koronája* 14–16. részei (*A Sátánnak III., IV., V. sugallásáról*) következnek, amelyekben a hitehagyó lelkiismeret-nyugtató érveit cáfolja, minthogy: „Csak színmutatásból lennék én pápistává”, szívemben unitárius maradtam vagy „hiszem [értsd: hiszen] a pápisták is keresztények”, illetve „a pápisták sem kárhoznak mind el, azért pápistává lehetek”. Az utolsó pontban megjegyzésre érdemes, hogy a csecsemők, illetve a *Hiszekeggyel* és a tízparancsolattal élő tudatlan katolikus emberek, továbbá a halotti ágyban megtérők is megmenekülhetnek, ám az igazságot szántszándékkal elhagyók számára nincs remény.⁵⁴² A prédikáció sajnos itt megszakad, azonban Ajtainak Szőnyi szövegei elé tett beszúrása („De azt mondaná itt nekem valaki [...]”) egyértelművé teszi, hogy a részletek itt is a cáfoló haszon funkcióját töltik be. Az átvett részekben néhány

---

⁵³⁹ Uo., 29–30.

⁵⁴⁰ Ms. U. 288, 30–33. vö.: SZŐNYI, i. m., 60–63.

⁵⁴¹ Ms. U. 288, 33. vö.: SZŐNYI, i. m., 65–66.

⁵⁴² Ms. U. 288, 34–46. vö.: SZŐNYI, i. m., 76–99.

bővítésnél és összegző sornál több nem marad el, csupán az igaz vallású ortodox megjelölést írja át unitáriusra:

Ajtai Kovács Jakab	Szőnyi Nagy István
<p><i>Továbbá az evangéliomnak ilyen nagy világossága ellen azok nem vétkeztenek, mint te mostan, mert azok pogányokból lettenek pápistákká, te pedig igaz keresztyéni vallású unitáriusból leszel antikrisztianussá. És bizony jobb volna, ha az igazságot meg sem ismerted volna 2 Pet. 2. 21. Sem pedig az akkori magyaroknál az Antikrisztusnak és a Babilonnak ily világos ismereti nem volt, mint mostan tenálad. Oh bizony a több magyaroknak is jobb volna a Babilonból kifutni. Apoc. 18. 4. És az evangéliomi igaz vallásnak utát mind a mennyország kapujáig követni. (Ms. U. 288, 42–43.)</i></p>	<p><i>Továbbá az Evangéliomnak ilyen nagy világossága ellen azok nem vétkeztenek, mint te mostan: mert azok pogányokból lettenek Pápistákká, te pedig igaz keresztyéni vallású orthodoxusból léssz antikrisztianussá. És bizony jobb volna, ha az igazságot meg sem ismerted volna, 2 Pet. 2. 21. Sem pedig az akkori magyaroknál az Antikrisztusnak és a Babilonnak ily világos ismereti nem volt, mint mostan tenálad. Oh bizony a' több magyaroknak is jobb volna a Babilonból kifutni, Jel. 18. 4. És az evangéliomi igaz vallásnak idvességes utát, mint a mennyország kapujáig követni". (SZÖNYI, i. m., 95–96.)</i></p>

Tasi Réka kutatásaiból tudjuk, hogy a protestáns prédikációk tanító jellege nagyobb teret nyit a polémia számára, ám a hitvita kommunikációs szituációja mégsem fér össze a prédikátor közbenjáró szerepével.⁵⁴³ Szerzőnk mindkét munkájában létrejön a hitvita, a saját és az ellenfél álláspontjainak előszámlálásával. Találunk érvelő és cáfoló gondolatmenetet, de jelen vannak a gúnyos megnyilvánulások is. A legérdekesebb mégis az, hogy az ellenfél vélekedését és annak cáfolatát éppúgy Szőnyi cáfoló haszonként felhasznált szövegrészei adják, mint ahogy a gúnyos megjegyzéseket is. A hitvitázó érvkészlet lehetővé tette tehát Szőnyi szövegének a prédikációkba való idomulását. Ugyanez a jelenség megfigyelhető katolikus munkákban is. Tasi idézett tanulmányában felhívja a figyelmet Csúzy Zsigmond *Evangéliomi trombita* című kötetének a prédikációkat követő, olykor katekizmus jellegű „keresztyéni tudományok” polemikus jegyeire.⁵⁴⁴ A harmadik keresztyéni tudomány kérdése meg is egyezik Ajtai prédikációjának tárgyával: melyik az igaz hit? Csúzy válaszában Szőnyi átvett szövegéhez hasonló érvkészlettel találkozunk: a római hit az igaz hit, mert az Szent Pál igaz apostoli hite. Az újítóktól el kell határolódnunk, ők egyébként is elkárhoznak. Viszont azok, akik tudatlanságukból kifolyólag protestánsok, de Istennek tetsző életet élnek,

⁵⁴³ TASI Réka, „Könnyű volna...”, i. m., 200, 215.

⁵⁴⁴ Uo., 206–209.

megmenekülnek. Az igaz hitért vérünket is fel kell áldoznunk, de semmiképpen nem szabad eretneknek tettetni magunkat, sem azok könyveit olvasni.⁵⁴⁵

A negyedik prédikációban más a helyzet. János Jelenéseinek (2,10. „*Légy hű mindhalálig és neked adom az életnek koronáját*”) textusával nem egyszerűen az unitarizmusért való mártíromságra szólít fel, hanem a partitio után, a prédikáció derekában Szőnyi 19., 21–24. (*A' mártírok I., III., IV., V., VI. címeréről*) fejezeteinek szövegrészeivel határozza meg (1) az igaz mártír jellemét, aki az apostoli tudomány követője, jámbor életű, kegyes, hitében állhatatos, tűrő és kitartó.⁵⁴⁶ Majd immár saját szövegezéssel számlálja elő a mártíromságért járó koronát, amellyel

*„nagyobb és felsőbb dicsőséggel lesznek egyéb boldogult szenteknél a Krisztus nevéért szenvedő, minden ellenségeken győzedelmeskedő mártírok, mert azok javokat elhadni, életeket letenni nem sajnálják”.*⁵⁴⁷

A tudományban kifejti a Dániel-magyarázatok kapcsán is előkerülő tételt, miszerint a dicsőségért és Krisztus nevéért jó hittel, kegyes étellel, bátran és állhatatosan kell szenvedni, amelynek öt okát is előszámlálja (causa). Majd az elmondottakat az unitáriusokra alkalmazza, ahol az elnyomásra reagáló apologetikus beszédmodj jegei is megmutatkoznak:

„Mit cselekedjünk már mi unitáriusok, kik is a Krisztus nevéért egyebek előtt gyűlötségben vagyunk és gyaláztatunk, szidalmaztatunk, háborgattatunk, hazudván ellenünk, hamis dolgokat reánk fognak és minket krisztustagadóknak, ariánusoknak, egyébként szidalmaznak, kárhoznak. Hogy velünk ezt mívelik, elálljunk-e a mi Krisztusunktól, avagy hidegen viseljük-e magunkat, megtagadjuk-e az igaz hitet? Embertől való féltünkben soha azt ne cselekedjünk, mert az ember csak testünket sértheti, s ölheti |:meg:|, de lelkünknek semmit sem árthat, a Krisztus pedig, ha őtet megtagadjuk, lelkünket is a gyehennába vetheti. Olyan lélekkel bírjunk, hogy készebbek legyünk mind javainktól, szerelmesinktől s életünkötől is megválni, hogy sem igaz hűtünket, vallásunkat megtagadjuk”.

A hosszúra nyúlt admonitióban útmutatót ad a hamisan vádolt, gyalázott és háborgatott unitáriusoknak: állhatatosak legyenek, soha ne tagadják az igaz hitet, tekintetüket pedig az ó- és újtestamentumi példákra vessék, amelyek igazolják, hogy az Úr megtartja az övéit. Ne hagyják hát szégyenben az Istent, aki egyenesen az antitrinitáriusoknak Krisztus tudományát

⁵⁴⁵ CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, Pozsony, 1724. 34–38. Az el nem kárhozó együgyűek példáját lásd: 36. Vö.: Ms. U. 288, 43–44. Vö.: SZŐNYI, *i. m.*, 96–98.

⁵⁴⁶ Ms. U. 288, 48–54. SZŐNYI, *i. m.*, 106–108, 111–119, 122.

⁵⁴⁷ Ms. U. 288, 54.

követő hitével dicsekedett a Sátán előtt: „Vede [értsd: vedd] eszedben az én szolgálmat, hogy nincsen őhozzája hasonló a földön, aki olyan tekéletes, igaz etc. és az gonosznak utálója”.⁵⁴⁸

Ajtai ebben a prédikációban is átírja az „ortodox” jelzöt, de itt „apostolira”, továbbá kihagyja Szőnyi Nagy összekötő, előre és visszautaló mondatait:

Ajtai Kovács Jakab	Szőnyi Nagy István
<p><i>Ami az elsőt illeti, megkívántatik, hogy a mártír 1. apostoli igaz tudományú legyen, mert azt mondá Krisztus v. Matt. 5. 10, 11, 12. Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért: mert azoké a mennyeknek országa. Boldogok lesztek, mikor titeket szidalmaznak, háborgatnak és minden gonoszságot hazudván reátok fognak én érettem. Örüljete és örvendezzete, mert a ti jutalmatok bőséges mennyekben. Mert ekképpen háborgatták a prófétákat is. Mert a mártírom magyarul az, ki a Jézus Krisztus evangéliomának isteni igazságát, a Krisztusához való hűséges állhatatosságát, amikor úgy kívántatik vérével s halálával is bizonyítja.</i> (Ms. U. 288, 47–48.)</p>	<p><i>Első címerek azért a' mártiroknak az orthodoxia apostoli igaz tudomány, Matt. 5. 10, 11, 12. Boldogok, a' kik üldözést szenvednek az igazságért: mert azoké a' mennyeknek országa. Boldogok lesztek, mikor titeket szidalmaznak, háborgatnak és minden gonoszságot, hazudván reátok fognak, én érettem. Örüljete és örvendezzete: mert a' ti jutalmatok bőséges mennyekben. Mert ekképpen háborgatták a' prófétákat is. Mert a' mint fellyebb meg-mondám [kihagyva – T. T.] a' mártírom magyarul az, ki a' Jézus Krisztus evangéliomának isteni igazságát s' Krisztusához való hűséges állhatatosságát, a' mikor úgy kívántatik vérivel s halálával is bizonyítja.</i> (SZÖNYI, i. m., 106–107.)</p>

Találunk utalást a megváltozott közegre is: míg Szőnyinél a példákat a kegyes mártír „olvassa meg”,⁵⁴⁹ addig Ajtainál: „A példákat ha megtekintjük, meglátjuk, mely igen kívántatik, commendáltatik s meg is dicsértetik az állhatatosság”.⁵⁵⁰

A mártírértelmezés szempontjából mindenképpen jelentős, hogy itt az átvételek a textus magyarázatát szervezik, tehát hitigazságot fejtenek ki és nem a tudományban töltenek be vitázó, érvelő és cáfoló funkciót. Erre Szőnyi Nagy munkájának tágan értelmezett mártír-definíciója nyithatott utat. Habár a *Mártírok koronája* szorosán kötődik a kálvini antropológiához,⁵⁵¹ mégis csak azt az 1660-as években kezdődő, az ellenreformációs nyomás és puritánus kegyesség hatására létrejövő diskurzust képviseli, amely a mártíriumot újra aktualitásként kezeli,⁵⁵² és amely élő valóságként lép elő az apokaliptika, eszkatológia és olykor a jegyesi misztika társaságában. Ennek vállalása a puritán kegyességgyakorlás egyik módjává válik, miután az nemcsak a vértanúságot, hanem a hitbéli meggyőződés melletti

⁵⁴⁸ Uo., 54–59.

⁵⁴⁹ SZÖNYI, i. m., 117.

⁵⁵⁰ Ms. U. 288, 53.

⁵⁵¹ TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban. Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmétörténetéhez*, *Studia Litteraria*, 51(2012)/3–4, 19–21.

⁵⁵² GYÖRI L. János, *Apológia és mártírium a kora újkori református gondolkodásban (Szöllősi Mihály elfeledett Martyrium historicuma 1666-ból)*, *Studia Litteraria*, 51(2012)/3–4, 133.

állhatatos kitartást is jelöli.⁵⁵³ A hazai puritanizmus mártírképe teszi lehetővé Ajtai Kovács Jakabnak a református munka használatát. Ez tehát egy felekezetfeletti mártírfogalmat feltételez, amelyet hasonló történelmi kontextus generál. Ez esetünkben a magyarországi ellenreformáció túlkapásainak, az illegális templomfoglalások és a protestáns prédikátorokat sújtó gályarabperek⁵⁵⁴ párhuzama az unitárius egyház politikai és felekezeti visszaszorításával Erdélyben a 18. század derekán. A vallásüldözésre reflektáló aktualizált mártírfogalom jelenik meg az 1727 körül keletkezett *Különböző vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések* című dialógusban is, amely az unitárius és katolikus vallást a mártíromság kérdésében is szembeállítja. Míg a katolikusoké csak külsődleges, kalendáriumba feljegyzendő áldozat, az unitáriusok nem csupán a halál vállalásával, de a Krisztusért való szenvedéssel is igaz mártírrá válnak. Az üldöztetés ekként az unitáriusok igazát mutatja.⁵⁵⁵ Emellett a század végén is találkozunk közös történelmi szituáción alapuló református mintával. 1778-ban Kozma Mihály ugyanis *A csehországi vallásüldözés históriájának summája* címmel lefordította Comenius *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae...* munkáját, amellyel ugyancsak az egyházat ért katolikus nyomásra reagált.⁵⁵⁶ Az Ajtai prédikációskötetén végigvonuló apokalipszis és eszkatológia, illetve az ellenreformáció nyomásának középpontba állítása szinte ugyanaz a jelenségsorozat, amely a reformáció korabeli mártírimum alapjául szolgált.⁵⁵⁷

A hasonlóságok mellett azonban az elkülönülések is hangsúlyosak, amelyek jól mutatják, hogy Ajtai nem egyszerűen átveszi, hanem saját retorikai rendszerébe asszimilálja Szőnyi Nagy részleteit. Unitárius szerzőnk ugyanis kettős játékot űz, mivel a 2–4. prédikációkban a közös mártírkép mellett erőteljesen jelen van a dogmatizáló, apologetikus beszédmód is. Az apológia és a mártírimum beszédmódja közötti „termékeny feszültség”⁵⁵⁸ Ajtainál egymás felerősítéseként jelenik meg. A hasonló történelmi szituáció ugyan hasonló érveket és

⁵⁵³ GYÖRI L. János, *Mártírimum, puritanizmus, retorika – Két XVII. Századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 31(2000)/1, 51–71. GYÖRI L., *Apológia és mártírimum...*, i. m., 130–133. A táguló puritánus mártírológia alkalmazási lehetőségeiről lásd: TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány) = „Tenger az igaz hitről...”*, i. m., 194.

⁵⁵⁴ NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, I, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008 (*Historia Incognita*, Történettudomány, 22), 441–468. PÉTER Katalin, *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben = P. K., Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995 (*A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai*, 8), 200–210.

⁵⁵⁵ GÖNCZÖL Andrea, *A védekezés retorikája. Szövegszervező eljárások unitárius vitairatokban a 18. század derekán*, Doktori értekezés, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2014, 53, 71–72.

⁵⁵⁶ KESERÜ Gizella, *Comenius történelmi munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27. Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Bolyai Társaság–Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (*Egyetemi Füzetek*, 3), 328–332.*

⁵⁵⁷ GYÖRI L., *Reformáció...*, i. m., 322–323.

⁵⁵⁸ GYÖRI L., *Apológia és mártírimum...*, i. m., 131–132.

katolikus-ellenes megnyilvánulásokat, de eltérő retorikát hozott létre a két felekezetenél. Csorba Dávid érzékletesen mutatta be, hogy a református prédikátori szerep a fokozatos vallási visszaszorulással párhuzamosan miként vált egyre befelé fordulóbbá és miként csökkentek a felekezet önmegvalósítási törekvései.⁵⁵⁹ Ezt tükrözi Szőnyinek az olvasóhoz címzett *Előljáró beszéde* is, amely a munka fő céljának a hitelesítést, a bátorság és vigasztalás nyújtását tartja. A katolikusok elleni megszólalások csupán a hamis próféták felismerését célozzák. Maga azonban senkinek nem akar bosszúságot szerezni, sem pedig az ellenkezőket ingerelni.⁵⁶⁰ Emellett, amikor alkalma kínálkozik kifejtetni, mit ért igaz hiten, sosem teszi meg. Kálvin idézésén, illetve az „ortodox igaz hit” emlegetésén kívül nincs nyoma a felekezeti önmeghatározásnak.⁵⁶¹ A polemikus részek ugyan betölthetik e funkciót azzal, hogy a másik hibáinak, devianciájának előszámlálásával a saját felekezet normalitását hangsúlyozzák,⁵⁶² ám Szőnyi e normalitást nem konkretizálja, így Ajtainak megfelelő forrásul szolgálhatott. Prédikátorunk ugyanis nem mulasztja el az igaz hitet az unitáriussal azonosítani és dogmatikai nézeteit többször kátészerűen is kifejti. Az apologetikus részek ekként felerősítik, konkretizálják a Szőnyitől átvett polemikus részleteket és a mártíromság vállalására való buzdítást; a polemikus részletek pedig alátámasztják, kiemelik az apologetikus egységek igazságértékét.

A dogmatizáló beszédmod leginkább a soron következő, töredékes prédikációkban teljeseedik ki. Az ötödik beszéd az Ef 4,5 „*Egy a hűt*” textusával a szentháromságtan hamisságát állítja középpontba, és részletesen előszámlálja a régi egyházatyák három isteni személyről szóló megfontolásait, a niceai zsinat hamisságát, majd az Athanasius és egy ariánus közt lezajló vitát. A tanulság kimondja: a Szentháromságról vallott mai tudomány emberi szerzemény, „*mivel eleitől fogva a keresztyének között bizonytalanságban forgott, nem az apostoloktól maradt s nem Szentírás szerint való tudomány*”.⁵⁶³ A 6. prédikációnak hiányzik az eleje, ám textusa hasonló lehet, mivel az is az egy igaz hitről szól. Tanulsága szerint: „*A világon lévő sok hitek, vallások között egyetlen egy hit vagy vallás vagy, a pedig nem más, hanem az unitaria vallás*”, amely a Szentírás alapján megegyezik a próféták,

⁵⁵⁹ CSORBA Dávid, „*Őrálló torony*” (*Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban*) = *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 299–312.

⁵⁶⁰ SZŐNYI, *i. m.*, [27–30]. A nyomtatványban számozatlan.

⁵⁶¹ Az erre kínákozó részek például: XX. Rész. Mártírok II. címeréről: Mely a’ Confessio, az igaz tudománynak megvallása. XXII. Rész. Mártírok IV. címeréről: Mely az igaz hit. XL. Rész. A’ mártírok II. kincséről: mely, egy hitek. SZŐNYI, *i. m.*, 108–111, 113–115, 192–194.

⁵⁶² TÓTH, *Hitvita...*, *i. m.*, 184.

⁵⁶³ Ms. U. 288, 59–68. Idézet: 68.

apostolok és evangélisták tudományával. Majd ennek illusztrálására egy tömör, de részletes összehasonlítást hoz a „háromságosok” és az unitáriusok megfontolásairól a Szentháromság, Isten, Krisztus személye, természete, preegzisztenciája, üdvözítő ereje, és a Szentlélek kapcsán. Ajtai egy kalap alá veszi az összes felekezetet, még a kálvini predestinációt is „háromságos” megfontolásként mutatja be:

*„Háromságos: A Szentlélek olyan Isten, mint az Atya és harmadik személy a Szentháromságban. Unitárius: A Szentlélek az Istennek ereje, mely által munkálkodik az emberekben és adja azoknak, akik őtőle kérik. Luc. 11. 13. Háromságos: Az Isten örök üdőknek előtte elválasztott némelyeket az üdvösségre, némelyeket elrendelt a kárhozatra. Unitárius: Az Isten világ fundamentomának felvettése előtt elválasztott minket a Krisztusban, hogy legyünk szentek és fegyhetetlenek [értsd: fedhetetlenek] s hogy fiaivá fogadna a Jézus Krisztus által ő magában Eph. 1. 4. 5. és nem akarja, hogy valakik elveszenek 2 Pet. 2. 9., hanem minden embereket akar üdvezíteni. 1 Tim. 2. 4. Azok kárhoznak el, akik nem hisznek és a Krisztus tudománya szerint szentül élni nem akarnak. Marc. 16. 16. 2 Thess. 1. 8. 9.”*⁵⁶⁴

Fontos kiemelni, hogy hasonló szerkezeti struktúra található Dersi Gergely István 1717-ben megírt *Diacrisis seu tractatus theologico Diacriticus...* című munkájában is, amelyet Gejza József 1764-ben fordított le *Magyar Diacrisis, vagy az Isten 's isteni dolgok felől elmésen 's fontos ítéllettel értekező munkácska, mely is magában foglalja az Erdély országi négy bévött vallásoknak fővebb cikkeleit s fundamentumit* címmel. Itt az egyes hittételek alatt a felekezetek eltérő álláspontjának felsorolása, majd a katolikus, lutheránus és református vélemény cáfolata, és az unitárius tétel igazolása olvasható.⁵⁶⁵

A 18. század folyamán megszaporodtak az unitáriusok igazságát demonstráló munkák, amelyek a belső hiterősítésen túl a kifelé való kommunikációra is törekedtek. Az egyház helyzete ugyanis egyre inkább romlott. 1781-re a gyülekezet ingó és ingatlan vagyonának nagy részét elvesztette. A politikai térvessztés az 1730-as évekre vált teljessé, ekkor már nincs unitárius guberniumi tanácsos. Panaszaikat 1720 után válaszra sem méltatták. 1724-ben és '28-ban pedig külön az unitáriusokat sújtó intézkedési csomagot terjesztettek elő, amelyben a templomok átadása, az iskoláik bezáratása, az egyháztagok köztisztségtől való eltiltása, illetve az egyházi élet ellehetetlenítése egyaránt szerepelt. Mindez ugyan még nem lépett életbe, ám

---

⁵⁶⁴ Ms. U. 288, 74–75.

⁵⁶⁵ Latin: Ms. U. 46. Magyar: Ms. U. 359.

a '40-es évek helyzetét tükrözi a Gönczöl Andrea által részletesen elemzett *Gondolatok az Árius eretnokség Erdély fejedelemségéből kiirtásáról* című munka, amely 15 pontos programot javasol az unitárius felekezet teljes megszüntetésére.⁵⁶⁶ 1744-ben sikerült a rendeknek eltöröltetni a katolikus-ellenes törvényeket, az '50-es évektől pedig ténylegesen beiktatták a vegyes házasság és a katolikusok más hitre való térésének büntetését, a peregrináció korlátozását és az unitáriusok közhivatalviseléstől való eltiltását.⁵⁶⁷

Ajtai prédikációiban már a század elején megjelennek a később kiteljesedő apologetikus beszédmód alapjai: ez egyfelől az az érv, hogy az unitáriusokat mindössze azért üldözik, mert ellenségeiknek fogalmuk sincs a teológiájukról, így az összes őket ért vád rágalom.⁵⁶⁸ Másfelől az a törekvés, hogy számolnak a belső hiterősítés szükségességével, amelynek fontosságát az *Egyháztörténet* is hangsúlyozza:

„A hallgatóság korlátoltsága, tudatlansága, Isten igéjének megvizsgálásának elhanyagolása. Mert hiszen ha valaki saját vallását nem ismeri, könnyen tér át egy másik, előtte éppannyira ismeretlen vallásra”.⁵⁶⁹

Szükségét érzik tehát, hogy a gyülekezet tagjai tisztában legyenek hittételeik igazságával. Ennek jegyében fogalmazott meg hitvallást (1692–1724) Almási Mihály püspök és Szentábrahádi Lombard Mihály is.⁵⁷⁰ Petrityevity egyenesen arról beszél, hogy az unitáriusokat csakis „tudatlanságból, vagy nyilvánvaló patvarból” gyűlölik krisztustagadóként, mert

„az ő hűtöket és vallásokat, itt Erdélyben is az emberek, annál inkább Magyar és a' körül való országokban, úgy a' mint vagyon nem tudták, sőt ma sem tudják; mivel az unitáriusoknak az ő hűtöknél minden ágazatit kinyomtatni és [...] kiterjeszteni nem engedtetett”.⁵⁷¹

Vélekedése még a 18. század végén is elevenen élt. Szentábrahádi Lombard 18. század derekán keletkezett, de csak 1787-ben megjelent *Summa Universae Theologiae*

---

⁵⁶⁶ GÖNCZÖL, i. m., 18–20. JAKAB Elek, *Egyháztörténelmi adatok, LXXXI–LXII. Virrasztásaim*, Keresztény Magvető, 18(1883)/6, 392–399.

⁵⁶⁷ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolútizmus kezdetéig*, Theologiai Szemle, 22(1979)/4, 219–226. MOLNÁR, *A Diploma Leopoldinum hatása...*, i. m., 259–291. Főleg: 271–280. A legújabb kutatási irányokat is rögzítő összefoglalás: GÖNCZÖL, i. m., 10–25.

⁵⁶⁸ Ms. U. 288, 56–57.

⁵⁶⁹ KÉNOSI TÖSZÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, II, i. m., 564. A kérdésről lásd még: *Okok, honnan vagyon, hogy az unitáriusok közé mások ma nem igen jőnek, inkább az unitáriusok közül némelyek mások közé mennek*. Ms. U. 1105/R, 302–303, 306, 309–310, 312, 315, 317–318.

⁵⁷⁰ ALMÁSI Mihály–SZENTÁBRAHÁDI LOMBARD Mihály, *Confessio fidei... 1692–1724*. Közli Jakab Elek, *Virrasztásaim*, Keresztény Magvető, 81(1875)/4, 258.

⁵⁷¹ A gondolatmenet végigvonul az előszón: PETRITYEVITY, i. m. 1–4. Idézet: 2.

Christianae című munkáját a kiadás elé írt konzisztóriummi levél nemcsak a teológushallgatók számára, de az unitárius hitelvek terjesztésére és megismerésére is ajánlja, mivel „a téves megítélés legtöbbször a tudatlanságból származik, és a dolgok egészen másképp állanak, mint a hogyan az ember azokat a távolból látja és hallja”.⁵⁷²

Egy 1732-es, Krisztus igaz ismeretéről szóló katolikus vitairatra adott cáfolat útmutatást közöl a hívek számára, hogy elkerülhessék az aposztáziát és megfelelhessenek a hitüket ért ellenvetésekre.

„Mindezeket a fennebb megírott dolgokat azért előljáró oktatás gyanánt az Istent főlő olvasónak elméjébe adni igen hasznosnak, sőt szükségesnek tartám, mind egyéb okokért, mind pedig azért, hogy megértené minden lelkű unitárius ember, minémű tudományt akarnak az ellenkezők véle elhíttetni és tudjon magára vigyázni, hogy el ne csábíttassék. – És ha én ezeken kívül semmit nem írnék is, ezen ellenünk író ellenkezőnek refutálására, ezekből lehetnek igen könnyen megfelelni és minden difficultásokat eligazítani [...]”.⁵⁷³

Emellett a 18. század első harmadában keletkezett – fentebb már említett dialógus részét képező – *Panasz* című munka békülékeny hangot üt meg, amikor egy külső (nem unitárius) szemlélőn keresztül fejezi ki értetlenségét az unitáriusok üldöztetésén, akik csendes kegyességben, állhatatosan gyakorolják vallásukat:

„Egy vallás ellen is pedig úgy fel sem fegyverkezett a gyűlölség, mint az unitáriusok ellen. Oh boldogtalan emberek, mennyit szenvednek, csak nem ok nélkül. [...] Holott senkinek nem vétenek, mindennel egyezségben akarnak élni, amit hisznek is, nem promotioért, nem gazdagságért, nem világi pompáért hiszik”.

A munka az unitáriusok vallási toleranciáját is hangsúlyozza:

„Azért sem gyűlölhetik őket, hogy ők más vallásokat kárhoztatnának, mert ők senkit nem kárhoztatnak. Senkit vallásáért mennyországból ki nem rekesztenek, sem a maguk társaságukból ki nem tiltnak [...]. Maguk vallásokat másra nem kötik, kit-kit szabadon hagynak véle, ha beveszi vagy elhagyja, magok is nem feslett erkölcsű emberek, és ha kik köztük ilyenek találtnak, magok is irtóznak tőlük, és kiváltképpen igyekeznek a kegyességre”.⁵⁷⁴

⁵⁷² SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. DERZSI Károly, Kolozsvár, Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, 1899, 7–8.

⁵⁷³ *A Jézus Krisztusnak igaz esméretiről...*, 1732, Ms. U. 1227/G, 236–240. Idézet: 236–237.

⁵⁷⁴ Ms. U. 183/B alapján közli GÖNCZÖL, i. m., 144–145. Elemzését lásd: 75–79.

Hasonló színben tünteti fel felekezetét Dersi Gergely István 1745-ös *Próbakövében*, ahol a csúfolkodó, tudatlan emberek orcázására ad feleletet:

*„Mű senkit vallásáért nem gyűlölünk, sem mocskos szókkal nem illetünk, sem annál inkább mennyországból ki nem rekesztünk: minket pedig ellenben mindenek gyűlölnek, mocskos szókkal illetnek, pogányoknak, törököknek nevezgetnek: káromlanak, kárhoztatnak, mennyországból kirekesztenek, azért hogy vélek egyet nem értünk s azt a tudománt bé nem vesszük, amelyet münénkünk a Szentírásból meg nem mutathatnak”.*⁵⁷⁵

Természetesen a 18. század második feléből ismerünk személyeskedő és támadó hangvételű unitárius vitairatokat is. Ilyen az 1709-ben unitáriusból reformátussá lett Vargyasi Dániel István és az unitárius Kozma Mihály 1760-as éveken végighúzódnó, több műből álló polémiája vagy Kozmának Gálfalvi Nagy Ferenc áttérését kárhoztató 1770-es levelei.⁵⁷⁶ A hittételeket szembesítő apologetikus munkák azonban mérsékeltebbek, sőt azoknak is kellett lenniük, ha hallgatóságra kívántak találni a felekezeten kívül. A mérsékelt hangnem mögött azonban masszív ellenállás, kifelé is kommunikálni képes felekezeti öntudat és jelentős taktikai érzék van jelen. Utóbbira nagy szükség volt a bécsi udvarral való kommunikációban is, amelynek egyoldalúságát mutatja, hogy Mária Terézia fogadni sem volt hajlandó az unitáriusok sérelmeit összeíró Simon Jánost, akinek felterjesztése szerint az unitáriusokat ok nélkül gyűlölik, mivel ők is a többi felekezethez hasonlóan vélekednek és ők is Krisztus tanítványai, ám teológiai terminológiájukban megelégednek a Szentírás szavaival és kifejezéseivel.⁵⁷⁷

Nagyon távolinak tűnik ettől Ajtai Kovácsnak a katolikus vallást szinte a kereszténységből kirekesztő, az arra áttérőket kárhozattal fenyegető és – a többek között Szönyitől kölcsönzött – ostromozó hangvételétől, illetve az unitárius vallás egyedüli igazságának állhatatos hirdetésétől. Ajtai munkája mindenképpen árnyalja azt a képet, amit az eddigi kutatás, főként a II. Józsefnek és a bécsi udvarnak küldött unitárius emlékiratokra alapozva kialakított. Eszerint a felekezet az 1716-os eseményeket csupán kilengésként, a katolikus egyház és a katonai vezetők önkényeskedéseként igyekezett értelmezni.⁵⁷⁸ Az egyházi vezetőség jogorvoslati kéréseit valószínűleg taktikai megfontolások vezethették. Az elemzett prédikációk azonban az eseményeket egyértelműen az elnyomó, zsarnok katolikus egyház agresszív támadásaként, a katolikus vallást pedig hamis, keresztényellenes tanításként értékelték, míg saját igazságukat üldöztetésükkel legitimálták. A felsorolt iratokból az is

⁵⁷⁵ DERSI Gergely István, *Próbakő, mely által megvizsgáltatik, hogyha az háromság Istenről való tudomány, Istentől adatott tudomány-e, vagy emberi találmány*, 1745, Ms. U. 30/B, 221–222.

⁵⁷⁶ GÖNCZÖL, i. m., 100–126, 135–140, 163–171.

⁵⁷⁷ *Uo.*, 18, 21.

⁵⁷⁸ *Uo.*, 11.

látszik, hogy az unitáriusok a vallási nyomásra nem csupán a gyülekezet hitének erősítésével, hanem kifelé való kommunikációval, folyamatos érveléssel is reagáltak az elnyomókkal szemben. Ajtai Jakab ebben a harcban kovácsolt fegyvert Szőnyi Nagy István részleteiből.

Mielőtt tovább lépnénk a 18. század második felében keletkezett Jelenések-kommentárokra, az apologetikus beszédmód kapcsán meg kell említeni, hogy azok hasonlóképpen tartalmazznak teológiai tanítást, kifejtik ellenvetéseiket a szentháromságtannal kapcsolatban, illetve részletesen taglalják saját álláspontjukat Krisztus személyéről, az üdvözülésről vagy a szentségek kérdéséről és nem mulasztják el egyedüli igaz vallásként aposztrofálni hitüket. Uzoni Fosztó Fausto Sozzini munkái, illetve a Johann Völkel–Johann Crell szerzőpáros által összeállított *Rakówi káté* alapján részletezi a komolyabb teológiai tanításokat. Emellett egy-egy prédikációban az apologetikus beszédmód is felszínre kerül. A kereszténységből kirekesztett felekezet képe jelenik meg a 49. beszédben János atyafisága kapcsán (Jel 1,9. *„Én János, ki atyátok fia is néktek”*). Eszerint Jánost az unitáriusok is méltán tarthatják atyafinak, hiszen ők is Krisztus kezébe adták magukat. Számukra csakis Krisztus szavai világlanak, nem pedig a zsinatok, bullák és dekrétumok írásai, amelyek az *„emberi találmányoknak füstölgő gyertyabele”*. Az unitáriusok nemhogy megmaradtak a Szentírás mellett, hanem csakis ők birtokolják *„Krisztusnak az ő Atyjának mindenekfelett valóságáról, őmagának az ő Atyjától vett méltóságáról tölt tanubizonyoságtételét”*, miszerint Krisztus nem egyenlő Istennel, nincs kettős természete, sem preegzisztenciája. Ettől függetlenül nem tagadnak ki másokat az atyafiságból. Nem úgy, mint az ellenkezők:

„Éppen úgy vagyunk mi unitáriusok ma az emberekkel, kik prédikálószékekből, Isten székiből, hová a' Krisztus képében állanak ezt prédikálják és kinyomtatván mindenfelé hallgatójok között ezt a tudományt hintezik: »Az unitáriusokkal miképpen társalkodjunk? Felelet: Őköt keresztényeknek és atyafiaknak nem tarthatjuk, mivel a' Szentháromságot tagadják, káromolják, mocskolják. Eklézsiái társaságunkban őket bévenni nem lehet, ávét sem kell nekik mondani. Így cselekvének a' lengyelországi calviniana eklézsiák 1612. esztendőben. Mert Smálcius sociniánus a' reformátusoktól azt kíváná elsőbben lyublyoi, azután a' belzéviszi gyűlésben, hogy az unióra vélek való egységre bocsássák bé őket, azok pedig ezt felelték: Mennyetek el innét, ne háborítsatok meg bennünket, mert az ég a' pokollal hamarabb eggyé lehet, mint mi tiveletek. << Szép szent írás!”

A prédikáció tovább méltatlankodik, hogy a Szentírást leginkább követő unitáriusokat pont azok nem akarják befogadni, akik a Biblia szövegétől teljesen idegen Háromságot, két természetet és megannyi más terminust koholnak és hisznek. Mindazonáltal Jézus Krisztus mindig is atyafiként fog tekinteni az unitáriusokra:

„Ne szégyeljük[!] hát, hogy világ szerént atya nélkül, anya nélkül és nemzetség nélkül valókká lettünk, hasonlítottván az Istennek fiához Sid. 7:3.”⁵⁷⁹

A fentebbi idézetben Uzoni Fosztó az elhangzott és nyomtatott unitárius-ellenes beszédnek kapcsán a református Nádudvari Péterre hivatkozik, akinek nyolcvannégy prédikációját Bethlen Kata gyűjtette össze, majd Szathmári Pap Zsigmond jelentette meg Kolozsváron 1741-ben.⁵⁸⁰ Uzoni Fosztó több helyen is idéz a kiadványból, itt azonban a 13. tanításához utalja az olvasót (5Móz 6,4. *„Halljad Izrael! A’ mi Urunk Istenünk Egy Isten”*), amelynek címe: *A’ lelkiesméretnek a’ Szentháromságnak imádása, és a’ Szentháromságot tagadók iránt való akadékinak elhárítása*.⁵⁸¹ A prédikáció először annak reguláit taglalja, hogy miképpen szabad elképzelnünk Istent könyörgéskor. Ezután következik a háromságtagadókkal való polémia, ahol az unitáriusok Uzoni Fosztó idézett részénél sokkal sötétebb kontextusban szerepelnek. Először ugyanis Nádudvari arról mond véleményt, hogy a zsidókat be szabad-e fogadni annak ellenére, hogy tagadják a Szentháromságot, káromolják a Messiást és átkozzák a keresztyéneket. A válasz egyértelműen nem. A magisztrátus feladata ellenőrizni, hogy Isten nevét ne káromolják, és az igaz vallást gyakorolják. A zsidók megtérése lehetetlen, azokkal érintkezni sem szabad. Legjobb lenne elkobozni könyveiket, megtiltani a rabbik tanításait, a kereskedést, illetve kényszermunkát szabni rájuk.⁵⁸² Harmadik „akadé”-ként következik az unitáriusokkal való társalkodás fentebb idézett részlete, ezután pedig Nádudvari egyenesen mohamedán hitűnek bélyegzi őket.⁵⁸³ Az unitáriusokat tehát a zsidókkal és a törökökkel egy társaságban veti ki a keresztyének közül.

Az elmondottakból jól látszik, hogy az apológia hangsúlya a katolikusokról a reformátusokra kerül. Másfelől egy általános helyzetkép jelenik meg az unitárius vallás nem éppen újkeletű, már a 17. században is markánsan jelenlévő „törökös” megítéléséről. Uzoni azonban nem reflektál konkrét eseményekhez kötődően az Erdélyben lévő felekezeti állapotokra. Másrészt apológiája egyáltalán nem játszik központi szerepet magyarázatában.

⁵⁷⁹ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 424–428.

⁵⁸⁰ NÁDUDVARI Péter, *Nyoltzvan-négy Predikatzioi, Mellyekben Az Igaz Keresztyén Vallásnak Szent Iráson épült fundamentomos ágazati bővön és világosan ki-beszélltetnek...*, Kolozsvár, 1741. GYÖRI L. János, *Homiletikai hagyományok összegzése Nádudvari Péter prédikációiban*, *Studia Litteraria* 57(2013)/3–4, 215–225.

⁵⁸¹ NÁDUDVARI, *i. m.*, 132.

⁵⁸² *Uo.*, 134–137.

⁵⁸³ *Uo.*, 137–139.

A soron következő munkák sokkal inkább a Jelenések könyvével kapcsolatos értelmezési kérdésekre, az abban előadottak teológiai, illetve erkölcsi tanulságaira koncentrálnak. Így az utolsó fejezetben a felvilágosodás megfontolásait is szem előtt tartva, ismét a különféle egzisztenciális megoldásokat kísérhetjük figyelemmel.

6. Textustól a kontextusig: Uzoni Fosztó István Jelenések-kommentárja

„Nem bátorságos minden írásnak és mondásnak hinni, ha régi is”.⁵⁸⁴

a) A Jelenések könyvének 18. századi megítélése

Ha a 17. században az Apokalipszis át is hatotta az unitárius egyház irodalmi tematikáját, annak folytonossága a következő századra bizonyosan megszakadt, legalábbis erről tanúskodnak a 18. század második felében magyar nyelvű prédikációkban írott két hatalmas kommentár kísérőszövegei, amelyek részletesen érvelnek a Jelenések kánoniséga, üdvözítő szerepe és értelmezhetősége mellett.

Az *Unitárius egyháztörténet* Dersi Gergely István kapcsán nem csupán az előző fejezetben már említett *Diacrisis seu tractatus theologico Diacriticus...* című munkát, hanem a Jelenések tizenkét fejezetének 59 prédikációjában való magyarázatát is felsorolja *Diatiposis totius Apocalypseos, Conciones 59. et Dimidia usque XII. caput* címen. Gergely István a kolozsvári iskolafőnöksége után Szőkefalván (1716), Széplakon (1717), Kálban és Szentlászlón tevékenykedett, majd 1736-tól Tordán látta el a papi szék ülnöki tisztségét, végül 1751-ben Mészköre került és ott is halt meg.⁵⁸⁵ Kéziratát 1776-ban, az egyházzal megannyiszor összeütközésbe került Derzsi Varga György gondozta és egészítette ki további 73 beszéddel. A teljes Jelenéseket 132 prédikációban magyarázó kötetet pedig 1787-ben a szepsikőrispataki pap, marosszéki Csókfalvi Benesi György másolta egy kötetbe Dióshelyen *A Szent János menyei látásának prédikációk által való magyarázása* címmel, mintegy 715 oldalon.⁵⁸⁶ Az 1748-ban felszentelt Varga György a hetvenes években udvarhelyi pap lehetett, mivel az 1780-as kolozsvári konzisztórium határozata szerint e számtalan zavart és pártoskodást keltő Györgyöt minden tiltakozás ellenére soraikba kell vegyék. A beszámoló Derzsi Varga reverzálisa kapcsán kétkedve jegyzi meg: „Vajjon lehet-e a szerecsent fehérre mosdatni?”.⁵⁸⁷ A későbbiekből kiderül, hogy nem. 1785-ben jánosfalvi pap, majd 1789-ben káromkodás, részegeskedés és más erőszakos vétségeiért minden egyházi tisztségétől megfosztották, és ha nem legitimálta volna magát, „minden spirituális functióktól” örökre eltiltják. Később azonban árkosi pap lett, nótáriusi hivatallal.⁵⁸⁸ 1776-os előljárólevelében munkáját az olvasók hasznára ajánlja, mivel sokak felől hallja, hogy a Jelenéseket olvasni sem igen akarják, és oly

⁵⁸⁴ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 69.

⁵⁸⁵ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, II, *i. m.*, 336.

⁵⁸⁶ Ms. U. 978/A, címlap.

⁵⁸⁷ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ–KOZMA, *Az erdélyi unitárius egyház...*, III, *i. m.*

⁵⁸⁸ KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, II, *i. m.*, 381.

titoknak tartják, „melyhez magok gondolatjak[!] szerént csak hozzája nyúlni sem kellene”.⁵⁸⁹ Elismeri, hogy nemcsak összerendezte és kiegészítette Dersi Gergely prédikációit, de a más felekezetekre vonatkozó polemikus részekről is megtisztította. A Jelenések magyarázatát ugyan nehéznek tartja, de egy „józan ítéletű ember” sem vonhatja el magát vizsgálatától. A könyv nem apokrif, csak azért gondolják annak, mert nem voltak képesek megérteni. Vagy „hamar és könnyen odahagyták”, vagy csak saját értelmüket magyarázták bele, vagy a világ istene kötözte be szemüket, pedig a Jelenésekben Krisztus eklézsiájának evilági és másvilági sorsa van megírva. Varga György előrebocsátja forrásait is: Hugo Grotius, Johann Crell, Cornelius a Lapide, Johannes Brentius, egy bizonyos Polus[?], Heinrich Bullinger és David Pareus. Külön felhívja a figyelmet Karádi kommentárjára és annak egyediségére:

„Ki ezeröttszáznyolcvanban s feljebb is székesfejérvári pap lévén derekas nagycságú könyvet írt magyar nyelven, igen régi s nehezem[!] olvasható írásban találtam meg és felőle megjedttem[!], hogy némely dolgokban csak a maga elméjét követte”.

Maga azonban inkább morális-allegorikus, mint történeti magyarázatát adja a könyvnek, hiszen az „compendium Biblicum”, amely minden üdvösségre szükséges dolgot egybefoglal.⁵⁹⁰ A munka János apostol általi szereztetéséről még Dersi Gergely első és ötödik prédikációja tájékoztat, ahol érvei Eusebiusra, Iréneuszra, Tertullianusra és Dorotheusra támaszkodnak. Még a János apostolról szóló legendákat is előszámlálja, miszerint elfogása után Rómába Domitianus császár elé vitték és forró olajjal teli üstbe mártották. Mivel az semmit nem ártott neki, 96-ban Patmosz szigetére száműzték, ahol e látomást lélekben látta.⁵⁹¹ A Jelenések az egyháznak János idejétől a világ végéig való sorsáról és állapotáról szól, amelyben az evangélium és üdvösség titkainak kijelentése a jelenre néz, az újtestamentumi egyházra vonatkozó próféciák pedig a jövőre vonatkoznak. Némely jóslatok beteljesülése már János idejében elkezdődött, de sok a jövőben és a végítéletben fog betelni.⁵⁹² Varga György tehát a 18. század végén még mindig a reformációs, főként református hagyományból dolgozik, és Grotius felléptetése ellenére tudomást sem vesz annak történeti meglátásairól, miszerint a Jelenések nagy része Jeruzsálem pusztulásában már beteljesedett.

Derzsi Varga nem ismeri Uzoni Fosztó István 1763-ban elkezdett, majd 1765 és '66-ban a főkonzisztórium elé ellenőrzésre terjesztett kétkötetes *Jelentése a Jésus Kristusnak...* című

⁵⁸⁹ DERZSI VARGA György, *A Szent Jánosnak mennyei látásának prédikációk által való magyarázása, Anno 1787.*, Ms. U. 978/A, [1]

⁵⁹⁰ *Uo.*, [2]–[8]

⁵⁹¹ *Uo.*, 6–9, 42.

⁵⁹² *Uo.*, 2–3, 5.

értelmezését sem.⁵⁹³ Uzoni Fosztó István (1728–1778) leginkább a Kénosi Tőzsér János által hatalmas erudícióval, anyaggyűjtéssel és kritikai szellemben elkészített *Erdélyi unitárius egyháztörténet* folytatójaként ismert.⁵⁹⁴ A Torockóról 1760-ban Torockószentgyörgyre került lelkész (1771-ig szolgált itt) száz prédikációjának csaknem ezer oldalán a Jel 2,17 magyarázataig jut el, ám a konzisztóriumnak címzett levelében az Apokalipszis egészének prédikációk szerint való magyarázatát tervezi. Habár a Jelenések már a 17. századra vitán felül a bibliai kánon részét képezte, Uzoninak is érvelnie kellett, hogy az a Biblia szerves részeként elengedhetetlen az üdvösséghez. A Jelenéseket szerinte azért vádolják homályossággal, mert a régi és mostani tudósok közül sokak „*beleromlottak*”. Azonban kitartó munkával és megfelelő felkészültséggel – mint a görög nyelvben való jártasság, a régi próféták nyelvezetének, a zsidók rendtartásának és pusztulásának ismerete, illetve a szerző személye és a keletkezési idő meghatározása – a Jelenések világosan érthető. A könyv szerzőjét Palaeologus és Bogáti Fazakas Miklós munkáihoz hasonlóan Márk evangélistában, a képek jelentését pedig Jeruzsálem pusztulásában és az üdvösség útjának pogányok számára való megnyitásában látja. Az Apokalipszis vizsgálata kötelességünk, mivel az üdvösségre vezet, illetve dogmatikai és erkölcsi hasznokkal bír:

„...a több részeivel az Írásnak igen egyező szent tudományok mind a hitnek ágai körül, mind a jó erkölcsökre nézve e könyvből bővön meríttethetnek. Az Istenben és az ő szent fiában hívők nagy jutalmakkal az állhatatoskodásra erősíttetnek. A Jézust mennyei királynak lenni nem hívőknek szörnyű romlásokból akárkik is a hitetlenségtől elidegeníttethetnek. A Jézus tanubizonyosságát tartóknak most sok háborúságoknak, de majdon következő nagy dücsőségeknek leírásával a hitben, reménségben, tűrésben, szeretetben építtethetnek. Az angyaloknak és másoknak, Istennek és Krisztusnak dicsíretét zengedező énekléseknek formájival az isteni tiszteletnek gyanúság nélkül való módjára taníttathatnak. A Krisztusnak mennyen, földön adattatott nagy hatalmának, bölcsességének övéji körül szorgalmatoskodó gondjának felségesen megértésére kiváltképpen vitettethetnek és summáson: a kezdettől fogván mind végig minden

⁵⁹³ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, Marosvásárhely, Teleki Téka, Ms. 0432/1–2. Az oldalszámok megadásánál Uzoni Fosztó számozását követem, amennyiben kapcsolódásban közlöm az oldalszámot, az a levéltáros ceruzás számozására vonatkozik. A kötet leírását lásd: regimagyar.biforum.hu/szovegtar/szekely.rtf A jegyzék FÖLDESI Ferenc jegyzetei és BALÁZS Mihály kiegészítései alapján készült.

⁵⁹⁴ BALÁZS Mihály, *Az Erdélyi unitárius egyháztörténete, keletkezése és forrásai* = KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, I, *i. m.*, XVII, XXV–XXXII.

prófétálásainak e könyvben egyben ütközését és abban Istennek imádandó bölcsességét innen nagy mértékben vehetik eszékben”.⁵⁹⁵

Uzoni külön kárhoztatja azokat, akik nemhogy feleslegesnek tartják a Jelenések tanítását, de dicsérik is az attól való távolmaradást, „*de a nem hivataljok volna, hogy ellenben azokat szólják, akik ebben munkálkodnak*”.⁵⁹⁶ Ennek érzékletes példáját adja személyes hangú megnyilatkozása, amikor az első kötet végére bemásolja édesapja levelét:

*„Az Atyám, Uzoni F. János őkegyelme ezelőtti leveleiben dehortált ’lebeszél’, hogy az Apocalypsisben ne dolgozzam, mert a titok és aki írta, csak az érti. De most Anno 1765 a 25ta maji usque 15^{am} juni[?] kezében lévén ez a könyvem, így íra nékem die 14ta julii Bölönből datált levelében. »Hogy hivatalod szerént való szorgalmas munkáidnak foetusát ’termését’, az ötven prédikációkat közlötted és azoknak currenter való olvasások által innata opiniomnak ’velem született véleményem’ sötét felleget a retegált ’leleplezett’ könyvnek iránta elűzted, nyilatkoztattad, örömmel köszönöm. Isten, Krisztus és az kijelentő angyal, tégedet, Krisztus munkás szolgáját, többekre is segéljen, rád bízott híveinek üdvességekre <<’.*⁵⁹⁷

A Jelenésekkel kapcsolatos ellenérzésekre reflektál a második kötet elejére illesztett, Fejérvári Sámuelnek címzett levele is. Ebben Uzoni felidézi, hogy Torockón id. Bartók János házában, a kissárosi tanító apjánál Fejérvári azzal a felkiáltással emelte Uzonira poharát, hogy „*Apokaliptikus ne legyen kend!*” Az emberek ugyanis balítéletűek a Jelenésekkel kapcsolatban, mivel azt titkos könyvnek tartják, mi több „*akik akörül munkálkodnak, azokról is rossz opiniót ’véleményt’ tartnak, hogy nem volnának lux in Domino ’fény Istenben’*”. Ezért ajánlja hát munkáját Fejérvárinak, aki hogy ne fássza túlzottan elméjét az 59–60. prédikációkban megtalálhatja a Jelenések teljes summáját.⁵⁹⁸

Derzsi Varga és Uzoni legitimáló megfontolásait akár az előszavakban megjelenő retorikai fordulatra is tekinthetnénk. A hazai reformátusoknál azonban már egy évszázaddal azelőtt sem volt szükség hasonló eljárásra. A németalföldi akadémiákat is megjárt Szathmári Ötvös István (?–1665) posztumusz megjelent 1668-as *Titkok jelenése* című magyarázatában sem igazoló érveket, sem szabadkozást nem találunk.⁵⁹⁹ A kassai református lelkész és

⁵⁹⁵ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, [7]–[8]

⁵⁹⁶ *Uo.*, [5]

⁵⁹⁷ *Uo.*, [518]

⁵⁹⁸ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/2, [3]–[4]

⁵⁹⁹ ÖTVÖS Péter, *Szathmári Ötvös István = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és koraiújkor*, X, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2010, 478. *Titkok jelenése*, Avagy, Sz. Janos apostol mennyei-

oktatásszervező Czeglédi István (1619/20–1671) *Már minden épületivel s fegyveres házaival együtt elkészült Sion vára...* című 1675-ös munkájában ellenvélemény felidézése nélkül tartja kanonikusnak a Jelenéseket, mi több, *A kanonikus könyvek ellen való kifogásokat* című fejezetben szó sem esik a körülötte felmerülő kontroverziákról, sem az egyházatyák korából, sem a 16. századból.⁶⁰⁰ Bod Péter a *Szent Bibliának históriájában* (1745) már részletesebben beszél a könyvről. Fenntartja János apostol szerzőségét, amely kapcsán csupán annyit jegyez meg: „*Tagadták ezt a' könyvet némely keresztyének, hogy a' Szent János írta volna, de ezt ismét mások hathatós erősségekkel megmutogatták*”. A munka szerint az újtestamentumi egyházak állapotát adja elő az apostolok idejétől a világ végéig, vigasztalván a híveket a háborúságaikban. Viszont hozzáteszi, hogy e külső ábrázolásokkal telt prófécia megértéséhez fontos a históriák ismerete és a „*példázó 's ábrázoló teológiának tudása*”.⁶⁰¹ A két felekezet közötti érzékletes kontraszt természetesen nem azt jelenti, hogy Uzoni legitimációs céllal küldte a főkonzisztóriumnak munkáját, hiszen az 1753-ban elhalálozott unitárius püspök, Szentábrahádi Lombard Mihály *Summa Universae Theologiae...* című munkájában szintén ellenvetések nélkül tekinti kanonikusnak a Jelenéseket.⁶⁰² Uzoni csupán további tanácsokat vár értelmezésével kapcsolatban: „*megolvastatván és ítéletét az eklésiastika disciplinától megkívánt subjectióval váró szolgálóknak kiadván, gyengeségemnek nagy segedelmet nyújtanak*”.⁶⁰³

A könyvvel kapcsolatos gyanú és távolságtartás tehát egyedül a lelkészek között lehetett általános, ám Uzoni Fosztó reflexióit annál komolyabban kell vennünk. Néhány vizsgálatra érdemes prédikációskötet ugyan adatolható a 18. századból, amelyben a Jelenések egy-egy munka textusaként, eseményre vagy hittételekre alkalmazva is feltűnik, ám ezek száma összességében elenyésző.⁶⁰⁴ További teljes könyvet átfogó és koncepcióval rendelkező értelmezés nem készült. Csupán Gejza József (1742–1782) 1771 és 1779 között leírt *Sacrarum Dissertationum...* című kéziratos gyűjteményében találunk *Nostra cogitationes in*

---

latasa, rövid magyarázo jedzésekkal edgyütt. Mellyek, a' Belgiomi ujjonnan forditatott, és rövid Magyarázatokkal meg-bővítettett Bibliából, magyar nyelven szedegettettek, Szeben, 1668, RMNy 3495.

⁶⁰⁰ CZEGLÉDI P. István, *Már minden épületivel s-fegyveres házaival edgyütt, el-készült, Sion vara...*, Sárospatak-Kolozsvár, 1675, RMK I 1187.

⁶⁰¹ BOD Péter, *A' Szent Bibliának históriája...*, Szeben, 1748, 92–93.

⁶⁰² SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD, *A keresztyény hittudomány...*, i. m., 8.

⁶⁰³ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/1, [8]

⁶⁰⁴ Ms. U. 630: *Prédikációk* 1701–1749, (Jel, 2,14–6; 14,15; 22,12). Ms. U. 864: BENCZE Pál, *Prédikációk*, 1733–1750, (Jel 1,5–6; 3,15–6; 3,20). Ms. U. 745/A: BENCZE József, *Contiones, Doctrinae, Explanationes*, 1739–1742, (Jel 1,7; 5,5; 20,6; 22,8–9). Ms. U. 1463: KÖVENDI Tamás, *Prédikáció gyűjtemény*, 1749–1777, (Jel 3,21; 22,12). Ms. U. 300: *Thesaurus Evangelicus*, 1753–1799, (Jel 1,10–11; 1,11; 2,1–2; 2,17). Ms. U. 865: SZOMBATFALVI Miklós, *Prédikációk*, 1723–1781, (Jel 10,6; 11,14, illetve Dán 9,14; 9,24–26; 12,2–3). Ms. U. 1110: *Prédikáció gyűjtemény*, 1745–1829, (Jel 3,11; 10,6). Ms. U. 502: GEJZA József, *Egyházi beszédei*, 1761–1781, (Jel 2,19; 5,12; Dán 4,30). Ms. U. 781/C: KÖRMÖCZI János, *Prédikációk*, 1788–1792, (Jel 21,2).

Apocalypsim címmel egy kommentárszerű töredéket.⁶⁰⁵ Az Ágh István és Fejérvári Sámuel alatt tanult kimagasló műveltségű fordító, versíró, énekeskönyv-revideáló és prédikátor 1770-ben tordai, majd '71-től '81-ig torockói papként szolgált, végül Kolozsváron lett héber- és görög-tanár. Halotti beszédei még Kazinczy Ferenc érdeklődését is felkeltették.⁶⁰⁶ Dersi Gergely István kommentárját talán ismerhette, mivel ő fordította le magyarra *Tractatus Diacriticus*-át 1764-ben.⁶⁰⁷ Mindenesetre teljesen eltérő, Uzonihoz és Palaeologushoz hasonló értelemben vizsgálja az Apokalipszist. Munkája valóban csak gondolatokat tartalmaz, így csupán vázlatos magyarázatot ad a Jel 11,19-ig. A könyv értelmezése mellett nem hoz érveket, szerzőjének Márk evangélistát tartja, tartalmát illetőleg pedig a földi Jeruzsálem tényleges pusztulásáról és a mennyekben támadó új Jeruzsálemről szól. Így Gejza a mű több mozzanatát párhuzamban olvassa Josephus Flavius *A zsidó háború* című munkájával. Érzékletes példa, amikor a Jel 8,12 kapcsán a Nap, Hold, csillagok harmadának elsötétülését arra érti, hogy az előkelő férfiakat elemésszik a lázadók:

*„a főpapokat legyilkolják és aljanépet tesznek a helyükre. >>Leginkább a bátor és jeles férfiak ellen fenekedtek (ti. a zelóták), mivel azt gondolták egyetlen menedéknek, ha egy előkelő sem marad életben és nem is menekül el, csak olyan, aki alacsony származása vagy szegénysége miatt hitvány ember. << (Josephus, *A zsidó háború*, V. 1.) >>A többi sokaság legyilkolását már fölöslegesnek tartották, de a főpapokat felkutatták, és sokan rájuk támadtak. Ha megtalálták őket, azonnal megölték, a holttestük fölött állókat stb. << (IV. 7). >>Végül azokat a családokat is kiirtották, ahonnan a főpapok utódai származtak, és ismeretlen, nemtelen származású embereket emeltek a helyükre, hogy istentelen tetteikben társaik legyenek. << (IV. 5)”.⁶⁰⁸*

Jánosnak tehát lélekben Jeruzsálem pusztulásának napja jelent meg. A prófécia pedig a zsidókra zúduló csapásokban teljesezett be, amikor Titus seregei elfoglalták a várost.⁶⁰⁹

Már a három munka szerzőséggel és értelmezéssel kapcsolatos állásfoglalásának rövid áttekintése alapján is a 16. század kétpólusú szemlélete rajzolódik ki. Ebből azonban téves lenne azt a következtetést levonni, hogy a 18. század második felében nem történt más, mint a Karádi Pál és Bogáti Fazakas Miklós értelmezése között fennálló különbségek megismétlése.

⁶⁰⁵ GEJZA József, *Sacrarum Dissertationum...*, Ms. U. 122, 1137–1154.

⁶⁰⁶ KOVÁCS Sándor, *Adalék Gejza József életéhez és teológiai munkásságához*, Keresztény Magvető, 110(2004)/2, 160–170.

⁶⁰⁷ *The Manuscripts...*, i. m., No. 263.

⁶⁰⁸ GEJZA, i. m., 1148. A fordítást Szabó Ádám készítette.

⁶⁰⁹ *Uo.*, 1139, 1142, 1147–1148.

Az újabb eredményeket és értelmezési módszereket Uzoni Fosztó István munkáján keresztül igyekszem érzékeltetni.

b) Uzoni Fosztó István: hagyomány és kritika

Hogy Uzoni Fosztó Varga Györggyel ellentétben, mind a 16–18. századi unitárius értelmezési hagyománnyal, mind a 17–18. századi református kommentárokkal tisztában volt, jól mutatja, hogy a Jel 1,4 hét ázsiai egyháza kapcsán (amelyet az idősebb Campegius Vitringa Jelenések-kommentárja alapján egy-egy római tisztartótól függő tartománynak tekint) többféle értelmezést is megidéz. Kérdése tehát: miért épp hét gyülekezethez ír János? Palaeologus szerint, mert hétnél volt ismertsége. Vitringa, Grotius és mások úgy vélik a városok különféle állapotairól van szó, amelyek az egyház változásait példázzák. Uzoni Fosztó Henry Hammond véleményével ért egyet, miszerint a hét egyház a prokonzuláris Ázsia hét fővárosa volt. Mivel azokban hozták a törvényeket, így János üzenete gyorsan elterjedhetett az egész világra. Emellett azonban elmarasztalja Beda és John Fox Szent Ágostonon alapuló értelmét, amelyhez hozzáveszi Dersi Gergely István kommentárjának harmadik prédikációját is. Ők tehát feleslegesen keresnek misztériumot a hetes számban, szó sincs arról, hogy a hét egyház az egész világon lévő eklézsiát jelölne.⁶¹⁰ Az erdélyi hagyományból további munkákat is megjelenít. Így például Krisztus és Isten országa kapcsán Dávid Ferenc *De regno Christi* című művéhez utalja az olvasót, hiszen az lelki birodalom, amelynek Krisztuson keresztül már földi életében bárki tagja lehet. Az ezer évig való uralkodást pedig az 1Kor 15,24 alapján a világ végéig tartónak tekinti, amikor is a Fiú átadja országát Istennek.⁶¹¹ Krisztus elsőszülöttsége kapcsán szintén Dávid Ferenc véleményét olvashatjuk, sőt 15. prédikációjának végét Uzoni 35. beszéde szó szerint idézi.⁶¹² Legfőképpen azonban Palaeologus és Bogáti Fazakas Miklós kommentárjaira támaszkodik. Jelenlétük a margináliákon állandó, azonban értelmezésük csupán keretet nyújt Uzoni számára, aki történeti magyarázatának alapjait hatalmas anyagismeretről tanúskodó hivatkozásokkal igyekszik alátámasztani és továbbfejleszteni.

Márk evangélista szerzőségét egyfelől stiláris és szóhasználati érvekkel igazolja. Majd az apostolok cselekedetei, Pál levelei és az evangéliumok alapján Pál, Barnabás és Márk János történeti együttműködését ismerteti. Érvelésének központi gondolata, hogy a hét gyülekezetnek ismernie kellett a Jelenések szerzőjét, amely ismertség János apostol esetén

⁶¹⁰ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 231–232.

⁶¹¹ *Uo.*, 352–356.

⁶¹² *Uo.*, 285. Vö.: DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnac kvlen kvlen reszeyből vöt predicaciocnac az Atya Istenről, ennec kedig az ő Fiarol, az Ihesvs Christvsrol, es az mi öröcsegünkenc peczetiről az Sz:Lelecről*, 1569, RMNy 269, 112v–113r.

nem állhatott fent, mivel ő nem prófétált a pogányok között. Másfelől Krisztus jóslata szerint (Mt 20,23) Jánosnak és Jakabnak is vértanúságot kellett szenvednie, ami Jeruzsálem alatt meg is történt. Márkra mutat az az értelmezői szabály is, miszerint Isten a próféciákat a prófétáló személy tehetségéhez alkalmaztatja. A Jelenésekben pedig papi dolgokról, rendtartásokról, templomról, papi öltözetéről esik szó. Mindez inkább illik a papi vérből származó Márkra, mint a halász János apostolra. Uzoni Fosztó a könyv keletkezési idejével kapcsolatban az unitárius hagyomány számára új, anyagi kultúrára építő érvet számlál elő. Eszerint a szöveg csakis Nero császársága előtt, Claudius idején keletkezhetett, ugyanis Tacitus és Orosius történeti munkái alapján Laodícea városát Nero idejében földrengés rombolta le. Ezt bizonyítja, hogy a Domitianus uralma alatt tevékenykedő Ptolemaiosz geográfiája már nem is említi Laodíceát! Mi több, Jeruzsálem pusztulása előtt Smirna is földrengésben veszett el. Az érv újnak hat, ám nem eredeti. Uzoni Jean Le Clerc egyetemes történetére hivatkozik, de megidézi Thomas Smith útibeszámolóját is, aki „csak két teátrumnak romlásából gyanította a régi Laodíceának előbbi helyét”.⁶¹³ Az oxfordi Magdalen Kollégiumban tevékenykedő Smith (1638–1710) szövege talán vitairatai kapcsán juthatott el Uzonihoz, amiket az oratóriánus Richard Simon Újtestamentumra vonatkozó bibliakritikai megfontolásai ellenében írt. 1690-es *Miscellanea...* munkájában a comma Johanneum kapcsán sikertelenül cáfolja Erasmus, Sozzini és Christopher Sandius nézeteit, olyannyira, hogy nevét a szakirodalom a helytelen szövegfilológia példaként emlegeti.⁶¹⁴ Mindenesetre Smith 1668 és 1671 között Konstantinápolyban szolgált Sir Daniel Harvey nagykövet lelkészeként és ekkor nyílt alkalma a hét kis-ázsiai gyülekezet városainak felkutatására, ahonnan több görög kézirattal tért haza, majd olyannyira elmerült a Közel-Kelet, illetve a görög egyház kutatásában, hogy Oxfordban „Rabbi”, illetve „Torgai Smith” névvel illették. Egy későbbi keleti utazást a veszélyekre hivatkozva visszautasított, ám élete végéig szenvedélyes könyv- és kéziratgyűjtő maradt, levelezése pedig Itáliára, Görögországra és Kis-Ázsiára is kiterjedt.⁶¹⁵ 1672-ben adta ki a törökországi megfigyeléseit tartalmazó *Epistolae duae, quarum altera De Moribus ac Institutis Turcarum agit: Altera Septem Asiae Ecclesiarum notitiam continet* című munkáját, amelynek végén szerepelt a hét egyházzal szóló útibeszámolója. Ennek értelmezésbeli szerepét Uzoni Fosztó olyan fontosnak tartotta, hogy második kötetének végére egy magyar nyelvű kivonatot készített belőle *Az ázsiai hét városoknak ángliai Smith Tamás papnak*

⁶¹³ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 63–69.

⁶¹⁴ Grantley McDONALD, *Biblical Criticism in Early Modern Europe: Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate*, New York, Cambridge University Press, 2016, 156–158.

⁶¹⁵ Thomas SECCOMBLE, *Thomas Smith = Dictionary of National Biography*, Vol. LIII. *Smith–Stranger*, ed. Sidney LEE, New York–London, The Macmillan Company–Smith, Elder, & CO., 1898, 131–132.

itineráriumából (mely 1671. esztendőben 3. aprilis Smirnában kezdődött) leíratatása címen. Ez a városok elhelyezkedéséről, földrajzi adottságairól, az odavezető útról és nem mellesleg a romokon található görög feliratokról ad számot. A beszámoló mögé Uzoni még egy részletes térképet is illesztett Kis-Ázsiáról, amelyen jelölte a Smith által leírtakat.⁶¹⁶ A térképet a híres hugenotta tudós Samuel Bochart (1599–1667) 1646-os, a szent föld térképészetét, tájleírását és Jeruzsálem topográfiáját tartalmazó *Geographia Sacra seu Phaleg et Chanaan...*-ja alapján közli, amelyre többször hivatkozik a prédikációkban is. E munkában Bochart földrajzi és történeti módszerrel tárja fel a Peleg (1Móz 10,25) és Ptolemaiosz között eltelt időt. Tisztában van a Szentírás fogatkozásaival, ám megbízhatósága és az üdvözüléshez szükséges részek hibátlansága mellett érvel. Jól ismeri és alkalmazza az úttörő saumuri egzegetikai módszereket. Ismeri Louis Cappel eredményeit, aki az Ótestamentum héber szövegében cáfolta a magánhangzójelek isteni inspirációját, mégis fenntartja a héber nyelv szentségét, védelmezi az Ótestamentum hitelességét, amit a legtokéletebb nyelven megírt legősibb szövegnek tart. Ennek megfelelően Mózeszt inspirált és precíz történész-geográfusként igyekszik beállítani. Az ősi világ rekonstrukciója Bochart szerint csakis a Biblia alapján képzelhető el. A Szentírás autoritása és a kereszténység egyetemessége szempontjából pedig fontos érve, hogy az antik, pogány istentiszteleti formákat Mózes könyveiből származtatja, amelynek fragmentumait a pogányok félreértették és eltorzították. A munka hatalmas recepciót tud magáénak, a 18. századra alapvető hivatkozássá vált a bibliai helynevek és a főníciai kultúra kapcsán, amelynek a szent és a pogány bölcsesség közötti közvetítő szerepét hangsúlyozta.⁶¹⁷

Márk szerzősége érdekében Uzoni Fosztó igyekszik kritikai alapon leszámolni a Szent János apostolról szóló egyházatyák teremtette legendákkal, amelyek fő okai a Jelenések szerzőségével kapcsolatos bizonytalanságoknak. Az első kötet végére illeszti *De narratione vereris de Johane[!] Apostolo* című disszertációját, amelyben Le Clerc *Historia Ecclesiastica...*-ja és Christoph August Heumann-nak a *Bibliotheca Bremensis nova historico-philologico-theologica* harmadik kötetében szereplő *Refutatio fabulae de Johanne Apostolo...* című munkája alapján bizonyítja, hogy a tradíciók romlottsága miatt az egyházatyák megnyilatkozásait kritikával kell kezelni. Uzoni tehát cáfolja a János halhatatlanságáról szóló elképzeléseket és Iréneusz további valótlanosságait: minthogy János Krisztust 40 évnél idősebbnek hirdette volna vagy Krisztus ezeréves földi királyságáról,

⁶¹⁶ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/2, 432–447.

⁶¹⁷ Zur SHALEV, *Sacred Words and Worlds: Geography, Religion, and Scholarship, 1550–1700*, Leiden–Boston, Brill, 2012 (History of Science and Medicine Library, Vol. 21), 142–145, 172–176, 195–203.

illetve a zsidók és a keresztények közös húsvétjáról tanított volna, amelyek ellentmondanak a Bibliának. Mint írja:

„Ha töstént száz esztendőnek elfogása alatt oly hazug tradíciók voltak Szent János és a Krisztus szava gyanánt, melyek a Szentírással ellenkeznek, mit gondolsz, már mostan 18dik száznak is hanyotlásakor is meghízott tradíciókról mennyi malátával eltöltek?”⁶¹⁸

Ez szolgáltatja az alapot, hogy Uzoni megkérdőjelezze Iréneusz történetét János apostol olajban való megsütéséről és Patmoszba való száműzetéséről,⁶¹⁹ amit például Bod Péter a négy evangélista írásai kapcsán nem rostál ki a fabulák közül:

„Domitziánus császár üldözést támasztván, Rómába vitetett fogva, 's ott a' császár' parantsolatjából forró olajba vettetett; de mikor a' néki semmit nem ártott volna, hanem még sokkal egészségesebbé tétetett volna, számkivetésre küldetett a' Pátmosz szigetbe”.

Viszont János halhatatlanságát ő is meseként könyveli el.⁶²⁰

Az eddig megidézett munkák alapján indokoltnak látszik előszámlálni Uzoni Fosztó azon forrásait, amelyeket iránymutatónak tarthatunk értelmezési módszerének kijelölésekor. Természetesen hivatkozásai között jelen van a középkori hagyomány (Beda), megtaláljuk a főbb antik történetírók, költők, egyházatyák műveit, humanista (Bonfini, Oláh Miklós) és magyar történeti munkákat (Pethő Gergely), illetve Erasmus, Johann Funck, Johann Piscator, John Fox, a jezsuiták közül pedig Cornelius a Lapide, Jeremias Drexel és mások írásait. A teljesség igénye nélkül itt csupán az érdekesebb, az elemzésben is előkerülő és Uzoni Fosztó tájékozottságát illusztráló forrásokat sorolom fel:

Bibliotheca historico-philologico-theologica Classis tertiae, fasciculus primus, Bremae, 1719. ... Tertium supra decimum Bibliothecae hujus fasciculum, tamquam summi erga eum studii ac observantiae monimenum, D. D. D. atque felix hujus intituti augmentum, impense, ea tamen, qua par est, cum reverentia commendant Editores.

- V. Michaelis ROSSALLI *ad loca Apoc. II, 13. & 17. Observatio*
- VI. Theodori HASAEI *de Throno Satanae apud Pergamenos ad Apoc. II, 13. Dissert.*

BOCHART, Samuel, *Geographia Sacra seu Phaleg et Chanaan...*, 1646.

BOERHAAVE, Herman, *Historia Plantarum Quae In Horto Academico Lugduni-Batavorum Crescunt: cum earum characteribus, & Medicinalibus virtutibus*, 1727, 1738.

BRAUNIUS, Johannes, *Vestitus sacerdotum hebraeorum...*, 1680, 1710.

⁶¹⁸ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 448–454.

⁶¹⁹ *Uo.*, 67–68.

⁶²⁰ BOD, *i. m.*, 82.

- BREREWOOD, Edward, *Scrutinium religionum at lingvarum*, 1659, 1679.
- BUCHER, Samuel Friedrich, *Antiquitates Biblicae...*, 1729.
- CRELL, Johann, *Ad librum Hugonis Grotii...*, 1623.
- DE COURCELLES, Étienne (Stephanus Curcellaeus),
- *Opera omnia theologica, quorum pars praecipua institutio religionis Christianae*, 1675.
  - *Novum Jesu Christi Testamentum interprete Sebastiano Castellione. Ex postrema ejusdem castigatione. Addita sunt loca parallela S. Scripturae quae Stephanus Curcellaeus suae Graecae editioni adjunxit*, 1681.
- FELBINGER, Jeremias, *Demonstrationes Christianae...*, 1653.
- GAUTRUCHE, Pierre, *Historia poetica ad faciliorem poetarum et veterum auctorum intelligentiam*, 1718.
- GOODWIN, Thomas–Hottinger, Johann Heinrich, *Thomae Goodwini Moses et Aaron seu Civiles & Ecclesiastici Ritus illustrati, emendati & praecipuis thematibus aucti studio Joh. Henr. Hottingeri, Henr. ex Henr. Nep. Tig.*, 1710.
- GROTIUS, Hugo, *Annotationes in Novum Testamentum* (Márk evangéliumának prológusa, Máté evangéliumának kommentárja, Pál levele a Kolosszeiekhez előljárobeszéde, Jelenések könyve), 1641–1644.
- HAMMOND, Henry, *A Pharaphrase and Annotations upon all Books of the New Testament*, 1653.
- HEIDEGGER, Johann Heinrich, *De historia sacra patriarcharum exercitationes selectae...*, 1661–1671.
- HOFMANN, Johann Jacob, *Lexicon Universale...*, 1698.
- HOFFMANN, Friedrich, *Fundamenta pathologiae generalis...*, 1746.
- HOORNBECK, Johannes, *Theologiae practicae...*, 1689.
- HUET, Pierre-Daniel,
- *Origenouz tōn eis tas Theias graphas exēgētikōn apanta ta ellēnistī euriskomena. Origenis in sacras scripturas commentaria ...*, 1685.
  - *Alnetanae quaestiones de concordia rationis et fidei*, 1690.
- LE CLERC, Jean,
- *Compendium historiae universalis: ab initio mundi ad tempus Caroli Magni*, 1698.

- *Historia Ecclesiastica duorum primorum a Christo Nato Saeculorum, e veteribus monumentis...*, 1716.
- *Commentarius in Mosis prophetae libros quinque...*, 1733.

LIGHTFOOT, John, *Horae Hebraice et Talmudicae...*, (6 kötet), 1658–1678.

LUBIENIECKI, Stanisław, *Historia Reformationis Polonicae...*, 1685.

MÁTYUS István, *Diaetetica, az az, A' jó egészség' meg-tartásának modját, fundamentumoson elő-ado Könyv...*, 1762.

SANDIUS, Christopher, ifj., *Nucleus historiae ecclesiasticae...*, 1669, 1676.

SOZZINI, Fausto, *De Jesu Christo Servatore...*, 1577/8, 1594.

SMITH, Thomas, *Epistolae duae, quarum altera De Moribus ac Institutis Turcarum aigt: Altera Septem Asiae Ecclesiarum notitiam continet*, 1672.

SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *Isten ekklesiájának sokféle változásairól...*

VITRINGA, Campegius, id., *Anakrisis Apocalypsios Joannis Apostoli qua in veras interpretandae ejus hypotheses diligenter inquiritur...*, 1705.

VÖLKEL, Johann–CRELL, Johann, *De vera religione...*, 1630.

WITSIUS, Hermann,

- *Miscellaneorum Sacrorum libri IV...*, 1692–1736.
- *Aegyptiaca et Dekaphylon, sive De Aegyptiacorum sacrorum cum Hebraicis collatione libri tres...*, 1683.

A hagyománykezelés szempontjából Campegius Vitringa (1659–1722) Apokalipszis-kommentárját kell kiemelnünk, amely legalább olyan hangsúlyosan van jelen a prédikációkban, mint Bogáti és Palaeologus munkái. Esetében az is előfordul, hogy Uzoni elismeréssel idéz és fordít magyarra tőle hosszabb részletet az Isten képét és személyét viselő angyalok kapcsán:

„A reformátusok közül is, mint a Kámpégius Vitringa [:Vitringa pag. 1004.:], ki a Mózes második könyvének harmadik részére így kommentál: [...] Mójzesi história tanítja, hogy az Atyaisten akarván Egyiptomból kihozni a maga népét, megjelentette légyen ő magát annak a népnek egy némű-némű igen jeles és dücsőséges angyalban, ki úgy neveztetett, a' ki Mójzesnek megjelent a' csipkebokorban 2Moy 3. A' ki a' históriában Jéhovának és Istennek neveztetik v. 14. 15. És a' ki szólván magának tulajdonította minden neveit és tulajdonságait az igaz Istennek. És a' kit Mójzes, mint az igaz Istent becsülettel tisztelte v. 6. 15. 16. Ugyan az a' história tanítja, hogy ez a' méltóságos angyal, kiváltképpen való és megkülönböztetett személy, mulatozván a' felhőben, előtte ment az izraéliták

*táborának és azt kihozta Egyiptomból: 2Moy 15:9. Ugyan az a' história feladja, hogy az Isten valójában megintette a' népet, hogy annak gondviselését némű-némű igen méltóságos angyalra bízta légyen 2Moy 23:20. Ezek a Cämpégius Vitrunga igaz szavai”.*⁶²¹

Természetesen teológiai kérdésekben fenntartásokkal kezeli a munkát, Krisztus véráldozatát illetően például helyteleníti a Grotiust kárhoztató megjegyzéseit.⁶²² A franekeri teológus Jelenések-kommentárjának kiemelt szerepét jól szemlélteti a Jel 1,4 és 1,8-ban megjelenő „*aki van, aki volt, és aki eljövendő*” szerkezet magyarázata, amelynek jól bejáratott unitárius értelmezési hagyományát Enyedi György *Explicationese* alapozta meg. Simon József érzékletesen mutatta be, hogy Enyedi a trinitáriusokkal való polemikus helyzetből miként bizonyítja racionális teológiai, filozófiai és metafizikai érvekkel, hogy a Jel 1,8-ban szereplő „*eljövendő*” (erkhoménos) a filozófiai szempontból teljes értékű létezőre, Istenre vonatkozik és nem Krisztusra. A gondolatmenet a következő: 1) A Jel 1,4-ben egyértelműen Istenre vonatkozik a kifejezés, mivel a Jel 1,5-ben Krisztus ez előbbtől különbözőként jelenik meg. Ha a két hely Krisztus isteni és emberi természetére vonatkozna, illetve a Jel 1,8-ban is ő jelenne meg, a szerző tautologikussá válna. 2) Az „erkhoménos” nem eljövendőt, hanem következendőt jelent, mint a Jn 16,13 és ApCsel 18,21 is mutatja. Majd Tremellius és Vatablus 2Móz 3,14 értelmezése alapján kifejti, hogy itt János Isten héber nevének tetragrammatonjába foglalt jelentésére utal: arra, aki van. Ezzel Enyedi megidézi a 2Móz 3,14 szemantikai-filozófiai értelmezését. 3) Majd az *Explicationes* latin verziójában mindezt kiegészíti Plutarkhosz *De Ei apud Delphos* munkájára való hivatkozással, amely az előbbi „létezés-jelentést” szoros filozófiai összefüggésbe, Plutarkhosz ontológiai és racionális teológiai kontextusába helyezi.⁶²³ Toroczkai Máté a magyar fordításban így összegez: „*monta vala János, egy kevéssel ez előtt, hogy az Krisztus eljövendő, ezt megbizonyítja az mindenható Istennek bizonyásával*”.⁶²⁴

Uzoni Fosztó pontosan ugyanezt az érvrendszert alkalmazza a 32. prédikációjában, ám a Jel 1,4 alapján, miáltal megfosztja azt minden polemikus konnotációjától és azon általános tanulság szolgálatába állítja, miszerint „*az üdvezítő kegyelmet csak az üdő folyásához nem köttetett, öröktől fogván örökké való Isten ádhatja önnön magától*”. Másfelől Enyedi gondolatmenetének filozófiai relevanciája is feloldódik. Uzoni már a textust is

⁶²¹ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 45–46.

⁶²² *Uo.*, 331.

⁶²³ SIMON, *i. m.*, 181–183.

⁶²⁴ ENYEDI, *i. m.*, 716–719.

magyarázatának megfelelően fordítja: „*aki vagy, aki vala, és aki (eljövendő) léjendő*”. Szerinte itt Istent a szerző Mózes és az egyiptomi zsidók módján írja le, akik a 2Móz 3,14-ben is úgy fejezték ki Isten örökkévalóságát, hogy „*aki vagy*”. Azonban Tremellius vagy Enyedi helyett a hivatkozása Hermann Witsiusra és főképpen Vitringára utal, aki Uzonival egyezően fordítja a textust: „*Ab eo, qui est, qui erat, & qui futurus est*”.⁶²⁵ Miután az egyiptomiak megismerték Mózes Istenét – folytatja Uzoni –, Sai városában Isis templomára is azt a nevezetet írták fel: „*Ego sum universum, quod fuit, quod est, et quod est futurum...*”, mint Plutarkhosz *Moraliájában*, illetve Heidegger *Historia sacra...*-jában olvashatjuk. Ez tehát Mózes írásából eredt, a görögök pedig az egyiptomiaktól vették át, miként az isteni neveket, oltárokat, képeket, kápolnákat etc. Így jelenhetett meg a Delphoi templomon az EJ, azaz „vagy”, amelynek jelentését Plutarkhosz *De Ei apud Delphoi* munkája alapján ismerteti: Apolló egy, azaz ő egyedül, aki van. Uzoni következtetése mindebből, hogy „*ímé az Istennek mindszüntelenni örökkévalóságának ismérete még némely pogányoknál is nem vala elfelejtve!*”.⁶²⁶ Gondolatmenete a fentebb említett Bochartnak a pogány istentisztelet mózesi eredetéről szóló téziséhez kapcsolódik, amit hasonlóképpen szorgalmazott a katolikus Pierre-Daniel Huet is, aki a mérsékelt felvilágosodás képviselőjeként szövegkritikai megfontolásokkal igyekezett a Biblia autoritását igazolni. 1679-es *Demonstratio evangelica* című munkájában a héber szöveg romolhatatlanságát kontextuális vizsgálatokkal kívánta alátámasztani. Szerinte a széleskörű történeti kutatások azt mutatják, hogy Mózes példája és írásai inspirálták az ősi egyiptomi, babilóniai, perzsa, görög, föníciai és egyéb pogány vallásokat.⁶²⁷ Uzoni jól ismerte Huet munkásságát. A 2Móz 3,14 tetragrammatonjának metafizikai létezőként való leírásakor először Jean Le Clerc Genézis- és Exodus-kommentárjához utalja az olvasót, majd ekként folytatja:

„*Ebben a Jeheve névben befoglaltatni gondolták a' régi zsidók az időnek ezt a' három szakaszait: volt, vagy, és, úgy hogy Szent Jánosnak is ez a' név forgott elméjén, mikor a' kegyelmet kéri az Istentől, a' ki vagy, a' ki volt, és a' ki léjendő. Mellyel (mint fennebb említém) az egyiptomiak is nevezték meg az Istent az Apolló templomán is leíratott mindenkori valósága az egyedül való Istennek, sőt közönséges szólás is volt a*

⁶²⁵ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/1, 255. Vö.: Campegius VITRINGA, *Anakrisis Apocalypsios Joannis Apostoli qua in veras interpretandas ejus hypotheses diligenter inquiritur...*, 1705, 15.

⁶²⁶ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/1, 256.

⁶²⁷ ISRAEL, *Radical Enlightenment...*, i. m., 454. Huet életéről tömören: Lélek és elme a kartezianizmus korában. *Elmefilozófiai gyűjtemény*, szerk. SCHMAL Dániel, Bp., L'Harmattan Kiadó–Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, 2010, 293–294.

görögöknél: Ζεὺς ἦν, Ζεὺς εἰσί, Ζεὺς ἔσσεται. Az Isten volt, az Isten vagyon, az Isten leszén, Pausániásnál”.⁶²⁸

A bekezdés elsődlegesen Vitringára hivatkozik, tőle veszi át a Pauszaniász idézetet,⁶²⁹ ám mellette Huet 1690-es *Alnetanae quaestiones de concordia rationis et fidei* második fejezetének 19. részére is utal *De attributis Deo* címmel. Máshol pedig Huet első komoly tudományos elismerését meghozó Órigenész-bibliakommentár kiadását is használja (*Origenis in sacras scripturas commentaria*). Huet munkái talán Christopher Sandius közvetítésével juthattak el az unitáriusokhoz, mivel ő lett a *Demonstratio...* későbbi szerkesztője.⁶³⁰

Uzoni ezek után tér rá az „erkhoménos” fordítására, amely természet szerint valóban eljövendőt jelent,

„de mégis nem úgy kell vala fordítani, melyet abból nyilván láthattak 1) hogy mivel zsidó ember írta ezt, ha görögül írt is, a' zsidóknál pedig az erkoménos ~ jövendő és esoménos ~ léjendő mind csak egy szóval mondattatik, azért itt is azon egy szóval mást tett ki a szent író”.

Itt tehát fontos szerepet kap, hogy Márk szerezte a Jelenéseket és nem János apostol. Enyedihez hasonlóan utal a Jn 16,13 és ApCsel 18,21-re, ahol „következendőnek” fordították az igét és további bibliai helyekre vonatkozóan a sociniánus Jeremias Felbinger Apokalipszis-kommentárjához utalja az olvasót. Végül logikai érveket számol elő: Istenhez nem fér a mozgás, jövés, csak Krisztushoz; a kegyelemadásra lenni kell, nem eljönni; illetve Isten tökéletessége örökké való és nem pedig eljövendő.⁶³¹

Uzoni érveiből jól látszik, hogy teljes mellszélességgel áll az Enyedi-féle értelmezési hagyományban. Hogy hagyományról van szó, azt több dolog is jelzi. Egyfelől Dersi Gergely István kommentárjának – mint fentebb láttuk Uzoni által is hivatkozott – 3. prédikációjában ugyanúgy a Jel 1,4 kapcsán olvassuk Enyedi érveit:

„Kitől kívánnya az áldást. Elsőbben attól, aki vagyon, aki vala, és aki eljövendő. Aki vagyon. Ezt a titulus az Isten titulussa, és neve vétettetett önnön magának az Istennek szájából 2Moys 3,14. Holott így szól az Isten Mózesnek: Én vagyok, aki vagyok. És

⁶²⁸ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 257.

⁶²⁹ VITRINGA, *i. m.*, 17.

⁶³⁰ April G. SHELFORD, *Transforming the Republic of Letters: Pierre-Daniel Huet and European Intellectual Life, 1650–1720*, University of Rochester Press, New York, 2007 (Changing Perspectives on Early Modern Europe), 36–38, 148.

⁶³¹ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 258–260.

utána teszi, ezt mondjad az Izrael fiainak, ha kérdik, ki annak neve, aki tégedet hozzánk küldött. Aki vagyon, a küldött engemet tühozzátok. Aki vagyon és aki vala”.

Majd hét pontban taglalja, miként következik ebből Isten örökkévaló mindenhatósága és rátér a fordítás kérdéseire:

„És aki eljövendő: Méltó megjegyezni: ebben a kimondásban hibáz az fordító, és eltávozik az igazságtól, mind a déák, mind a magyar. A déák így mon[!] ki: Qui venturus est. A magyar: Aki eljövendő. A görög így mon[!] ki, ó ερχομενος[!] [helyesen: ó ἐσσομενος], amelynek értelme: qui futurus est. Aki léjendő. Ilyen értelemmel: aki mindörökké volt, mindörökké is léjendő ~ mindörökké lesz. Ilyen értelemben vétetik ez az görög szó, más helyeken is, úgy mint Jan 16,13, Tsel 18,21. Ezt illik megjegyezni, kiváltképpen azért, mivel ez a titulus, hogy eljövendő t. i. az ítéletre a Krisztushoz illik”.⁶³²

Gergely István egyáltalán nem hivatkozik és elhagyja a Plutarkhosz munkájából vett érvet is, amely a magyar nyelvű *Explicationes*ben sem szerepel. Másfelől a Jel 1,8 kapcsán mindkét kommentárban Enyedi végkövetkeztetése kerül középpontba: Krisztus eljövedele bizonyos, mivel azt az örök mindenható Isten végezte el!⁶³³ Hogy Uzoni nem Dersi Gergely alapján dolgozott az nyilvánvaló abból, hogy Enyedi majd minden érvét szerepelteti.

Az argumentumokat megannyi hivatkozással körülbástyázó Uzoni azonban annak ellenére kerüli Enyedi említését, hogy más prédikációi az *Explicationes* magyar és latin kiadásának részletes ismeretéről tanúskodnak. A 36. beszédben a Jel 1,5 alapján Krisztus elsőszülötti jussának, mint főpapi méltóságának magyarázatakor Enyedit a trinitárius polémia kapcsán idézi meg, miszerint Krisztus méltóságát csakis az Atyától kapta, nem pedig örök isteni születéséből származik:

„[Enyedi Gy. Kolos: 1:15. Deák fol 338. Magy. 567. lev.:] Önnön magok vallásokat is elrontják azzal az emberek, ha a’ Krisztusnak első szülöttségét az örök időre viszik, mert ha a’ Krisztus minden teremtetett állatnak előtte született, bizony az ő létele bételjesedett még minek előtte Isten semmit nem teremtetett volt. De ők azt mondják, hogy a’ Krisztus most is születik, és az ő születésének soha vége nem lesz. A’ mely semmi nem egyéb: hanem hogy még nincsen a’ Krisztus. Mert a’ mi még léjendőségben vagyon, az még nincsen, mert még nem jutott az ő tökéletes létele. Amelyből megtetszik: hogy nem hogy örök Istenségét bizonyíthatnák a’ Krisztusnak az elsőszülötti nevezetből, hanem

⁶³² DERZSI VARGA, i. m., 22–24. A görög szavak átírását Pesti Gábornak köszönöm.

⁶³³ ENYEDI, i. m., 718–719. Ms. U. 978/A, 35–36. UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/1, 404.

*inkább ellenében erősen megbizonyíthatni, hogy a ' Krisztus teremtett állat légyen, mert a ' teremtett állatnak első szülötte, és hogy kezdeti volt: mert született, és hogy halandó ember volt, mert a ' halottak közül első szülött. De fő fejedelem, első mindenek közt'.*⁶³⁴

A Krisztus minden népeken való királyi tisztjéről szóló 38. prédikáció magyarázatának végét, doktrínáját és az abból való következtetéseket szintén Enyedi szövegrészei szervezik. Nem is akárhonnan, hanem az *Explicationes* filozófiai csúcspontjának tartott Fil 2,5–6-ot értelmező fejezetből, ahol Enyedi a 20. századi bibliatudományokat is megelőlegezve, elsőként ismerte fel a Héliodórosz *Aithiopika*-jával való nyelvi párhuzamot a „zsákmány” szóhasználatára kapcsán.⁶³⁵ Uzoni azonban teljesen más részeket szemel ki. Miután kifejti, hogy Krisztus királysága mennybemenetekor kezdődött, amit azért kapott Atyjától, mert megalázva magát nem lett a zsidók királya (annak ellenére, hogy születésétől fogva arra rendeltetett), Enyedi alapján számlálja elő a királyság elutasításának okait: 1) hogy lássák, Krisztust nem érdekli a tisztség; 2) mert így csak a zsidókon való királyság jutna neki, amely hatalmához képest kevés. Ezek a Toroczka-fordítás 546. oldalán is szerepelnek, ám Uzoni csak az 549-ről idéz, így folytatva:

„3. Hogy aszerént az egész emberi nemzetnek a haláltól nem lenne szabadulása, s őnékije azon való uraságra igaz jussa. |Enyedi a magyarban 549 levélen a Filippi. írt levélnek 2. rész 5. v. Ján. 12:24.:| »Látván azért a Krisztus, hogy nékije is dicsíretebb, az Atyának is kedvesb, az emberi nemzetnek is hasznosb lészen, ha egy ideig a zsidó ország és birodalom nélkül lészen, és alázatossága s tűrése által azokat a juhokat is magához hozná, melyek nem az Izrael oklából valók valának. És tudná, hogy amiképpen a búzamag ha elébb a földben meg nem hal, egyedül marad, ha pedig meghal, bőv gyümölcsöt terem: ezenképpen ha ő halált szenvedne, több alattvalói, nagyobb birodalma és hatalma lenne, inkább akarta kívánságát is haladékkal megzabolázni (amely a jelen valóknak elvételekre ösztökél) és inkább akart egy ideig kint szenvedni, hogy azután kettőssével venné el a tisztességet, hogy nem mint minden nehézség nélkül zsidó országot birni és kedve szerént élni, ennek okáért az ő maga megalázása által ezt nyerte, hogy az elébbi méltóságot sem vennék el tőle és új birodalmat adnának hozzája, a pogányok országát, úgy hogy egy ország és nemzetség

⁶³⁴ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 300. Vö.: ENYEDI, *i. m.*, 567.

⁶³⁵ SIMON, *i. m.*, 193–198, 212–229.

*helyében minden nemzetséget, ez egész világot örökségül magának venné, örökkévaló uralkodást és vég nélkül való országot nyerne <<”.*⁶³⁶

A doktrínában azonban mind a magyar, mind a latin kiadásra utal:

*„|:Doctrina hac posita a p. m. Geor. Enyedi ad locum Philip. 2.v.5. pag. 331. in Vernaculo aut. pag. 557.:| A Krisztus az ő legnagyobb méltóságát, dicsőségét, szenvedése, tűrése, engedelmessége és halála által nyerte meg attól, aki vagyon, vaki vala, és leszen örökké”.*⁶³⁷

Vélhetően tisztában lehetett a két kiadás eltéréseivel, vagyis hogy Toroczkai a latin szöveg többszörös metanyelvi rétegeinek bonyolult egymásra épülése miatt kénytelen volt forrásokat, így többek között a Héliodórosz hely részletes bemutatását is elhagyni.⁶³⁸ Azonban teljesen esetleges, hogy mindkét változat oldalszámaira vagy csak a latinra hivatkozik. Az első „corollaria” egységben Uzoni „*Blasphemia Calvinii attacta ab Enyedio Phil. 2:5. p. 332.*” margináliával hozza Kálvin rágalját, aki szerint csak a Sátán mondatja azt, hogy Krisztus keresztfán való szenvedésével szerezte érdemét. Majd szintén a latin verzió 323. oldaláról idézi be Lactantius unitáriusokat igazoló ellenvéleményét, amely a magyarban is fellelhető. Végül a második következtetésben azon szövegrész alapján fejt ki, hogy Krisztus, mint Messiás „*halálával, szenvedésével, engedelmisségével találta és nyerte a tisztességet, a dicsőséget és minden méltóságot*”, amely oldalon a kálvini megszólalás fordítása is található.⁶³⁹ A rákövetkező polemikus rész pedig Enyedi további gondolatmenetének hivatkozás nélküli kibővítése:

*„Semmi köze nincsen az idvezítőji hivatalhoz az olyannak, ki meg nem öletett, mint a máji világnak öröktől való Logosa ki nem nyerhetett halálával felséget ő magának, ki nem halottak közül való elsőszülött, kinek vére nincsen, hogy megmosson azzal, aki nem halhatott volna meg, hogy élne örökké, kinek nem lett volna szükség halálig engedelmeskedni azért, hogy minden méltóság feliben magasztaltassék, akit a ház építők soha nem is hallottak, nemhogy megvetettek volna. Aki nem a megöletésért lett volna méltó istenségre, hanem azon kívül is”.*⁶⁴⁰

A példák alapján tehát különösen hangsúlyossá válik, hogy Uzoni Fosztó a Jel 1,4 értelmezésekor kikerüli az Enyedire való hivatkozást és helyette Vitringa fordítását adja meg

⁶³⁶ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 320–321. Vö.: ENYEDI, *i. m.*, 546, 549.

⁶³⁷ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 321. Vö.: ENYEDI, *i. m.*, 557.

⁶³⁸ SIMON, *i. m.*, 315–316, 319–320.

⁶³⁹ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 323. Vö.: ENYEDI, *i. m.*, 544, 557–558.

⁶⁴⁰ *Uo.*

kiindulópontként. Másfelől jól kivehető, hogy Dersi Gergely prédikációjával szemben nála nem csupán az értelmezési hagyomány felmondása történik, hanem azt a Biblia autoritását védelmező történeti, földrajzi, filológiai és kontextualizáló kutatásokkal támogatja meg, illetve egészíti ki.

c) *Racionális-történeti-tipológia és anyagi kultúra*

Uzoni Fosztó értelmezési módszerét eszerint a 18. század elejére a felvilágosult ortodoxia németalföldi központjává vált Franeker gondolkodói között kell keresnünk, amelynek jeles képviselője az a Hermann Venema,⁶⁴¹ aki alatt több erdélyi diák is tanult, majd heterodox eszmékkel felvértezve tért vissza.⁶⁴² Venema mestere azonban Vitringa volt, aki 1683-tól a keleti nyelvek, 1693-tól pedig a historia sacra professzoraként tevékenykedett a Franekeri Akadémián. Teológiáját coccejánus alapokon építette, ám nyitott volt a karteziánus eszmékre és szorgalmazta a Szentírás racionális-kritikai igényű vizsgálatát, amely alapján elvetette Coccejus cselekedeti szövetségről szóló tételeit, mint az értelemmel szemben állókat.⁶⁴³ 1737-ben *Aphorismi, quibus fundamenta theologiae comprehenduntur* című fő művét Erdélyben csak szoros ellenőrzés mellett engedte lefordítani a református egyház.⁶⁴⁴ Vitringa Apokalipszis- és Ézsaiás-kommentárjával (1714–1720) bekapcsolódott a Grotius által kirobbantott prófécia-értelmezésről szóló vitába. Ennek lényege, hogy míg a Németalföldön futótűzként terjedő coccejánus tipológia a Bibliában szinte mindenhol Krisztust látta, addig Grotius szerint a próféciák keletkezésükhöz közeli időpontban teljesebbek be, így az ótestamentumiak elsősorban Izrael embereire utalnak. A szoros literális értelem tehát elsődlegesen Izrael-orientált, Krisztus nincs jelen közvetlenül (grammatikailag) a próféciákban. A Krisztusra utaló *sensus mysticus* jelenlétét ugyan nem tagadja, ám az kizárólag másodlagos lehet. A Jelenések próféciái Grotius szerint a pogány Róma idején már beteljesedtek, értelmezése mégsem egészen mentes a későbbiekre vonatkozó történeti

⁶⁴¹ Johannes VAN DEN BERG, *Orthodoxy, Rationalism and the World in the Netherlands of the Eighteenth Century* = J. V. D. B., *Religious Currents and Cross-Currents: Essays on Early Modern Protestantism and the Protestant Enlightenment*, ed., Jan DE BRUIJN et al., Leiden–Boston–Köln, Brill, 1999 (Studies in the History of Christian Thought, 95), 262–263, 267.

⁶⁴² ESZE Tamás, *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században* = *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. Dr. BARTHA Tibor, Bp., A Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (Studia et Acta Ecclesiastica, 1), 178–180. KOLUMBÁN Vilmos József, *Holland irányzatok és erdélyi követői*, Református Szemle, 105 (2012)/4, 415–422.

⁶⁴³ G. Henk VAN DE GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979, 128–129.

⁶⁴⁴ TÖRÖK István, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, II, Kolozsvár, 1905, 6–8.

elemektől.⁶⁴⁵ Ebből adódóan tagadta, hogy a pápa lenne az Antikrisztus, ezzel azonban végtelen megütközést keltett a protestánsok között, olyannyira, hogy az abból kinövő polémiaiban még a remonstránsok is igyekeztek tőle elhatárolódni. Egyedül Henry Hammond (1605–1660) állt ki mellette, aki 1653-as, Uzoni Fosztó által is többször hivatkozott *A Pharaphrase and Annotations...* című munkájában a Jelenéseket Grotius szellemében, történeti-rationális megközelítésben magyarázta. Eszerint az ezeréves királyság az egyház Konstantin megtérésétől a törökök eljöveteléig tartó békéjére vonatkozik. Magyarázatuk azonban a szakirodalom szerint még messze áll a történeti-kritikai értelmezéstől.⁶⁴⁶ A filológia, történelem, geológia, archeológia és a zsidó antikvitás tudományaiban is otthonosan mozgó Vitringa egy köztes út kijelölőjeként Coccejus értelmezési módszerét és a grotiusi filológia eredményeit egyaránt alkalmazta. Így tanára, Hermann Witsius nyomdokain haladva óvatosságra intett a féktelen tipologizálás és allegorizálás kapcsán, és pontos szabályrendszert állított fel a prófécia értelmezéséről. 1722-es *Typus doctrinae propheticae* című munkájában a prófécia és történelem szoros összetartozásáról beszél. Eszerint a prófécia értelmezésekor először meg kell határozni annak pontos tárgyát: kiről, melyik korról, és hogyan, literális, grammatikai vagy misztikus, figuratív értelemben beszél-e a szerző? Az értelmezőnek jó történészként fel kell kutatnia a próféta történeti hátterét, illetve beszédmódjának jellegzetességeit. Ezen felül meg kell különböztetnie a literális és misztikus értelmet, illetve a kettőből álló *sensus mixtus*-t. A betű szerinti értelemről azonban nem lehet eltérni, ha annak a szöveg minden részlete megfelel. Vitringa szerint csak akkor kereshetünk misztikus jelentést, ha a szövegben lévő jelképek nem egyeznek meg a meghatározott tárggyal. Viszont ha a tárgy értelmezhető a *sensus mixtus* alapján, akkor is a literális értelemé az elsőbbség a spirituálissal szemben. Habár elfogadja a történeti megközelítést, a prófécia fő tárgyának Krisztust és Krisztus királyságát tekinti, hiszen a grotiusi megfontolás alapján (miszerint a misztikus értelem csakis az Újtestamentum felől értelmezhető szövegekben található meg) igazolhatatlanná válik a keresztény hit igazsága a zsidók és a hitetlenek előtt, akik sem az isteni inspirációban, sem az apostoli autorításban nem hisznek. Vitringa szerint mindenki

---

⁶⁴⁵ Ernestine VAN DER WALL, *Between Grotius and Coccejus: The 'Theologia Prophetica' of Campegius Vitringa (1659–1722) = Hugo Grotius Theologian. Essays in Honour of G. H. M. Posthumus Meyjes*, ed. Henk J. M., Edwin RABBIE, Leiden–New York–Köln, E. J. Brill, 1994, 199.

⁶⁴⁶ Johannes VAN DEN BERG, *Grotius' Views on Antichrist and Apocalyptic Thought in England = Religious Currents and Cross-Currents...*, i. m., 108–111. Hammond nézetei szerint a Jel 4–11 Isten zsidók elleni büntető cselekedeteit írja le Krisztus megfeszítéséért. A Jel 12–19 a korai egyház küzdelmeit mutatja be a Római Birodalom üldözései alatt, míg a Jel 20–22 a Konstantin megtérésétől kezdődő békés időszak leírása, amely egész az Ottomán törökök feltámadásáig tart. A két tanú eszerint Péter és Pál apostol, a bestia fejei pedig a római császárok Claudiusztól Domitianusig. Warren JOHNSTON, *Revelation Restored: The Apocalypse in Later Seventeenth-Century England*, Woodbridge–New York, Suffolk–Rochester–Boydell Press, 2011, 60–61.

számára érthető és racionális érveket kell felállítani az értelmezésben. Például a próféták a Messiásra utalnak, ha 1) előkelőbb személyről szólnak, mint Dávid, Salamon vagy más ótestamentumi szereplők, illetve ha 2) a kiemelkedő tulajdonságok minden részletükben alkalmazhatóak Krisztusra. Másfelől a tipologizálást is szigorú szabályok közé szorítja, így a grammatikai értelemről csak akkor lehet eltérni, ha a meghatározott tárgy nem felel meg a sajátlagos elsődleges értelemnek. A próféciák beteljesülését inkább saját korukban, mint későbbi időkben kell keresni, és csakis akkor lehet a későbbi korokra tekinteni, ha a beteljesedés nem teljes mértékű a saját idejükben. Vitringa szerint a Biblia helyes értelmezése a megfelelő hipotézis felállításának függvénye. A Jelenések értelmezése azért olyan szerteágazó, mert képei túl sok történelmi eseménynek feleltethetők meg, és nem azonos szabályrendszer alapján magyarázzák azokat. A helyes hipotézis felállításához figyelembe kell venni a prófécia szándékaira utaló jeleket, használni kell az értelmet, amely képes különbséget tenni a valószínű és a kevésbé valószínű dolgok között, és össze kell vetni a Jelenések látomásait az ótestamentumi próféciákkal, mivel ugyanarra a történelmi periódusra vonatkoznak. Emellett fontos a próféciák méltósága is. Szerinte azonban a Jel 4,1 és 22,12 helyeiből kiindulva az értelem nem igazolja, hogy a Jelenések tökéletesen beteljesült prófécia lenne. A könyv csakis úgy töltheti be a próféciák vigasztaló funkcióját, ha az az ázsiai egyházakon felül az egész világra kiterjedő, idők végezetéig tartó egyházra utal. Célja tehát az egyház tanítása a történelemben bekövetkező változásokról és azok jeleiről. Tudatni és reményt nyújtani, hogy az üldözések korának egyszer vége lesz.⁶⁴⁷

Kétségtelen, hogy Uzoni Fosztó több ponton eltér Vitringa következtetéseitől, ám a módszertan szempontjából sok hasonlóságot találunk és nem csupán a szerzőség kérdésének fentebb bemutatott részletes kritikai argumentációját illetően. A Jelenések értelmének meghatározásakor Uzoni Fosztó is a szoros történelmi és az allegorikus olvasat összeháttérítésére törekszik:

*„Betű szerént, históriája a Krisztust megvető zsidó nemzetnek romlását és annak helyében a pogány nemzetekből felállítatandó új Jeruzsálemnek állapotját nézné, mindazonáltal világ végéig példában alkalmaztathatnék minden üdőkorbéli hívőknek és Krisztust üldözőknek tanúságokra”.*⁶⁴⁸

A könyvben megjelenő csapások csak akkor terjeszthetők ki későbbi korokra, ha azok *„(paradigmái) ábrázoló példázati a’ Krisztus híveihez való szorgalmatos gondviselésének”* és

---

⁶⁴⁷ VAN DER WALL, i. m., 202–204, 206–212.

⁶⁴⁸ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/1, 4.

a hívek ellenségeit büntető vasvesszejének.⁶⁴⁹ A hét gyülekezetnek írt levél csupán okuló példaként lehet hasznos az egész keresztényi egyháznak, amely sokszor kerülhet még hasonló állapotba. Szó sincs tehát arról, hogy az az anyaszentegyház világ végéig tartó hét nagy változásának megírása.

*„Micsoda lelkiismérettel lehetett volna azt nékiek [értsd: a hét gyülekezetnek] úgy magyarázni, hogy nem rólok íratta azt, hanem (1500) ezeröttszáz esztendőök múlva az Angliában és Belgiumban élő reformátusokról?”*⁶⁵⁰

A féktelen allegorizálás elleni érvekben nagy szerepet kap a felekezeti megosztottságon alapuló indulatok elutasítása, mivel az egyháztörténeti értelem legtöbbször az ellenkező vallásúak mocskolására és a sajátjuk igazolására szolgál. Emellett azt sugallja, hogy a könyv a közemberek számára érthetetlen titok:

*„Az Apokalipsisből nem venni szokták a máji keresztény tanítók az értelmet, hanem abban bévinni az ő magok vallásoknak históriáját, valamiképpen ahhoz illetgetni [...]. Mintha 1) Ezt a könyvet a Krisztus azért adta volna, hogy az ő nevét vallók [1Corint 3:11–15:] (jöllehet a fundamentumra sok erőtlen épületeket rakó tanítványok) ebből mocskolódjanak, versengjenek, gyűlölségre, irigységre, részre oszlásokra vonattassanak. Aminthogy minden máji vallásban valók e könyvnek emberi elme játékos allegorizálása szerént való magyarázgatásával a vélek ellenkezőket ugyan szűrősen vagdalják, kivált (amint szokott az irigység felfelé menni) az hatalmasabb részt, az alábbvaló erejű. 2. Mellyel e könyvnek nemcsak valóságos értelmén téznek erőszakot, de ennek titulusa ellen is (mely ez: Jézus Krisztusnak kijelentése) vétenek, mintha ezt a Krisztus csak a misztika filozófiához és allegóriás játékhöz szokott, nem köz eszű embereknek jelentette volna, hogy ezt csak az olyanok érthetnék meg, akik ennek kijelentésétől fogva világ végéig folyandó minden üdőknek és minden országok lakosinak históriáját jól tudnák, mely tereh a Mójzes ceremóniáját sokkal feljül mólná, holott azokat is levetette nyakunkról a Krisztus. Tsel 15:10. Máté 23:4.”*⁶⁵¹

Uzoni Fosztó szerint a hasonlatosságon alapuló értelem önmagában nem állhat meg, mivel nincs új dolog a világon, „hanem ami volt ugyanaz, ami azután is léssen”. Nem lehetséges olyan példát felmutatni, amelyhez hasonló valahol és valamikor ne lett volna, vagy lenne

---

⁶⁴⁹ Uo., 27–28.

⁶⁵⁰ Uo., 206, 210.

⁶⁵¹ Uo., 219.

tapasztalható. Isten sehol nem jelenti ki, hogy csakis a mai korban lehet megtalálni a Jelenések értelmét. Éppen ezért:

„csalárd és veremben ejtő vak vezér a mennyei Jelentésnek értelmét a Krisztus igazítása nélkül, a sokképpen csaló és csalatkozó íróknak sokképpen megvesztegettetett históriájától venni, és nem a prófétáknak és ő magának a Krisztusnak és az ő apostolinak több írásokban keresni [Jel X:7:] és a külső íróknak beszédét amazokhoz illetni”.⁶⁵²

Az értelmezés sorrendje tehát a következő: először a Biblia szövegéből kell magyarázatot keresni, majd ha megtaláltuk a helyes értelmet, akkor lehet azt külső történeti munkákkal alátámasztani! Az eljárás hasonló a Vitringa által megkövetelt hipotézis felállításához. A kritikai olvasat így a szent szöveg autoritását fogja igazolni. Uzoni tehát a történeti értelmezést éppúgy keretek közé szorítja, mint az allegorizálást. Kiindulópontja Palaeologushoz hasonlóan az, hogy a prófécia emberi hozzáadástól mentes, kizárólag a Szentlélektől származik. A betű szerinti értelem mindig elsődleges, csupán akkor hagyható el, ha az „az okos értelemmel” ellenkezik, illetve ha isteni jegyek bizonyítják, hogy hasonlatosság szerinti példázatnak kell tartani a szöveget.⁶⁵³ A történelemhez legillőbb értelmet tehát a *sensus litteralis*nak és a szerző szándékának megfelelően kell megtalálni!

Az okos értelem, vagy másként „józan okosság” egzegezisben való szerepét már a *Rakóvi káté* is hangsúlyozta.⁶⁵⁴ A fogalmat Andreas Wissowatius 1684–85-ös holland környezetben megszületett, előfelvilágosodást képviselő munkája közvetítette Erdélybe, amelyet Kozma Mihály *Okos isteni tisztelet...* címen fordított le 1723-ban.⁶⁵⁵ Petrityevity Horváth Ferenc 1700-ban kiadott *Apológiája* is részletesen tárgyalja az értelem szerepét az egzegetikában. Eszerint Isten teremtéskor az érzékelhető dolgokról való ítéletalkotás okán ruházta fel az embert értelemmel, okossággal, amely tehetség a bűnbeesés után sem veszett el. E józan okosság által képesek vagyunk az érzékeink számára elérhető isteni dolgokban is ítéletet tenni. Az ellentmondások esetén ugyan elsőbbséget élvez az isteni kijelentés, ám a Szentírás

---

⁶⁵² Uo., 64.

⁶⁵³ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/2, 211–212.

⁶⁵⁴ Egy 1698-as kéziratos magyar fordításban: „6. No tehát nincsen-e az üdvösségre néző dolgokban semmi haszna az józan okosságnak? Vaj igenis vagy, mert anélkül sem az Szentírás méltóságos voltának végére nem mehetünk, sem azokat az dolgokat, melyek az Szentírásban befoglaltattak, meg nem érthetjük, sem egy dologból mást ki nem hozhatunk, sem pedig magunk hasznára nem fordíthatjuk. Mikor azért az Szentírást az üdvösségre elégségesnek mondjuk, nemcsak ki nem rekesztjük az józan okosságot, hanem inkább abban befoglaljuk.” Ms. U. 1063, 7–8.

⁶⁵⁵ KESERŰ Gizella, Andrzej Wiszowaty *Religio rationalisa és Erdély = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály et al., Szeged, JATE Régi magyar irodalom tanszéke, 1997 (Adattár a XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 35), 243–252. Kozma munkáját lásd: Ms. U. 30.

értelmezésében elengedhetetlen a kettő együttműködése. A Biblia és az értelem ugyan nem mondanak egymásnak ellent, ám vannak dolgok a szent könyvben, amelyek értelmünk felett állnak, azokban pedig hinnünk kell. Kifejezetten a felvilágosodás gondolatmenetét olvashatjuk, amikor arról beszél, hogy a pogányok kinyilatkoztatás nélkül, pusztán a ráció alapján eljutottak egy mindenre felül való, első okként létező Istenhez, ám annak tiszteletében vétkeztek.⁶⁵⁶ A később megfogalmazott kéziratos munkák sem lépnek túl az értelem és a Szentírás *Apologiában* megfogalmazott viszonyán. Dersi Gergely István *Diacrisis*-ének 1764-es fordítása a Szentírás és a józan okosság összetartozása kapcsán így fogalmaz:

*„A józon okosság diktál olyan dolgokat, melyre nem tanít az Isten kijelentett akaratja, mint: kétszer kettő négy, külsőbb a fél az egésznél, s. a. t. az Isten kijelentett akaratja is említ olyanokat, melyekre nem tanít a józon okosság, mint az halottaknak feltámadását, a víznek borrá változását s. a. t. Nem ellenkeznek pedig ezek egymással [...]. Mindazonáltal a józon okosságot a fővebbik polcra nem ültetjük s nem is úgy a Szentírást a józon okossághoz, mint a józon okosságot a Szentíráshoz alkalmaztatjuk.”*⁶⁵⁷

Az 1745-ös *Próbakő* kézirata szerint az unitáriusok az „okoskodó lélek” által vizsgálják a Szentírás titkait, és azt megértve az „okoskodásukat” Isten beszédéhez alkalmazzatják. Amit Isten beszéde világosan előad, abban hinni kell, amiről pedig nem beszél, az felesleges az üdvösségre nézve. A Szentháromság kérdése például nincs egyértelműen a Bibliában, így azt nem is hiszik, ellenben a trinitáriusok okoskodással próbálják belemagyarázni a Háromságot az egységbe.⁶⁵⁸ Szentábrahám Lombard szerint a szent szövegek értelem általi vizsgálatából sok dolgot megtudhatunk Isten igaz tiszteletéről, de az ész nem éri fel önmagában azt, amit Isten megkövetel tőlünk, ezért szükséges mellé a kijelentés. A rációnak azonban joga, sőt kötelessége a Szentírás vizsgálata és az észnek kell megállapítani a magyarázat szabályrendszerét is. A józan okosság akkor áll fent,

*„mikor oly tiszta és határozott felfogással bírunk, mely minden kétséget eloszlat, s mikor nem a vélekedés, hozzávetés és előítélet folytán, vagy a mások tetszése szerint ítélünk, hanem az Istentől adott és megvilágított lelkiismeret világossága mellett”*⁶⁵⁹

⁶⁵⁶ PETRITYEVITY, *i. m.*, 5–26. A pogányokról: 17.

⁶⁵⁷ DERSI GERGELY István, *Magyar Diacrisis, vagy az Isten 's isteni dolgok felől elmésen 's fontos ítéllettel értekező munkátska... Deákból magyarra fordított Gejza József által*, 1764, Ms. U. 359, 8–9.

⁶⁵⁸ DERSI GERGELY, *Próbakő...*, *i. m.*, 231–233.

⁶⁵⁹ SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD, *i. m.*, 1–16. Főként: 13–15.

Uzoni Fosztó nem lép túl tehát az unitárius felfogáson, így a ráció a mérsékelt felvilágosodás megfontolásaihoz hasonlóan leginkább a Biblia autoritásának fenntartásában játszik szerepet. Az általa idézett erasmusi megnyilatkozás jól mutatja, hogy az értelem sosem törhet uralomra a kijelentés felett:

*„Már a Krisztus tudománya egészen annyéra megferteztetett a pogány diálektikusoknak, szofistáknak, mátémátikusoknak, orátoroknak, poétáknak, filozófusoknak és törvénytudóknak írásaikkal, hogy az életnek nagyobb részét el kelljen tölteni, míg érkezhessünk vizsgálni a Szentírást. [...] hogy nem is szabad a' keresztényi tudományról szólni annak, a' ki az Arisztotelész csalárdos hazudozásaival mindkét füléig ő magát meg nem töltötte. Mintha talám a' Krisztus tudománya olyanféle volna, hogy nem volna, 's mégpenig igen felette közönséges mindenekkel. Avagy talám hogy valamiképpen egyeznék a' filozófusoknak bölcsességével!”*⁶⁶⁰

Uzoni a *sensus litteralis* elsődlegességével, a szöveg keletkezési kontextusa és szerzősége által megkövetelt kritikai történetiséggel, az allegorizálás visszafogottságával és az értelem szerepének hangsúlyozásával is illeszkedik Vitranga módszeréhez. De egyetért vele a Jelenések értelmét illetőleg is, miszerint az egyedül Krisztusról és Istentől kapott királyi hatalmáról szól. A teljes 58. prédikációt annak bizonyítására szánja, hogy a Jelenésekben egyedül Krisztust kell keresni, róla szól minden és a könyvet csakis Krisztus helyes ismeretében lehet magyarázni.⁶⁶¹ Míg az evangéliumok Krisztus prófétai tisztjét mutatják be, a Zsidókhoz írt levél főpapi tisztjére vonatkozik, a Jelenések pedig királyi méltóságára.⁶⁶²

Ennek fényében válik hangsúlyossá a Jelenések summáját adó 59. prédikációban (Jel 1,12–13) alkalmazott tipológiai értelmezés. Eszerint Krisztus királyságán túl az egész könyv Isten testi országának papi változásáról, az *„igaz lelki papi országnak felállításáról”* szól. A hét aranygyertyatartó között Krisztus főpapi és királyi öltözetben jelenik meg, amely az ároni papság eltörlését és beteljesülését mutatja.

„Minthogy azért a sáternak minden szerszáma a mennyei dolgoknak példája és árnyékja Sid. 8:5. Ez a könyv pedig mennyei Jelentése a főpap Krisztusnak. Lehetetlen, hogy

---

⁶⁶⁰ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 135–136.

⁶⁶¹ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/2, 57–65.

⁶⁶² UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 2.

egyébre nézve irattatta volna ennek nagyobb részét az első sátorak részeiről vött hasonlatosságokkal”.⁶⁶³

Az ótestamentumi ceremóniák Krisztus testének árnyékai voltak. A Jelenések képei pedig tétélesen megfeleltethetőek a mózesi sátor részeinek, áldozati és papi tárgyainak.

„A mennyei Jelenés körül munkálkodónak nem rövid üdőt, s nem kicsiny munkát kell tenni az első sátor körül való dolgoknak lelki magyarázatjában. Oka: Mert alig maradott ki valami a mennyei Jelenésből, ami elé ne fordulna valahol a sátor dolgaiból”.⁶⁶⁴

Ugyan Uzoni Fosztónál a szövetségteológia elemei nem hangsúlyosak, forrásai között mégis több, az ószövetségi és héber kultúrát vizsgáló coccejánus szerzőt találunk, például Heideggert, Vitringát, Johannes Brauniust vagy Hermann Witsiust. A héber szokások és ószövetségi utalások kapcsán jelenik meg a kiváló angol hebraista és bibliakritikus, John Lightfoot (1602–1675) *Horae Hebraicae et Talmudicae* című hatkötetes Újtestamentum-magyarázata is. Lightfoot amellet, hogy az 1657-es londoni Poliglott Biblában ő vizsgálta felül Mózes öt könyvének szamaritán verzióját, hírnevét azzal alapozta meg, hogy úttörőként hangsúlyozta a Talmud fontosságát a Szentírás értelmezésében. Munkái ennek szellemében az

---

⁶⁶³ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/2, 73.

⁶⁶⁴ Uo., 69–72: Példának okáért: Előnkben adatik e könyvben mit ábrázolt és mutatott: A bizonyágtétel sátora és temploma VII:15. XI:19. XV:5. XXII:3,22. 1) Annak szentségesebb résziben a szövetség ládája XI:19., afelett az Istennek széke III:21. IV:2. Végeinél a négy zászlókon írt négyféle lelkes állatok IV:6. A tisrihonak tizedik napján füsttel bételjesedése XV:8. Onnan adatott szózatok IV:5. VIII:5. XI:19. XIV:15,17. XVI:1,17. A ládában elrejtetett Manna 2:17. Mellette a könyv V:1. 2) A templom középső részében előnkben fordulnak ezek: Az asztal, amelyről vacsorálni kell a szent kenyereket III:20., az arany pohárok V:5., a zsengek XIV:4. Az arany oltár 8:3. 9:13. XI:1. XIV:18. Azon az oltár szene VIII:5. De libro nota: Per septimum debuit in Adyto servari Deus 31:25. Septimo tamen anno recurrente in testo tabernaculorum debuit index[?] effe[?] et toram toto populo legi v. 10, 11. Quae occulta St Dei manifesta[?]. A szénen füstölő jó illatozások V:8. VIII:3,4. XIX:3. Az arany timjénező VIII:3. A fényes felhő XIV:14. <Az üvegtenger IV:6. XV:2.> Az arany gyertyatartók és szövétnekek I:12. II:1,5. XI:4. XXI:23,25. XXII:5. Vagy lámpások IV:5. A trombiták, kürtök I:10. IV:1. VIII:2,6,13. A templom oszlopi III:12. Aranya v. 18. Az élet könyve III:5. XX:12. Ajtó, kolcs III:7. Hegedűk V:8. A könyv V:1 (mert néha abban a részben rejtetett 4Kir 22:8. 2Kron 34:14.) 3) A külső pitvar is leíratik XI:2. És abban az oltár és annak alája öntetett vére az áldozatnak. VI:9. XVI:7. XVII:6. XX:4. Amaz engesztelő áldozat vére is I:5. V:9. VII:14. A megáldoztatott Bárány V:6,12. XIII:8. Az üvegtenger IV:6. XV:2. 4) A templomban szolgáló mind főpap I:12,13. Mind a több papok I:6. V:10. XX:6. Azoknak feje ruhájok, bíborok III:4,5,18. VI:II. VII:9,13. XIX:8,14. Koronájok III:II. A főpap homlokán való írás VII:3. IX:4. XIV:1. XXII:4. A tizenkét drágakövekre metszett neveinek az Izrael tizenkét fiának emlékezetül Isten előtt való hordoztatása a középső templomban VII:4. XXI:12,20. Az Istennek pecsétje, a pecsétmetsző mesterséghez VII:2. A népnek megszámláltatása VII. rész. A papságnak huszonnégy fejedelmi vének alá való osztattatása, kik fejében járnak vala IV:4. Azoknak a feje kövekkel való szokott választása II:17. Azok közt a muzsikások, hegedűsök XIV:2. XV:2. Énekesek, kik Ament és halleluját kiáltottak I:6,7,18. V:14. VII:12. XIX:1–6. A Mójzes éneke XV:3. A papi felszentelésben szokott fejében öltöztetés III:4,5,18 etc. Vagy a templomból kivettetés gyalázattal, aki nem találtatott méltónak oda valami ferteződéséért. XXI:17. XXII:15. 5) Ide valók a pálmaégas innep VII:9. Az élő víz merítés v. 17. XXI:6. XXII:1. A templomnak bizonyos mértékre készült állottványa XI:1. Elégése VIII:8. Az isteni tiszteletnek benne megvesztegetése IX:20,21. Megújíttatása az egész városnak XXI. részben”.

evangéliumok és az ótestamentumi könyvek összhangját vizsgálják.⁶⁶⁵ Kommentárjában az újtestamentumi szövegeket történeti és földrajzi alapon közelíti meg, a szövegváltozataikat pedig zsidó szövegekkel veti össze. Szerinte a nyelvi és kulturális háttér megteremtésével felfejthetővé válik az iratok eredeti jelentése. A rabbinikus zsidó vallás kontextusa pedig elengedhetetlen Krisztus papi tisztjének megértéséhez, amely elgondolás mindenképp támogatta Uzoni értelmezését.⁶⁶⁶

Uzoni Fosztó tipológiája és a könyv szerzőségéről való elképzelései kölcsönösen erősítik egymást. Ki más írhatta volna azt, mint a zsidó papi dolgokban jártas Márk? A történetileg és kontextuálisan is megtámogatott értelem az első kötet végére illesztett *Extra cathedram de scriptore Epistolae Hebraeorum* című disszertációban kap további, merőben új, Szentírásan alapuló érvet, mégpedig a Jelenések és a Zsidókhoz írt levél kapcsolatát.

„Nincsen is a Szent könyvben két egyezőbb írás, mint a Zsidókhoz írt levél és a mennyei Jelenés, melyben a zsidó rabbinusoknak rendtartásról, a ceremóniáknak mivoltokról, a papi, tanácsi rendről, a templomról, az áldozatokról etc. annyi hasonlatosságok és szólások volnának, mind a hét levelekben, mind a látásokban”.

A két könyv üzenete megegyezik. A Zsidókhoz írt levél célja bemutatni, hogy Krisztus új törvénye és főpapsága mennyivel méltóságosabb az ó törvénynél és papságnál, amelyből láthatják a megtért zsidók, hogy nem kellene visszatérniük a régi ceremóniáikhoz. A Jelenések pedig megmutatja, hogy miként tett minket Krisztus saját vérével Isten papjaivá, királyi papsággá, és miként teljesítette bennünk a papi országról tett ígéreteket.

„Ellenben itt is a törvénynek, a főpapságnak elváltozása nemcsak argumentumokkal leíratik [...] hanem annak egész processusával s kimenetelivel tragice lefestetik, noha a templomnak még fennállásakor, mikor kifutni lehetne még abból etc. a Krisztus népének, hogy részes ne lenne annak büntetésében”.

Emellett stilisztikai, szóhasználati és további tartalmi egyezéseket is előhoz: Isten mindkét könyvben „kezdet és vég” (Jel 1,7–8. Zsid 1,1.), hasonlóan beszélnek Krisztus felmagasztalásáról, királlyá tételéről, ellenségeinek lába alá vetéséről és híveiről való

---

⁶⁶⁵ Thomas HAMILTON, *John Lightfoot = Dictionary of National Biography*, Vol. XXXIII, Leighton–Lluelyn, ed. Sidney LEE, New York–London, Macmilland and Co.–Smith, Elder & Co., 1893, 229–231.

⁶⁶⁶ R. S. CLARKE, *The Hermeneutical Principles and Exegetical Method of Rev. John Lightfoot, D. D.*, *Ecclesia Reformanda*, Vol. 2, No. 1, 2010, 26–27. Online: http://biblicalstudies.org.uk/pdf/ecclesia-reformanda/2-1_026.pdf (Letöltve: 2017. 05. 28.)

gondoskodásáról. Továbbá a Zsid 13,8 Krisztusról szóló passzusát a Jel 22,12 Krisztust alfa és ómegaként bemutató helyéhez hasonlóan kell értelmezni.⁶⁶⁷

Az értekezés címéből sejthető, hogy Uzoni ennél sokkal tovább merészkedik és a Zsidókhoz írt levél szerzőjét is Márkkal azonosítja, akit Krisztus annak megíratásával készített fel a Jelenések prófétálására. Mindezt a Szentírásból vett történeti érvekkel támasztja alá: a levél egyes utalásait összeveti az evangélisták és apostolok tevékenységét leíró helyekkel. Szent Pál azért hívatta maga mellé Rómába Márkot, mert csakis egy papi nemből származó ember volt alkalmas annak bizonyítására, hogy az ároni papság ceremóniái Krisztusban teljesebben be. Grotius és Jean Le Clerc alapján mutatja be, hogy a Márk által használt, Timóteussal Rómába hozott könyvek nem héber, hanem görög iratok voltak. Továbbá míg Pál Krisztustól tanulta az evangéliumot, a levél szerzője Krisztus után vált tanítvánnyá (Zsid 2,3). Pál egyébként sem esett Timóteussal együtt fogságba, a levél pedig megöletésekor íródott. Erre utal, hogy Pál neve már nem szerepel a végén lévő köszöntésben (Zsid 13,24). Uzoni Fosztó szerint a Zsidókhoz írt levél és a Jelenések hét egyházhoz intézett levelei egyaránt az ázsiai gyülekezetekhez szólnak és a zsidózásra való visszatéréstől intik a híveket.⁶⁶⁸

Habár Uzoni a grotiusi és le clerici hivatkozást leszámítva belső érvekkel dolgozik, mégis fontos, hogy túllép az elfogadott unitárius nézeten, amely a *De Falsa et vera...* vonatkozó fejezetétől kezdve, Válaszúti Pécsi disputáján, Enyedi prédikációin és *Explicationes*én keresztül egészen Szentábrahám Lombardig Szent Pált tartotta a levél írójának.⁶⁶⁹ Uzoni valószínűleg Bogáti Fazakas Miklós megfontolásaihoz nyúlt vissza, aki Apokalipszis-kommentárjának előszavában fejtette ki kétségeit a páli szerzőséggel kapcsolatban. Az *Egyháztörténet* pedig ismerteti Bogáti 1582-es, mára elveszett *Theses N. P. B. ex concione nescio cujus quae vacatur Epistola ad Hebraeos* című munkáját, amit Válaszútinak ajánlott. Már a cím is mutatja: a bibliai szöveg nem levél, és nem is a zsidókhoz írták.⁶⁷⁰ A levél kritikájára azért volt szükség, mert ellenérvet szolgáltatott a Zsoltárok történeti értelmezéséhez, illetve összekötötte a Messias és az istenfiú személyét. Fontos azonban kiemelni, hogy Bogáti az Apokalipszis-kommentárban csak a szerzőséget cáfolta és nem a szöveg bibliai tekintélyét!⁶⁷¹

⁶⁶⁷ UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 2/1, 445–447.

⁶⁶⁸ *Uo.*, 441–444, 447.

⁶⁶⁹ Rövid magyarázat a zsidókhoz írt levél 1. fejezetéhez = *Két könyv...*, *i. m.*, 250–256. ENYEDI, *i. m.*, 632. Enyedi György prédikációi..., *i. m.*, 62. SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD, *i. m.*, 8.

⁶⁷⁰ KÉNOS TÓZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, I, *i. m.*, 300–301.

⁶⁷¹ DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, *i. m.*, 155–157. Vö.: 233.

Az Uzoni Fosztó által kijelölt tipológiai értelmezés racionalitása tehát abban áll, hogy pontosan meghatározza azt a kontextust, amelyben a Jelenések értelmezhető és megadja azt a keretet, amelyben a tipológia alkalmazható. Magyarázatát történeti munkákkal, a Biblia szövegével és a fentebb már említett, a kritikai metódushoz szorosan kapcsoló anyagi kultúrából vett érvekkel is körülbástyázza. Ez utóbbira további, kifejezetten érzékletes példákat is találunk: A 46. prédikációban a Jel 1,7 alapján azt igyekszik bizonyítani, hogy Krisztus felhőben való eljövetele szöveg szerint Jeruzsálem végzetét mutatja és csakis a zsidók büntetésére kell érteni. A textust a következőképp fordítja: *„És jajgatással sírnak őelőtte e’ földnek minden nemzetségi. Úgy léssen. Ámen”*. Majd amellet érvel, hogy a földet itt csupán a zsidók területére és nem az egész világra kell érteni. Ezt leginkább Ézsaiás, Malakiás, illetve az evangélisták szóhasználatával igazolja, akik csak a zsidók veszedelméről jövendöltek, mégis földkerekségnek nevezték a zsidók országát. Ezt mutatja a sírás és jajgatás, amit már Lukács és Máté is nekik tulajdonított (Lk 23,28–30. Mt 8,12. Továbbá: Jel 18,7–8; 19.), majd így folytatja:

„Bizonyos is az, hogy a’ zsidókon való győzedelmeket úgy adták tudtára a’ rómaiak az egész világnak, hogy olyan triumfusi pénzt verettenek, melyre a’ zsidóság volt metszettelve, egy veszteg ülő és síró asszonynak képében jelentvén azoknak mondhatatlan siralmokat”.⁶⁷²

Itt egyfelől Uzoni Fosztó érve a „föld” partikuláris értelmezéséről nagyon hasonló a hugenotta bibliakritikus Isaac La Peyrère (1596–1676) pre-adamiták létét tételező és az egyetemes vízözön bekövetkeztét racionalizáló indoklásához, miszerint a vízözön csupán lokális, kizárólag a zsidókat sújtó csapás volt. A Biblia azért egyetemesként írja le, mert a zsidók előszeretettel azonosították saját történetüket a világgal. La Peyrère szerint a Biblia szövege nem teljes, illetve az a világnak kizárólag az üdvtörténet szempontjából releváns részéről szól.⁶⁷³ Másfelől Uzoni Le Clerc egyháztörténetére hivatkozva az antik tárgyi kultúrával is alátámasztja értelmezését.

Ez utóbbi eljárás sokkal látványosabb a 62. prédikációban. A Jel 1,13: *„Öltözött vala bokáig érő ruhába: és béövezett vala az ő csecseinél aranyövvel”* textusát Krisztus zsidók elleni felfegyverkezésére és hadba indulására magyarázza. Először bibliai helyek előszámolásával igazolja, hogy a zsidó szóhasználatban az öv vitézséget, győzedelmet, a felövedzés pedig fegyverkezést jelent. Ézsaiás alapján mindezt hadra indulásként értelmezi és

⁶⁷² UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/1, 392–396. Idézet: 395.

⁶⁷³ BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcsélet a felvilágosodás korában*, L’Harmattan, 2013, 98–99. SCHMAL Dániel, *Isaac La Peyrère és a racionális bibliakritika = A felvilágosodás előzményei ...*, i. m., 119–129.

antik auktorok: Vergilius, Xenophon, Horatius, illetve Lucius Annaeus Florus római történetíró munkáival bizonyítja, hogy a felövedzés kapcsolatban áll a háborúval és a fegyverrel is. Majd a tárgyi kultúrához fordul:

„Mind ezek a' külső, belső íróknak egyező értelmek mutatják azt: Mit tégyen béövedzeni a' Krisztusnak? t. i.: Az ő fegyverben öltözését jelenteti. [...] Az ő csecseinél övedzett vala bé, úgy írja Szent János. Ezt már a' kik a' régi hadakozó imperátoroknak pénzeken, vagy egyéb matériákon lerajzolt képjeiket látták, írják azokról: hogy néha ugyan úgy övedeztenek, hogy vállokról a' hónyaljok alatt általkerült az övök, a' csecseknél lecsaponólag övedzván a' mellyeket, hol jobb, hol balfelé. [...] És a régi győzedelmi emlékezetre maradt képek is mutatják, úgy az Augustusnak, Maxentiusnak, Decentiusnak, Constantinusnak és másoknak pénzeken írt képek. De leginkább Titus Vespasianus imperátor pénze, a' ki maga lón az, a' kit a' Krisztus a' zsidóságra felövedeztete. Melyre mutat is az ő Jelentése”.⁶⁷⁴

Végül hosszan beszél az övek anyagáról. Míg az ótestamentumi papoké lenből készült, a prófétáké bőrből való, így tehát Krisztus aranyöve mindenképpen királyi tisztjét jelöli.⁶⁷⁵ Az öltözet kapcsán Bochartra és a groningeni hebraista professzor Johannes Braunius (1628–1708) *Vestitus sacerdotum hebraeorum...* című munkájára hivatkozik, amelyet a korban a főpapi díszekkel és ruházattal kapcsolatos egzegetikai kutatások csúcsteljesítményeként értékeltek, és gazdag rekonstrukciós képanyagot is tartalmazott. Braunius teológiai munkásságában elsősorban Coccejus szövetségtanát fejlesztette tovább és bővítette ki karteziánus elemekkel. Továbbá Lightfoothoz hasonlóan maga is hangsúlyozta a keleti nyelvek és a Talmud fontosságát a Szentírás értelmezésében.⁶⁷⁶

Uzoni Fosztó érvei a 17. században újra fénykorát élő antikváriusi tudomány részét képezik, amelynek jeles képviselői az általa megidézett Thomas Smith, Samuel Bochart és Pierre-Daniel Huet is.⁶⁷⁷ Az antikváriusi tudomány az anyagi kultúra és a reáliák irodalmi bizonyítékokkal szembeni elsőbbségét hirdeti a történettudomány megalapozásában. Így az antik görög-római történetírók munkái helyett az érmék, szobrok, vázák, feliratok vizsgálatából von le következtetéseket, válaszul a történettudományt ért 17. századi

⁶⁷⁴ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/2, 89–92. Idézet: 92–93.

⁶⁷⁵ Uo., 94.

⁶⁷⁶ VAN DE GRAAF, i. m., 159. Othmar KEEL, *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*, Teil 2., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 930–932.

⁶⁷⁷ Bochart munkáját még Reimarus is haszonnal forgatta: W. SCHMIDT-BIGGEMANN, *A filozófiai apologetika destrukciós potenciálja: A Biblia hitelvesztése Hermann Samuel Reimarusnál* = W. S-B., *Teodicea és tények. A német felvilágosodás filozófiai profilja*, ford. BOROS Gábor, SIMON József, Bp., L'Harmattan–Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2011 (A filozófia útjai), 93–94.

szkeptikus vádakra.⁶⁷⁸ Habár a módszert már a humanisták is előszeretettel használták az antik szövegek értelmezésében, annak 17. századi népszerűségét nem lehet függetlenítenünk a Jean Le Clerc által is fémjelzett szövegkritikától, amely kifejezetten a humanistákat tette felelőssé az antik szövegek helytelen fordításáért és értelmezéséért.⁶⁷⁹ Nem is beszélve a szöveghamisítások gyanújáról, amelyet legnagyobb hanggal a jezsuita Jean Hardouin (1646–1729) hirdetett, akit az anyagi kultúra felhasználásának „orvosi eseteként” is emlegetnek. Ő ugyanis az antik irodalmi szövegeket a korszak pénzérméivel összevetve arra a megállapításra jutott, hogy Cicero művein, Vergilius *Georgicáján*, Horatius szatíráin, levelein és Plinius munkáin kívül minden más antik szöveg a 14. századi humanisták kreálmánya.⁶⁸⁰ A reáliák vizsgálata azonban fontos érvként szolgált a mérsékelt felvilágosodás képviselőinek az ateistákkal és a szkeptikusokkal szemben. A keleti utazások, útinaplók új megközelítési lehetőséget adtak a szövegeknek. Az orientalisztika és a bibliatudományok összekapcsolódása pedig alapul szolgált a szent filológiát művelők számára, hogy bebizonyítsák a *historia sacra* és a bibliai leírások valódi történetiségét. A történelem, földrajz, filozófia és archeológia egyúttal a keresztény hit igazságát is támogatta. A módszertan felértékelődését jól illusztrálják a többnyelvű Bibliák szótárakon, lexikonokon, térképeken és metszeteken alapuló apparátusai.⁶⁸¹ Martin Mulsow azonban felhívja a figyelmet, hogy az antikváriusi tudományok mellett már a racionális bibliahermeneutika követői is hangsúlyozták a bibliai szövegek tárgyi kontextusát. Az egyre népszerűbb utazási irodalom, a különféle érme- és reáliagyűjtemények ugyan fontos kulturális háttérinformációt szolgáltattak, de az antikvarianizmus és a bibliafilológia pusztá összekapcsolása önmagában még nem kritikai eljárás, annak csupán a lehetőségét foglalja magában.⁶⁸² Vitringához, Huetchez és Bocharthoz hasonlóan Uzoni Fosztó is azok közé sorolható, akik a reáliák felhasználásával és a történeti kontextus megrajzolásával nem a Szentírás megromlott szövegének kritikájáig jutnak el, hanem ellenkezőleg, azokban a Biblia autoritásának megerősítését látják.

⁶⁷⁸ Anthony GRAFTON, *The Antiquary as Pariah*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 62(1999), 241–242, 252–255. Az antikvárius tudományról és történetéről alapvető tanulmány: Arnaldo MOMIGLIANO, *Ancient History and the Antiquarian*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 13(1950)/3–4, 285–315.

⁶⁷⁹ ISRAEL, *Enlightenment Contested...*, i. m., 414–415.

⁶⁸⁰ GRAFTON, i. m., 242.

⁶⁸¹ Peter N. MILLER, *The „Antiquarianization” of Biblical Scholarship and the London Polyglot Bible (1653–57)*, *Journal of the History of Ideas*, 62(2001)/3, 463–465.

⁶⁸² Martin MULSOW, *From Antiquarianism to Bible Criticism? Young Reimar Visits the Netherlands, With an edition of the travel diary fragment of 1720/1 = Between Philology and Radical Enlightenment: Hermann Samuel Reimar (1694–1768)*, ed. Martin MULSOW, Leiden–Boston, Brill, 2011 (Brill’s Studies in Intellectual History, Vol. 203), 1–20. BALÁZS Mihály, *Jean Le Clerc (1657–1736) és a dogmatikai minimalizmus = Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: Tanulmányok és szövegek*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KOVÁCS András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016 (Kölesériana, 3), 6–7.

d) Összegzés: *A mérsékelt felvilágosodás alapállása*

Összességében láthattuk, hogy Uzoni Fosztó István a Vitringa által kidolgozott egzegetikai módszer, a racionális-történeti-tipológia érvényesítésével, és az újabb bibliafilológiai eredmények receptálásával: az antikváriusi tudomány és a 17. század végi, 18. század eleji történeti-filológiai megalapozású munkák, illetve a hebraista coccejánus tradíció felhasználásával alkotta meg értelmezését, amelynek történeti vonalai (de nem teológiai konzekvenciái) egybeesnek a Jacobus Palaeologus és Bogáti Fazakas Miklós által megkezdett unitárius értelmezési hagyománnyal.

Mielőtt elhelyeznénk a munkát a felvilágosodás folyamatában, mindenképpen ki kell emelnünk, hogy Uzoni Fosztó értelmezése alkalmasnak látszik az unitárius egzegetikával foglalkozó legújabb megfontolások árnyalására. Eszerint az unitáriusok 16. századi merész egzegetikai és szövegkritikai eredményeket felsorakoztató lendülete a 17–18. századra teljesen kifulladás, az „erős színezetű” hagyomány kifakul, nem követi, sőt távol marad az újkritika Szentírás szövegét érintő konzekvenciáitól. Ennek legfőbb okát a 17. századi belharcokban, a zsidózó tendenciák elleni fellépésben látják, amely az „ótestamentumi előzmények radikális leértékelődésével járt”. Habár Johann Crell és Martin Ruar bölcséleti racionalitása hangsúlyos a 18. században, igazán radikális elképzelések nem kaptak erőre.⁶⁸³ Uzoni a radikális megfontolások kikerülésével vitathatatlanul illeszkedik ebbe a képbe, azonban tipológiai értelmezése újra hangsúlyos helyzetbe hozza az ószövetségi könyveket és mint láthattuk, az arra irányuló hebraista, kulturális, történeti kutatások követése és eredményeinek felhasználása nagy szerepet játszik magyarázatának alátámasztásában.

A Bibliával kapcsolatos megfontolásai azonban kifejezetten ortodoxok: nem vesz tudomást a szövegromlás lehetőségéről, nem reagál a mózesi könyvek hitelét ért vádakra és minden eszközzel igyekszik hangsúlyozni a szöveg autoritását. Jól érzékelhető tehát az unitáriusok elmaradása az európai bibliakritika élvonalától. Korántsem jutottak el a Szentírás szövegének kritikai módszereken, bibliai, történeti és antikvitás felé forduló tudományokon alapuló profanizálásáig.⁶⁸⁴ Odáig tehát, mint a mérsékelt felvilágosodás kiemelkedő alakja, az Uzoni Fosztó által is többször hivatkozott Jean Le Clerc, akitől több tudós is élesen elhatárolódott, mivel a Bibliát ugyanolyan módszerekkel vizsgálta, mint Arisztophanész műveit, vagy mert Pindaros, Terentius, Seneca és Ciceró munkái alapján tett a Szentírással kapcsolatos

⁶⁸³ BALÁZS, *Philologia sacra...*, i. m., 348–350.

⁶⁸⁴ Michael C. LEGASPI, *The Death of Scripture and the Rise of Biblical Studies*, New York, Oxford University Press, 2010, 18–26.

megállapításokat.⁶⁸⁵ A magyar viszonyok tekintetében mindez nem feltétlenül kérhető számon, ugyanis mint azt Balázs Péter kutatásai mutatják, a bibliai kronológiáról, a mózesi könyvek autoritásáról szóló viták és a radikálisabb nézetek hazánkban csak az 1780–90-es években törnek igazán felszínre.⁶⁸⁶ Az unitáriusoknál ennek recepciója csak a század végén, Körmöczi János püspök írásaiban következik be.⁶⁸⁷ Uzoni szövegértelmező eljárása mégis több ponton érintkezik a mérsékelt felvilágosodás képviselőinek álláspontjával. Jól látható törekvése a hit és az értelem összeegyeztetésére, amelyben maga is a kinyilatkoztatásnak ad elsőbbséget az értelmet meghaladó (*supra rationem*), de azzal nem szembenálló (*contra rationem*) dolgokban. Uzoni Fosztó nem csupán lépést tart magyar kortársaival – mint például a református Teleki József 1760-as leibnizi és wolffi gondolatkörből merítő, a hitet és az értelmet összeegyeztető *Essai sur les esprits-forts* című munkájával⁶⁸⁸ –, de bizonyos pontokon talán meg is haladja azokat. Így Gusztinyi János *Az üdvösség mannájában* 1759-ben még amellet érvel, hogy a teológia tételei a ráció számára teljes mértékben megismerhetetlenek.⁶⁸⁹ Mózes tanítása és a pogány népek kultúrája közötti kapcsolat tekintetében Uzoni Fosztó Huetet és Bochartot is felhasználó diffuzionista tézise, miszerint a pogányok, görögök és rómaiak filozófiája és mitológiája a mózesi, illetve ábrahámi eredetű bölcsesség eltorzulása, azonban meg is előlegezi a későbbi magyar munkákat. Az elképzelés már Apáczai Csere Jánosnál is megjelenik, ám igazán a 18. századi hitvédőknek szolgál alapul, amelyre felépíthetik az úgynevezett konszenzus-érvet. Eszerint minden tudás a kinyilatkoztatásra vezethető vissza és mi sem bizonyítja jobban Isten létezését, minthogy a különböző korokban és helyeken élő emberek mindannyian elfogadnak egy teremő princípiumot. A diffuzionista elképzelés a jezsuita Molnár Jánosnál 1776-ban jelenik meg, Alexovits Vazulnál 1791-ben. A piarista Bolla Márton *Primae lienae historiae universalis...* című 1798/99-es munkájában Uzoni Fosztóhoz hasonlóan, Isis és a delphoi Apollón-templom feliratai alapján fejti ki véleményét, amely Kecskeméti Csapó Dániel 1845-ös fordításában ekként hangzik:

„Mindazonáltal úgy látszik, hogy az első patriarcháktól rájuk szállt egy Istennek ismerete, még e' nagy babonáság' közepette is fennmaradt a' bölcsesebbeknél, de fölöttébb homályosan. Gyaníthatni ezt a' templomok' felirataiból, minő ez: Én vagyok

⁶⁸⁵ MULSOW, *From Antiquarianism to Bible Criticism...*, i. m., 41.

⁶⁸⁶ BALÁZS, *Biblia, história...*, i. m.

⁶⁸⁷ BALÁZS Péter, *Körmöczi János kéziratoss Mózes-értekezéséről*, Keresztény Magvető, 120(2014)/3–4, 283–295.

⁶⁸⁸ BALÁZS, *Biblia, história...*, i. m., 222–223.

⁶⁸⁹ *Uo.*, 215–216.

minden, a' mi volt, a' mi van és lesz. Másik: Tenéked, ki egy személyben minden vagy, Isis istennő. Mert ezek csak egy fő istenre illhetnek".⁶⁹⁰

Budai Ézsaiás 1802-es munkájában szintén arról beszél, hogy a világról, természetről és Istenről való reflexiók közvetítési vonala Mózesről az egyiptomiakon át vezet a görögökhöz. Végül T. Szabó János *A Szent Írás és a természet szava...* 1803-as munkájában is adatható az elgondolás. A diffuzionista tézis cáfolata a radikális felvilágosodás híveinek munkáiban csupán a század utolsó évtizedében jelenik meg, így a Teremtés könyvének történeti érvényességét tagadó Verseghe Ferenc 1790-es Millot-fordításában vagy Körmöczy János egy kéziratot értékezésében (1800), ahol szintén kételkedik, hogy a filozófusok tudása Mózesről származna. Decsy Sámuel 1811-ben megjelent *Egyiptom története* már a másik végletet képviseli, szerinte épp az egyiptomiak alapozták meg Mózes tudását.⁶⁹¹

Uzoni Fosztó István tehát a kortársakkal lépést tartva recepciót a mérsékelt felvilágosodásnak a Biblia autoritását megőrző kritikai módszereit, illetve az újabb megfontolások felhasználásával képes volt a 16. századi palaeologusi Jelenések-értelmezés kereteit kitölteni és alátámasztani.

---

⁶⁹⁰ BOLLA MÁRTON *ájtatos rendű tag' általános világtörténete' főbb vonalai...* A hatodik latin kiadás után magyarítá KECSKEMÉTI CSAPÓ Dániel, I, Pest, 1845, 23–24.

⁶⁹¹ BALÁZS, *Biblia, történet...*, i. m., 259, 284–285.

7. Összegzés, további kutatási lehetőségek

Az értekezés során szövegelemzéseken keresztül követhettük nyomon az unitáriusok Jelenések könyvéről alkotott elképzeléseit a 16. századtól egészen a 18. század végéig. Habár a munkák egzgetikai megfontolásai – azok tematikai sokszínűsége miatt – nem minden fejezetben kaptak ugyanolyan hangsúlyt, az értelmezési módszerek mentén mégis felvázolhatóvá vált egy-egy magyarázat teljes íve. Emellett felszínre került az első unitárius Dániel-kommentár, illetve több, a sociniánus szükséztudást megtagadó Jelenések-magyarázat, de további adatokkal gazdagodott az unitárius prédikációirodalom kutatása is.

Habár Ajtai Kovács Jakab gyűjteménye kapcsán több prédikációskötetet is tárgyaltam, amelyben a bűn-büntetés, ítélet vagy a zsidó-magyar sorspárhuzam tematikája megidézte az unitárius apokaliptikát, hangsúlyozni kell, hogy az értekezés alapvetően Apokalipszis-kommentárokkal foglalkozott. Nem tekintette tehát feladatának az apokaliptikus eszkatológiával átszőtt bibliai könyvekről szóló munkák feltárását, amelyek minden bizonnyal termékeny talajt kínálnak a további kutatás számára. David C. Sim ugyanis Máté evangéliuma kapcsán leválasztja az apokaliptikus eszkatológia jelenségét az Apokalipszis műfaji fogalmáról, és részletesen meghatározza annak karakterisztikáját és funkcióit. Ezek közül többet is felfedezhetünk Ajtai Kovács prédikációiban, mint a közösség határainak kijelölését, az aktuális események magyarázatát és a világ Isten általi determináltságát, a bátorítást, vigasztalást, a gonoszok büntetését, és a közösség egységének fenntartására tett erőfeszítést, amely az ítélet fenyegetésével rettentti az ingadozókat.⁶⁹² Máté evangéliumának eszkatológiája kapcsán pedig figyelemre érdemes a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található *Az Isten ítéletinek éles fejszéje* című 1662-es prédikációskötet, amely a Mt 3,10 textusát folytatólagosan, 15 beszéden keresztül a korabeli csapásokra is reflektálva magyarázza.⁶⁹³

Az értekezés tárgyát képező kommentárok számbavétele jól mutatja, hogy Káldos János bevezetőben idézett megállapítása, miszerint „az Apocalypsis magyarázata végigkíséri az unitárius egyház történetét egészen a XVII. század első feléig”,⁶⁹⁴ helytálló, ám utána az érdeklődés tartós hanyatlása figyelhető meg. A 17. században mindössze egyetlen, új elképzeléseket is felvonultató értelmezés keletkezett – az is csupán a Jelenések néhány verse kapcsán – és egészen a 18. század második feléig kell várni, hogy ismét a teljes könyvet átfogó magyarázat szülessen. A „miérték” tekintetében rendkívüli forrásértékkel bírnak

---

⁶⁹² David C. SIM, *Apocalyptic Eschatology in the Gospel of Matthew*, New York, Cambridge University Press, 1996 (Society for New Testament Studies, Monograph Series, 88), 21–71.

⁶⁹³ Ms. U. 73.

⁶⁹⁴ KÁLDOS, i. m., 149.

Derzsi Varga György és Uzoni Fosztó István kísérőszövegei, amelyek világosan jelzik a lelkészek és a hívek könyvtől való távolságtartását. Fontos azonban, hogy e kétes megítélés az egyház – a Jelenések kánoniságát megerősítő – hivatalos álláspontjától függetlenül alakult ki. Persze az is kirajzolódik, hogy az Apokalipszis iránti érdeklődést és értelmezési igényt még a 17. században is Karádi és Bogáti Fazakas kommentárjai szolgálták ki, mi több, Derzsi Varga és Uzoni Fosztó szemben álló értelmezései egyenesen a 16. század végén megfogalmazott elképzelések mentén váltak ketté. Az efféle általánosító megállapítások természetesen részeredményekre támaszkodnak, hiszen további szövegfeltárások során bukkanhatnak még fel szisztematikus magyarázatok.

Ebben a tekintetben mindenképpen említést érdemel az értekezés egyik hiányossága. Nem tárgyaltam ugyanis azt az ismeretlen szerzőjű latin nyelvű Jelenések-kommentárt, amelyet az a Nagyajtai Csiki István másolt le 1714. november 6. és 1715. június 6. között, aki árkosi papsága idején Karádi magyarázatának Kovásznai-másolatát prédikációs segédkönyvre utaló előlappal látta el (1743). Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolat címe: *Annotata in Apocalypsin S. Johannis evangelistae et apostoli, authore anonymo conscripta*.⁶⁹⁵ Csiki István tehát kiemelt érdeklődést mutatott a Jelenések könyve iránt, másolata pedig időben közel esik Ajtai Kovács Jakab prédikációskötetéhez. Habár az apokalipszisek iránti érdeklődés 18. század eleji gócpontjának részleteiről a további kutatásoknak kell képet adnia, a szisztematikus kommentárok hiányáról mégis sokatmondó, hogy a források sokszínű felvonultatására törekvő Uzoni Fosztó az erdélyi értelmezések közül csakis a 16. századi hagyományból, Dávid Ferenc, Palaeologus és Bogáti Fazakas munkáiból építkezik, illetve a kortárs Dersi Gergely István prédikációit említi.

Ennélfogva ellentmondásosnak tűnhet a Jelenésektől való távolságtartás és a feltárt munkák populáris regiszterhez köthető prédikációs műfaja. A prédikációk azonban több szempontból is megfelelő keretet nyújtottak a magyarázatok számára. Egyfelől lehetővé tették, hogy a szerzők a Jelenések misztériumait az egyszerű hívők számára is közérthetően tolmácsolják, ezáltal megalapozzák a könyv ismeretét és tekintélyét a gyülekezetben. Továbbá más prédikátorok számára is segítséget nyújthattak a helyes értelelem és közvetítési mód mikéntjéről. Ezzel szemben az elvontabb traktátusok, mint például Voidovius, De Breen vagy Gejza József munkái inkább a tanultabbakat, az értelmiségi réteget célozták meg. Másfelől a prédikációk lehetőséget kínáltak a Jelenések sokrétű felhasználási módjára: a teológiai-dogmatikai tanulságok, az Antikrisztusra irányuló prófécia és a jövőt kutató

---

⁶⁹⁵ TÓTH F., *Az ismeretlen...*, i. m., A kolligátium jelzete: Kt. Oct. Lat. 1237.

számítások mellett előtérbe kerültek a mindennapi életre vonatkozó gyakorlati hasznok, az erkölcsi megújulás és a kegyes életvitel hangsúlyozása. Ez utóbbi szembetűnő példája a *Conciones vetustae...* ciklusa, amelyben az istenes életre való buzdítás olyannyira középponti elem, hogy a munka retorikája már-már a kegyességi olvasmány műfaját idézi. De Ajtai Kovács apokaliptikus képei is megfelelő alapot nyújtanak a mindennapi nehézségek, természeti csapások, megbetegedések vagy katonai megszállás értelmezésére. A vigasztaláson és intésen túl a prédikációk gyakorlati hasznát szemléltetik a kötetekhez készített mutatók témamegjelölései. Ezek alapján a további kutatás feladata, hogy a Jelenések tudós világban homályosnak vélt passzusai miként adnak választ a mindennapi hitélet gyakorlati kérdéseire. Karádi munkája végén a főbb képek és az értelmezés elemeinek a másoló által összeállított betűrendes mutatója áll.⁶⁹⁶ Uzoni Fosztó első kötetében az *Igazító tábla* már a Jelenések képeit, az értelmezés kitérőit, a tudományos összegzéseket, a munka főbb tanításait és az előkerülő exemplumokat egyaránt tematizálja.⁶⁹⁷ A második kötetben a *Mutató táblája a' dolgoknak a' levelekre* azonban már szűkebb és általánosabb.⁶⁹⁸ Az Apokalipszis gyakorlatorientált magyarázatát Derzsi Varga György indexei tükrözik leginkább. *Mutató táblája ezen mennyei látásról s hallásról írt prédikációkban lévő dolgoknak...* címmel közli a képek és tanulságok rendjét,⁶⁹⁹ ám a kötet elején *A prédikációknak bizonyos üdökre, innepekre temetésekre s egyéb alkalmatosságokra mutató lajstroma...* is helyet kap. Itt a beszédek számával jelzi, melyik mondható el aratáskor, papszenteléskor, temetéskor, búcsúzó pap esetében, kurátor temetésén, drágaság, had, húsvét, nagy hőség idején, vagy a gyalázatosok, hazugok ellen, vagy éppen János nevű pap, illetve vízbefulladt ember temetésén és így tovább.⁷⁰⁰ Ez a lajstrom jelzi legvilágosabban, hogy a 18. század végére a Jelenéseket az élet minden területét átfogó bibliai iratként kívánták a hívek elé tárni. Talán ennek köszönhető az is, hogy az antitrinitárius kommentárok kerültek a radikális, társadalmi rendet megbontó eszméket.

⁶⁹⁶ *Index rerum memorabilium in hoc opere Karádi contentarum* címmel a kötet 595. és 604. oldala közé bekötve 12 oldalnyi terjedelemben. Néhány címszó: „Ábrahám áldozatja; Áldozat kedvessége; Arató angyal; Fiú magzat; Fogságba tartja Róma az ekléziát; Fluvii paradisi; Gergely Pápa; Haszna e könyvnek; Hét trombiták; Hét pecsétek; Királyi székből ülő; Nagy veres Sárkány, nagy birodalom; Pönitencia ideje; János ki volt; Jézus eljövetele; Új ég és föld” etc.

⁶⁹⁷ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/1, [34]–[54]. Néhány címszó: „Apokalipszel[!] mely visszaélnek ma; Apolló, azaz nem sok, hanem egy az Isten; Ázsia méltóságai más földek felett és jegyzései; Beótziaji kútfők ellenkező munkái; Campegasus Vitringa, Cornelius a Lapide bizonyítási; Délusi templom régisége és arra tölt írásnak értelme; Empédokles az Etna égő tüzeiben szökött; Igazaknak örökké boldogul vagyon dolgok; Esmérd meg magadot, isteni szó gyanánt volt régen; Felhőbe jöni mit térszen; János apostol-é, vagy az evangyelista írta a' Jelenést; Jó fő az Isten, nem tudva a' pogányok is úgy vallották; Megigazulás hit által sok bűnökből; Igaz Krisztus az, ki halál által lött úrrá; Kálviniano reformatusok idegensége Atyafiúságtalansága” etc.

⁶⁹⁸ UZONI FOSZTÓ, i. m., 2/2, [470]–[479].

⁶⁹⁹ DERZSI VARGA, i. m., [716]–[723].

⁷⁰⁰ *Uo.*, [13]–[16].

Az egzegetikai módszerek középpontba állítása ugyan nem kínált elegendő terepet Dersi Gergely István és Derzsi Varga munkájának részletekbe menő bemutatására, így csupán értelmezésük főbb vonalait érzékeltettem, annak tematikus elemzése pedig további kutatásra érdemes. Ellenben részletes képet kaptunk Karádi Pál történeti módszerek felé is utat nyitó históriás allegóriájának és Uzoni Fosztó racionális-történeti-tipológiájának kialakulásáról és működéséről. Mindez nemcsak a 16. századi kiemelkedő unitárius egzegetikai kezdeményezéseket szemlélteti, de arra is rámutat, hogy a mérsékelt felvilágosodás bibliakritikai eredményeit receptáló erdélyi viszonyok között az antitrinitáriusok – ha már nem is az egyéni megoldások úttörőjeként, de – még mindig az élvonalban helyezkedtek el.

Az értekezés fontos eredménye, hogy szinte minden fejezetben képes volt felmutatni olyan európai vagy magyar protestáns hagyományt, amelyből az unitárius magyarázatok merítettek. Míg Karádi Pál Servet és Vehe-Glirius megfontolásain felül a svájci reformátusok és Melius Juhász értelmezéseihez is illeszkedett, Ajtai Kovács Jakab nem csupán a mártírológia fogalmának puritán megközelítését tette magáévá, de egyenesen Szőnyi Nagy István munkájából kölcsönözte a katolikus- és aposztázia-ellenes megszólalásait. Uzoni Fosztó azonban a hazai reformátusokat a felekezeti tolerancia iránt érzéketlennek ábrázolta, ellentétben a mérsékelt felvilágosodás módszereit és érvkészletét megalapozó saumuri és a felvilágosult ortodoxia elképzeléseire nyitott európai református munkákkal, amelyek eredményeivel alátámasztotta a Palaeologus és Bogáti Fazakas teremtette értelmezési keretet. Egzegetikai módszerének megalapozásában pedig kiemelt szerep jutott az idősebb Campegius Vitringa munkásságának. Úgy vélem, az unitárius irodalom kutatásában kiemelt figyelmet kell fordítanunk a jelenségek felekezeti vizsgálatára és református párhuzamaira. Erdélyben a teológiai és egyházhatalmi vitákon túl, a két felekezet helyenként szoros együttélése (lásd paritás és templomviták)⁷⁰¹ vagy a 18. századi ellenreformáció nyomására létrejövő hasonló körülmények egyes irodalmi műfajok és beszédmodok esetén kialakíthattak érintkezési pontokat, amelyek tágabb kontextusban az európai protestáns hagyományból is táplálkoztak.

Az értekezés megfontolásait illető legfontosabb feladat a tárgyalt munkák közzététele. Természetesen rendkívüli jelentőséggel bírna, ha Karádi Pál teljes kommentárjának jegyzetekkel ellátott kritikai kiadása elkészülne, amely további esztétikai jelenségek mélyreható elemzését is előmozdítaná. Jelenleg azonban egy sokkal szerényebb szöveggyűjtemény kialakításán zajlanak a munkálatok, amelynek koncepciója nagymértékben

---

⁷⁰¹ MOLNÁR Dávid, *Református-unitárius templomviták (1615–1648)*, Keresztény Magvető, 120(2014)/1, 3–21.

támaszkodik az értekezés eredményeire. Eszerint a magyar nyelvű kommentárok kísérszövegei mellett a dolgozatban is elemzett szövegrészletekből való válogatás kapna helyet. Így Karádi előljáró beszéde, a könyvről és szerzőjéről megfogalmazott véleménye, illetve a Jel 11–13 és Jel 20-ra vonatkozó fejezetei. Mindez a két másolat kritikai összevetése alapján szerepelne, egy-egy helyen Servet, Vehe-Glirius munkáinak és Melius Juhász értelmezésének párhuzamos szövegeivel. Ezen túlmenően a *Conciones vetustae...* teljes szövege, Ajtai Kovács Jakab Dániel könyvével foglalkozó prédikációi, Derzsi Varga György előljáró beszéde, a János apostolról megfogalmazott gondolatai, illetve Uzoni Fosztó kísérszövegei, disszertációi és a fontosabb egzegetikai megfontolásokat és forrásokat felvonultató prédikációi szereplnének kísérő jegyzetekkel. Az erdélyi antitrinitárius Apokalipszis-kommentárokkal kapcsolatos vizsgálatok tehát még korántsem befejezettek, a szövegek számos további eredménnyel kecsegtetnek.

8. Forrás- és irodalomjegyzék

Források

- A Jézus Krisztusnak igaz esméretiről...*, 1732, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1227/G.
- A keresztyéni szent tudományra való tanítás...*, 1698, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1063.
- ALMÁSI Mihály–SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *Confessio fidei... 1692–1724*, közli Jakab Elek, *Virrasztásaim*, Keresztény Magvető, 81(1875)/4, 257–263.
- Amica Disputatio adversus Judaeos, continens examen scripti cujusdam Judaici e Lusitanico in Latinum versi et Responsum ad Quaestiones inibi Christianis Propositas, Cui adjuncta est Explicatio Locorum aliquot difficiliorum in Apocalypsi Iohannis a cap. XI. usque ad finem libri, Anno 1644*, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1971/A-1.
- ÁRKOSI TEGZŐ Benedek, *Az hétfeli mindennapokra irattatott.... imásdágos könyv*, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 335.
- Ars moriendi, A meghalás művészete*, ford. VIRÁG László, Bp., Arcticus Kiadó, 2004 (Libri Religionis, 3).
- Az Isten ítéletinek éles fejszéje*, 1662, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 73.
- BENCZE József, *Contiones, Doctrinae, Explanationes* (1739–1742), Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 745/A.
- BENCZE Pál, *Prédikációk* (1733–1750), Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 864.
- BOD Péter, *A' Szent Bibliának historiája...*, Szeben, 1748.
- BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Apokalipszis-kommentár*, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, Duod. Hung. 9.
- BOGÁTI FAZEKAS Miklós *Apokalypsis-kommentárjának ajánlása és előszava* = DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció, 2), 229–234.

- BOLLA MÁRTON *ájtatos rendű tag' általános világtörténete' főbb vonalai... A hatodik latin kiadás után magyaritá* KECSKEMÉTI CSAPÓ Dániel, I, Pest, 1845.
- Brevis dissertatio de visionibus, quae capitibus XIII & XVII. Apocalypseos describuntur. Auctore Robert JANSONIO CAPMENSI... Claudiopoli, Anno Christi 1625.* RMK II 436.
- Briefwisseling van Hugo Grotius. Deel 14.*, ed. H.J.M. Nellen en Cornelia M. RIDDERIKHOFF, Den Haag, 1993.
- Online: http://www.dbnl.org/tekst/groo001brie14_01/groo001brie14_01_0225.php#2353
(Letöltve: 2017. 05. 28.)
- BULLINGER, Heinrich, *A Hvndred Sermons Vpon the Apocalipse of Iesu Christ...*, London, 1573.
- Chronicon Propheticum a resurrectione Christi usque ad iudicium universale. Ex omnibus Prophetis, veteris & novi testamenti, Sibyllisque collectum. Ex musao Angellii VAESARTI,* Amsterdam, 1682.
- Conciones vetustae ex Apocalypsi*, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 732.
- CZEGLÉDI P. István, *Már minden épületivel s-fegyveres házaival edgyütt, el-készült, Sion vara...*, Sárospatak–Kolozsvár, 1675, RMK I 1187.
- CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, Pozsony, 1724.
- DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnac kvlen kvlen reszeyből vöt predicaciocnac az Atya Istenről, ennec kedig az ö Fiarol, az Ihesvs Christvsrol, es az mi öröcsegiünkcnec peczetiről az Sz:Lelecről*, 1569, RMNy 269.
- DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, s.a.r., jegyz., PÁLFI Márton, Kolozsvár, Ellenzék Nyomda, 1910 (Dávid Ferenc Művei, 1).
- DERSI GERGELY István, *Magyar Diacrisis, vagy az Isten 's isteni dolgok felől elmésen 's fontos ítéllettel értekező munkátska... Deákból magyarra fordítottatott Gejza József által*, 1764, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 359.
- DERSI GERGELY István, *Próbakő, mely által megvizsgáltatik, hogyha az háromság Istenről való tudomány Istentől adatott tudomány-é, vagy emberi találmány*, 1745, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 30/B.

- DERZSI VARGA György–[DERSI GERGELY István], *A Szent Jánosnak mennyei látásának prédikációk által való magyarázása, Anno 1787*, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 978/A.
- ENYEDI György *prédikációi 1. (67–99. beszéd)*, s. a. r., előszó, LOVAS Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016.
- ENYEDI György, *Az ó és új testamentumbeli helyeknek, melyekből az háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok...* TOROCZKAI Mátétól vgyan azon Ecclesiáknak Püspökétől magyar nyelve fordittatott, Kolozsvár, 1619, RMK I 503.
- Epitome colloquium... anno 1601* (1966) = *Epitome colloquium Racoviae habiti anno 1601.*, ed. Lech SZCZUCKI, Janusz TAZBIR, Państwowe wydawnictwo naukowe, Varsoviae, 1966, 469–479.
- Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, válogatta, az előszót és jegyzeteket írta BALÁZS Mihály, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003.
- GEJZA József, *Egyházi beszédei (1761–1781)*, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 502.
- GEJZA József, *Sacrarum Dissertationum...*, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 122.
- HONDORFF, Andreas, *Promptuarium Exemplorum, das ist Historien und Exempelbuch nach Ordnung...*, 1575, 1584.
- KARÁDI Pál, *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázása...*, kézirat. Lelőhelye: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet nélkül.
- KÁROLYI Péter, *Az halálrol, fel tamadasrol es az örök eletről haznos es szükséges könivecze az kereztienek epoeletekre es vigasztalasokra...*, Debrecen, 1575, RMK I 116.
- KECSKEMÉTI ALEXIS János *prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, s. a. r. SZUROMI Lajos, bev. GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 3).
- KÉNOSI TÖZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania, Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, comp. by Ferenc FÖLDESI, Szeged,

Scriptum Kft., 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 32).

KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., ford.

MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 4/1).

KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II., ford.

MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r., HOFFMANN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 4/2).

KÉNOSI Tőzsér János–UZONI Fosztó István–KOZMA Mihály, *Az Erdélyi Unitárius Egyház történetének harmadik könyve, mely tartalmazza az unitáriusoknak a XVIII. Században viselt dolgait, hitükért elszenvedett üldöztetéseit és megtapodtatásait*. Lelőhely: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, kézirat.

Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről, Gyulafehérvár, 1568, ford. PÉTER Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 2).

KÖRMÖCZI János, *Prédikációk* (1788–1792), Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 781/C.

KÖVENDI Tamás, *Prédikáció gyűjtemény* (1749–1777), Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1463.

KULCSÁR György, *Az halálra való készöletről rövid tanóság*, Bp.–Lendva, Balassi Kiadó, 2007 (Bibliotheca Antiqua, 41).

KULCSÁR György, *Az Oerdoegneec a penitencia tarto Buenoessel való vetekedéséroel: es az kétségbe essés ellen az Reménségrvoel való tanusság*, Alsólindva, 1573, RMK I 97.

KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliomoknak, mellieket esztendő által a keresztyénec gyöleközetibe szoktac oluasni es hirdetni, prédicatio szerint való magyarázattia*, Alsólindva, 1574, RMK I 288.

- LUBIENIECKI, Stanislas, *History of the Polish Reformation and Nine Related Documents*, translated and interpreted by George HUNTSTON WILLIAMS, Minneapolis, Fortress Press, 1995 (Harvard Theological Studies, 37).
- LUDOVICUS Granatensis, *Az egyházi ékesszólásnak, avagy a hitszónoklat elméletének hat könyve = Retorikák a barokk korból*, a szemelvényeket válogatta, a kötetet szerkesztette, a zárótanulmányt írta BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2004 (Csokonai Könyvtár, Források, 10), 105–142.
- LUTHER Márton, *Előszó Dániel próféta könyvéhez (1530) = Luther válogatott művei, 5: Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*, szerk. CSEPREGI Zoltán et al., Luther Kiadó, 2011, 403–438.
- LUTHER Márton, *Előszó Szent János Jelenésekről való könyvéhez (1522) = Luther válogatott művei, 5: Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*, szerk. CSEPREGI Zoltán et al., Luther Kiadó, 2011, 319.
- LUTHER Márton, *Előszó Szent János Jelenésekről való könyvéhez (1530) = Luther válogatott művei, 5: Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*, szerk. CSEPREGI Zoltán et al., Luther Kiadó, 2011, 320–327.
- MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Ianosnac tött ielenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa predikatioc szerint...*, Várad, 1568, RMK I 69., RMNy 259.
- MELIUS Péter, *Valogatot praedikatioc a prohetac es apostoloc irassabol, mind egesz esztendoe altal valo foe innepekre, es minden felè szuekseges dolgokrol es artikulosokrol à regi es mastani Doctoroknac magyarazasoc szerint...*, Debrecen, 1563, RMK I 54.
- MIHÁLYKÓ János, *Hét praedicatio, az Isten fiainak örök eletekről... Magyar nyelvre fordítatot és megirattatot MIHALYKO Ianos... által*, Bártfa, 1612, RMNy 1030.
- NÁDUDVARI Péter, *Nyoltzvan-négy Predikatzioi, Mellyekben Az Igaz Keresztyén Vallásnak Szent Iráson épült fundamentomos ágazati bővön és világoson ki-beszélltetnek...*, Kolozsvár, 1741.
- ÓVÁRI Benedek, *Az Christus Iesusnak az isten igaz messiassanak orzagarol... = Szombatos énekek*, szerk. STOLL Béla, s.a.r. VARJAS Béla, közrem. CSOMASZ TÓTH Kálmán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/5), 504–513.
- PALAEOLOGUS, Jacobus, *Commentarius in Apocalypsim*, 1574/75, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 966/N, 968.

PETRITYEVITY HORVÁTH Ferenc, *Apologia Fratrum Unitariorum...*, Kolozsvár, 1700, 1701, RMK I 1557.

Prédikáció gyűjtemény (1745–1829), Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1110.

Prédikációk (1701–1749), Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 630.

RMNy 1544. *AZ KERESZTYÉNI ÜDVESSÉGES tudománnak a' Régi és Újtestamentom szerént egyben summáltatott értelme az keresztyéneknek lelki épületekre*, 1632. = MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2015 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárának és Gyűjtőlevéltárának Kiadványai, 7), 318–347.

RMNy 1588. *AZ HÁROMSÁGNAK OLTALMAZÁSÁRA GONDOLT LEGFŐVEBB okoskodásnak megvizsgálása*, 1634. = MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2015 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárának és Gyűjtőlevéltárának Kiadványai, 7), 348–364.

RMNy 1646. *AZ SZENT JÁNOS EVANGÉLIUMA KEZdetinek rövid magyarázatja...*, 1636. = MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2015 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárának és Gyűjtőlevéltárának Kiadványai, 7), 365–385.

RMNy 1648. *AZ ÜDVESSÉGNEK FUNDAMENTUmáról kiadatott tanúságnak Szentírásból való megmutogatása...*, 1636. = MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2015 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárának és Gyűjtőlevéltárának Kiadványai, 7), 386–410.

SANDIUS, Christophorus, *Bibliotheca Antitrinitariorum sive Catalogus Scriptorum...*, Freistadii, 1684.

- SOZZINI, Fausto, *Notae in Eberhardi Spangenbergii scriptum de duabus bestiis Apocalypsis, XXVII.* = *Fausti Socini Senensis Operum Tomus Alter Continens ejusdem Scripta Polemica*, 1656, 448–453.
- SOZZINI, Lelio, *Über die Auferstehung* = HEINOLD, Fast, *Der linke Flügel der Reformation: Glaubenszeugnisse der Täufer. Spiritualisten, Schwärmer und Antitrinitarier*, Bremen, Schünemann Verlag, 1962 (Klassiker des Protestantismus, 4), 389–392.
- SPINOZA, *Teológiai-politikai tanulmány*, ford. SZEMERE Samu, Bp., Akadémiai Kiadó, 1984³ (Magyar Tudományos Akadémia, Filozófiai írók tára, Új folyam, 7).
- SZATHMÁRI ÖTVÖS István, *Titkok jelenese, Avagy, Sz. Janos apostol mennyei-latasa, rövid magyarázo jedzésekkal edgyütt. Mellyek, a' Belgiomi ujjonnan fordítatott, és rövid Magyarázatokkal meg-bővítettett Bibliából, magyar nyelven szedegettettek*, Szeben, 1668, RMNy 3495.
- SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. DERZSI Károly, Kolozsvár, Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, 1899.
- SZOMBATFALVI Miklós, *Prédikációk (1723–1781)*, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 865.
- SZÖNYI NAGY István, *Martyrok coronaja, melly az evangeliomi igaz vallásban alhatatossaknak...*, Kolozsvár, 1675, RMK I 1180.
- Thesaurus Evangelicus* (1753–1799), Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 300.
- TŐKE Ferenc *históriás énekei*, s. a. r. TŐKEI Ferenc, Bp., 1996.
- TŐKE Ferenc, *Az Istennek röttenetes haragjáról és büntetéséről, ki megjelentetett ez mostani időben, az Spira Ferencz doctorban azoknak példájára, kik az hitet megesmervén megtagadják, avagy eltitkolják* = *Régi magyar költők művei, ötödik kötet: 1545–1559.*, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1896 (Régi Magyar Költők Tára, 16/5), 115–130.
- UZIONI FOSZTÓ István, *Jelentése a Jézus Krisztusnak, mellyet rövid prédikációk által tanításra alkalmaztatott szolgálja* UZIONI F. István *elkezdvén a torockószentgyörgyi unitaria parókiában, az 1763dikban. Fogyta tájban*. Marosvásárhely, Teleki Téka, Ms. 0432/1–2.

VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, s. a. r. NÉMETH S. Katalin, a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta DÁN Róbert, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 5).

VEHE-GLIRIUS, Matthias, *Istenismeret és más írások*, ford. RUTTER Tamás, vál., utószó, jegyzetek és a fordítást az eredetivel összevetette DÁN Róbert, Bp., Helikon Kiadó, 1984 (Prométheusz Könyvek, 3).

VITRINGA, Campegius, *Anakrisis Apocalypsios Joannis Apostoli qua in veras interpretandae ejus hypotheses diligenter inquiritur...*, 1705.

- ÁCS Pál, *A szentek aluvása – Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata* = Á. P., „Elváltozott idők”: Irányváltások a régi magyar irodalomban, Bp., Balassi Kiadó, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 6), 11–34.
- ÁCS Pál, „*Én fiam vagy Dávid...*”: A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 112(2008)/5–6, 632–644.
- ASSO, Cecilia, *Martin Dorp and Edward Lee, transl. by Denis Robichaud = Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*, ed. Erika RUMMEL, Leiden–Boston, Brill, 2008 (Brill’s Companions to the Christian Tradition, Vol. 9), 167–195.
- Az Unitárius Egyház Rendszabályai 1626–1850.*, levéltári kutatás alapján összeállította magyarázva TÓTH György, Kolozsvár, „Minerva” Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1922 (Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyűjteménye, 3).
- B. KIS Attila, *Adam Franck (1639–1717) pályaképe*, *Keresztény Magvető*, 114(2008)/3, 363–383.
- BACKUS, Irena, *Reformation Readings of the Apocalypse: Geneva, Zurich, and Wittenberg*, New York, Oxford University Press, 2000 (Oxford Studies in Historical Theology).
- BALÁZS Mihály, *A szekér és az ökör. Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez = Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok*, szerk. SZAKÁLY Ferenc, VONYÓ József, Pécs, Kronosz Kiadó–Pécs Története Alapítvány, 2012 (Pécsi Mozaik, 2), 310–327.
- BALÁZS Mihály, *Altdorf és az erdélyi unitáriusok*, *Keresztény Magvető*, 118(2012)/3, 211–228.
- BALÁZS Mihály, *Antitrinitarianism = A Companion to the Reformation in Central Europe*, ed. Howard LOUTHAN, Graeme MURDOCK, Leiden–Boston, Brill, 2015 (Brill’s Companions to the Christian Tradition, 61), 171–194.
- BALÁZS Mihály, *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8), 281–305.
- BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14).

- BALÁZS Mihály, *Az Erdélyi unitárius egyház története keletkezése és forrásai* = KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 4/1), XIII–XLIV.
- BALÁZS Mihály, *Bevezetés = Enyedi György válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1997, 5–27.
- BALÁZS Mihály, *Dávid Ferenc válaszol Fausto Sozzininak*, Irodalomtörténeti Közlemények, 87(1983)/1–3, 97–106.
- BALÁZS Mihály, *Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó káteirodalom: Az unitáriusok káteiről a kezdetektől a dézsi komplanációig* = B. M., *Felekezetieség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkból*, Bp., Balassi Kiadó, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8), 37–75.
- BALÁZS Mihály, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8), 145–156.
- BALÁZS Mihály, *Jean Le Clerc (1657–1736) és a dogmatikai minimalizmus = Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: Tanulmányok és szövegek*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KOVÁCS András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016 (Kölesérianá, 3), 38–53.
- BALÁZS Mihály, *Karádi Pál Simándon*, Keresztény Magvető, 112(2006)/1, 45–55.
- BALÁZS Mihály, *Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8), 157–173.
- BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között: Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa* = B. M., *Felekezetieség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi*

- irodalmunkból*, Bp., Balassi Kiadó, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8), 95–108.
- BALÁZS Mihály, *Philologia sacra a protestantizmusban. Kapcsolódások és elkülönülések = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016, 339–351.
- BALÁZS Mihály, *Radikális reformáció = Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor*, IX, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2009, 417–437.
- BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi Kiadó, 1998 (Humanizmus és Reformáció, 25).
- BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán = A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet–Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, 2007, 39–58.
- BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcselet a felvilágosodás korában*, L'Harmattan, 2013.
- BALÁZS Péter, *Körmöczy János kéziratosszéke Mózes-értekezéséről*, Keresztény Magvető, 120(2014)/3–4, 283–295.
- BÁNYI Szilvia–PAVERCSIK Ilona–PERGER Péter–V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai XVII. század, 2. kötet: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa, Illusztrációk*, Bp., Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2014 (Hungaria Typographica, 2).
- BANGS, Carl, *Arminius: A Study in the Dutch Reformation*, Nashville–New York, Abdingdon Press, 1971.
- BARNES, Robin, *Images of Hope and Despair: Western Apocalypticism: ca. 1500–1800. = The Encyclopedia of Apocalypticism: Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed. Bernard MCGINN, New York–London, Continuum, 2000, 143–184.
- BARTÓK István, „sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).
- BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 96(1992)/5–6, 569–578.

- BÁTHORY Orsolya, *A lúd, a hattyú és a Felelet = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kiadó, 2013, 41–47.
- BEDOUELLE, Guy, *Attacks on the Biblical Humanism of Jacques Lefèvre D’Etaples*, transl. by Anna MACHADO-MATHESON = *Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*, ed. Erika RUMMEL, Leiden–Boston, Brill, 2008 (Brill’s Companions to the Christian Tradition, Vol. 9), 117–141.
- BENCZÉDI Gergely, *Torockói papok*, Keresztény Magvető, 26(1891)/3, 157–161.
- BENE Sándor, *Ratio temporum: Dániel próféta és a magyar történetírás = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések), 87–115.
- BENTLEY, Jerry H., *Jean Le Clerc, and the Principle of the Harder Reading*, *Renaissance Quarterly* 31(1978)/3, 309–321.
- BERG ld. VAN DEN BERG
- BERNET, Claus, „Gebaute Apokalypse”: *Die Utopie des Himmlischen Jerusalem in der Frühen Neuzeit*, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 2007.
- BIETENHOLZ, Pieter G., *Encounters with a Radical Erasmus: Erasmus’ Work as a Source of Radical Thought in Early Modern Europe*, Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 2009.
- BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).
- BITSKEY István, *Pázmány prédikációi és a tridentinum = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft, 2013, 77–86.
- BITSKEY István, *Retorikák a barokk kori Magyarországon = Retorikák a barokk korból, a szemelvényeket válogatta, a kötetet szerkesztette, a zárótanulmányt írta BITSKEY István*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2004 (Csokonai Könyvtár, Források, 10), 243–272.

- BÓDIS Henriett, *Bogáti Fazakas Miklós apokalipszis-kommentárja*, kézirat. Elhangzott 2007. november 28-án a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében.
- CLARKE, R. S., *The Hermeneutical Principles and Exegetical Method of Rev. John Lightfoot*, D. D., *Ecclesia Reformanda*, Vol. 2, No. 1, 2010, 26–45. Online: http://biblicalstudies.org.uk/pdf/ecclesia-reformanda/2-1_026.pdf (Letöltve: 2017. 05. 28.)
- COROLEU, Alejandro, *Anti-Erasmianism in Spain = Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*, ed. Erika RUMMEL, Leiden–Boston, Brill, 2008 (Brill’s Companions to the Christian Tradition, Vol. 9), 73–92.
- CUNNINGHAM, Andrew–GRELL, Ole Peter, *The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, New York, Cambridge University Press, 2000.
- CSORBA Dávid, „Őrálló torony” (*Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban*) = *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 299–312.
- CSORBA Dávid, *A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai*, Könyv és Könyvtár, 30(2008), 115–134.
- DÁN Róbert, *A „Pécsi Disputa”*, Irodalomtörténeti Közlemények, 80(1976)/1, 1–14.
- DÁN Róbert, *Források és adatok Bogáti Fazekas Messiás-képzetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 81(1977)/3, 355–362.
- DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*, Keresztény Magvető 107(2001)/1–2, 3–25.
- DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius: Life and Work of a Radical Antitrinitarian with His Collected Writings*, Bp.–Leiden, Akadémiai Kiadó–Brill, 1982 (Studia Humanitatis: Publication of the Centre for Renaissance Research, 4).
- DÉZSI Lajos, „*Spira históriája*”, Irodalomtörténet, 16(1927)/3, 211–217.
- Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986.
- ESZE Tamás, *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. Dr. BARTHA Tibor, Bp., A Magyar

- Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztája, 1965 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 1), 169–203.
- FABINY Tibor, *A sensus literalis kérdése = A sensus literalis hermeneutikai kérdései*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 2001 (*Hermeneutikai Füzetek*, 25), 5–27.
- FABINY Tibor, *Luther krisztocentrikus bibliaértelmezése = F. T., Szótörténetek: Hermeneutikai teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*, Bp., Luther Kiadó, 2009, 124–138.
- FAZAKAS Gergely Tamás–SZÁRAZ Orsolya, „A’ mint ezt Pázmány Péter cardinál szépen megmutattya” *Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730) = Pázmány nyomában: tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft. 2013, 147–157.
- FIX, Andrew C., *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1991.
- FIX, Andrew, *Dutch Millenarianism and the Role of Reason: Daniel de Breen and Joachim Oudaan = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV. Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, eds. John Christian LAURSEN et Richard H. POPKIN, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001 (*International Archives of the History of Ideas*, 176), 49–55.
- FODOR András, *Jegyzetek a bágyoni unitárius eklézsia múltjából és jelenéből (folytatás)*, *Keresztény Magvető*, 30(1895)/2, 105–110.
- FÖLDES Ferenc, *Árkosi Benedek Imádságoskönyve*, *Keresztény Magvető*, 103(1997)/3–4, 195–198.
- FRICK, David A., *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter Reformation: Chapters in the History of Controversies (1551–1632)*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1989 (*University of California Publications in Modern Philology*, Vol. 123).
- GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története: 1568–1900*, I, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1935.
- GÁNÓCZY Sándor–Stefan SCHELD, *Kálvin hermeneutikája: Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*, ford. Dr. HUSZTI Kálmán, Bp., Kálvin János Kiadó, 1997.

- GERÉZDI Rabán, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok*, Irodalomtörténet 36(1947)/1–2, 9–20.
- GILLY, Carlos, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basel–Fankfurt am Main, Verlag Helbing & Lichtenhahn, 1985 (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Band 151).
- GODBEY, John C., *Socinus and Christ = Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th century: (Proceedings of the International Colloquium Held on the 400th Anniversary of Ferenc David's Death in Siklós, May 15–19, 1979)*, ed. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Bp.–Leiden, Akadémiai Kiadó–Brill, 1982 (Studia Humanitatis, 5), 57–64.
- GOMBÁNE LÁBOS Olga, *Kecskeméti Alexis János = Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, s. a. r. SZUROMI Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 3), 13–80.
- GÖNCZÖL Andrea, *A védekezés retorikája. Szövegszervező eljárások unitárius vitairatokban a 18. század derekán*, Doktori értekezés, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2014.
- GRAAF Id. VAN DE GRAAF
- GRAFTON, Anthony, *The Antiquary as Pariah*, Journal of the Warburg and Cortauld Institutes, 62(1999), 241–267.
- GYÖRI L. János, *Apológia és mártírium a kora újkori református gondolkodásban (Szöllősi Mihály elfeledett Martyrium historicuma 1666-ból)*, Studia Litteraria, 51(2012)/3–4, 130–141.
- GYÖRI L. János, *Homiletikai hagyományok összegzése Nádudvari Péter prédikációiban*, Studia Litteraria 57(2013)/3–4, 215–225.
- GYÖRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika – Két XVII. Századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 31(2000)/1, 51–71.
- GYÖRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, Irodalomtörténet, (32)2001/3, 321–340.
- HAAS Éva, *Karádi Pál "Apocalypsis-kommentár"-ja*, Szakdolgozat, József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 1993.
- HAAS Éva, *Pál Karádi = Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizieme et dix-septieme siècles, T. XXIII: Ungarländische Antitrinitarier III, Demeter*

- Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa, red. Mihály BALÁZS, Baden-Baden, 2004 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 204), 49–82.
- HAMILTON, Thomas, *John Lightfoot = Dictionary of National Biography*, Vol. XXXIII, Leighton–Lluelyn, ed. Sidney LEE, New York–London, Macmilland and Co.–Smith, Elder & Co., 1893, 229–231.
- HEERING, J. P., *Hugo Grotius as Apologist for the Christian Religion: A Study of His Work De veritate religionis christianae (1640)*, transl. J. C. GRAYSON, Leiden–Boston, Brill, 2004 (Studies in the History of Christian Thought, Vol. 111).
- HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008 (Res Libraria, 2).
- HOFMANN, Hans-Ulrich, *Luther und die Johannes-Apokalypse: Dargestellt im Rahmen der Auslegungsgeschichte des letzten Buches der Bibel und im Zusammenhang der theologischen Entwicklung des Reformators*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1982 (Beiträge zur Geschichte der Biblischen Exegese, 24).
- HORN Ildikó, *Az unitárius elit stratégiai (1575–1603)*, Keresztény Magvető 105(1999)/1–2, 28–34.
- HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat Kiadó, 1957.
- HOTSON, Howard, *Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV. Continental Millenarians: Protestants, Chatolics, Heretics*, eds. John Christian LAURSEN et Richard H. POPKIN, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001 (International Archives of the History of Ideas, 176), 9–37.
- HUBERT Ildikó, „Az mit Istennek mívelhetek, örömet kész vagyok hozzája”. Kulcsár György és művei, Bp., Luther Kiadó, 2011.
- HUBERT Ildikó, *Kulcsár György, az alsó-lindvai prédikátor*, Lendva, Galéria–Múzeum, 2001.
- IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történelemszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-as kiadásában = Egyház és Művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. Századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond et al., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 53–85.

- IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigurinája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-
reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár a XVII. századi
Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 4), 301–317.
- ISRAEL, Jonathan I., *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and Emancipation of
Man 1670–1752*, New York, Oxford University Press, 2006
- ISRAEL, Jonathan I., *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–
1750*, New York, Oxford University Press, 2001.
- JAKAB Elek, *Egyháztörténelmi adatok, LXXXI–LXII. Virrasztásaim*, Keresztény Magvető,
18(1883)/6, 388–399.
- JOHNSTON, Warren, *Revelation Restored: The Apocalypse in Later Seventeenth-Century
England*, Woodbridge–New York, Suffolk-Rochester–Boydell Press, 2011.
- KÁLDOS János, *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597) =
Europa: Balcanica – Danubiana – Carpathica. 2/A: Annales, cultura – historia –
philologia*, ed. Ambrus MISKOLCZY, Bp., ELTE–BTK, Román Filológiai Tanszék, 1995,
138–156.
- KAPLAN, Joseph, *Rabbi Saul Levi Morteira's Treatise „Arguments against the Christian
Religion”*, Immanuel: A Journal of Religious Thought and Research in Israel, 11(1980)/2,
95–112.
- KATHONA Géza, *Karácsony György „szent hada” 1569–1570*, Egyháztörténet, 1(1958)/4,
265–279.
- KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világképe: Tanulmány a magyar protestáns
apokalyptika köréből*, Debrecen, Városi Nyomda, 1943.
- KATHONA Géza, *Megjegyzések Neuser Ádám életrajzához és ideológiájához*,
Irodalomtörténeti Közlemények, 67(1963)/3, 328–334.
- KECSKEMÉTI Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”. A
magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó,
2007 (Irodalomtudomány és Kritika Tanulmányok).
- KECSKEMÉTI Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és
textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május*

- 25–28., szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai* = *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor et al., Bp., Universitas Kiadó, 1996 (*Historia Litteraria*, 2), 143–158.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói* = *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 217–227.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (*Historia Litteraria*, 5).
- KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, *Studia Litteraria*, 32(1994), 73–89.
- KEEL, Othmar, *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*, Teil 2., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.
- KESERŰ Bálint, *Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania: The Beginnings (1686–1699)* = *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*, ed. Gábor ALMÁSI et al., Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2014 (*Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange*, 2), 183–202.
- KESERŰ Gizella, *A kötelékek lazítása. Kollegiánsok és barátai* = *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KOVÁCS András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016 (*Kölesérian*, 3), 54–70.
- KESERŰ Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély* = *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály et al., Szeged, JATE Régi magyar irodalom tanszéke, 1997 (*Adattár a XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez*, 35), 243–252.
- KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején* = „Nem süllyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. Születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István et al., Bp., 2007, 429–449.
- KESERŰ Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia* = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári*

- Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24-27. Kolozsvár*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Bolyai Társaság–Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 313–332.
- KESERŰ Gizella, *János Várfalvi Kósa = Ungarländische Antitrinitarier III. Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, szerk. Mihály BALÁZS, Baden-Baden, 2006 (*Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, 23), 195–226.
- KESERŰ Gizella–BALÁZS Mihály, *Előfutárok vagy korán elhervadt virágok? Újabb eredmények és megfontolások a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatásban = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016, 55–72.
- KĘSTUTIS Daugirdas, *The Biblical Hermeneutics of Socinians and Remonstrants in the Seventeenth Century = Arminius, Arminianism and Europe: Jacobus Arminius (1559/60–1609)*, ed. Th. Marius VAN LEEUWEN et al., Leiden–Boston, Brill, 2009 (Brill's Series in Church History, Vol. 39), 89–113.
- KOESTER, Craig R., *Revelation: A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven, Yale University Press, 2014 (The Anchor Yale Bible).
- KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp.–Szeged, 2002 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 4).
- KOLUMBÁN Vilmos József, *Holland irányzatok és erdélyi követőik*, Református Szemle, 105(2012)/4, 404–422.
- KOVÁCS Sándor, *Adalék Gejza József életéhez és teológiai munkásságához*, Keresztény Magvető, 110(2004)/2, 160–170.
- KRANS, Jan, *Beyond What Is Written: Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, Leiden–Boston, Brill, 2006 (New Testament Tools and Studies, Vol. 35).
- KRUPPA Tamás, *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években. Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)*, Keresztény Magvető, 118(2012)/3, 229–244.
- LEGASPI, Michael C., *The Death of Scripture and the Rise of Biblical Studies*, New York, Oxford University Press, 2010.

- Lélek és elme a karteizianizmus korában. Elmefilozófiai gyűjtemény, szerk. SCHMAL Dániel, Bp., L'Harmattan Kiadó–Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, 2010.
- LOVAS Borbála, *Textológia és értelmezésbeli kérdések Enyedi György magyar nyelvű munkáiban: A prédikációgyűjtemény*, Doktori értekezés, Bp., Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 2014.
- MCDONALD, Grantley, *Biblical Criticism in Early Modern Europe: Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate*, New York, Cambridge University Press, 2016.
- MCDONALD, Michael, *The Fearefull Estate of Francis Spira: Narrative, Identity, and Emotion in Early Modern England*, *Journal of British Studies*, 31(1992)/1, 32–61.
- MILLER, Peter N., *The „Antiquarianization” of Biblical Scholarship and the London Polyglot Bible (1653–57)*, *Journal of the History of Ideas*, 62(2001)/3, 463–482.
- MOLNÁR B. Lehel, *A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra = Az egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, szerk. CZIRE Szabolcs, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2013, 259–290.
- MOLNÁR B. Lehel, *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt*, *Keresztény Magvető*, 118(2012)/3, 245–275.
- MOLNÁR B. Lehel, *Scholae militantes. Ismeretlen epizód a tordai unitárius iskola történetéből*, *Keresztény Magvető*, 112(2006)/4, 418–430.
- MOLNÁR Dávid, *A rakówi káté rövidített változatának és Fausto Sozzini egy könyvének marosvásárhelyi példányáról: Adalékok Étienne de Courcelles erdélyi recepciójához = Mű & Szerző: fiatal kutatók konferenciája, tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al., Bp., 2011 (Arianna Könyvek, 4), 101–106.
- MOLNÁR Dávid, *Enyedi, a kraken: A nonadorantisták dogmatikai útkeresése Dávid Ferenc elítéltetése után*, kézirat. Az előadás elhangzott a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, Sík Sándor irodalmi olvasóterem, 2016. május 12.
- MOLNÁR Dávid, *Radikalitás és kontextus: Az erdélyi sociniánusok „csatázó hűte” a 17. század első felében = M. D., „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”*, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2015 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárának és Gyűjtőlevéltárának Kiadványai, 7), 19–59.

- MOLNÁR Dávid, *Református-unitárius templomviták (1615–1648)*, Keresztény Magvető, 120(2014)/1, 3–21.
- MOLNÁR Dávid, *Valentin Radecke 2.: Radecke életpályája püspökké választásától plébánossá választásáig (1615–1622)*, Keresztény Magvető, 121(2015)/2, 155–191.
- MOLNÁR Dávid, *Valentin Radecke: Radecke életpályája püspökké választásáig*, Keresztény Magvető, 121(2015)/1, 22–39.
- MOMIGLIANO, Arnaldo, *Ancient History and the Antiquarian*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 13(1950)/3–4, 285–315.
- MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1).
- MÓRÉ Tünde, *Elmélkedés, hitvita, káté Károlyi Péter Az halálról, fel támadásról és az örök életéről című munkájában*, Studia Litteraria, 52(2013)/3–4, 288–296.
- MULSOW, Martin, *Adam Neuser = Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 7: Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600)*, ed. by David THOMAS, John CHESWORTH, Leiden–Boston, Brill, 2015, 420–425.
- MULSOW, Martin, *From Antiquarianism to Bible Criticism? Young Reimar Visits the Netherlands, With an edition of the travel diary fragment of 1720/1 = Between Philology and Radical Enlightenment: Hermann Samuel Reimar (1694–1768)*, ed. Martin MULSOW, Leiden–Boston, Brill, 2011 (Brill's Studies in Intellectual History, Vol. 203), 1–39.
- NAGY Barna, *Méliusz Péter művei. Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (Studia et Acta Ecclesiastica, 2), 193–301.
- NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, I, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008 (Historia Incognita, Történettudomány, 22).
- NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27. Kolozsvár*, szerk. BALÁZS

- Mihály, GÁBOR Csilla, Bolyai Társaság–Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 333–354.
- O'BANION, Patrick J., *The Pastoral Use of the Book of Revelation in Late Tudor England*, *The Journal of Ecclesiastical History*, 57(2006)/4, 693–710.
- OVERELL, M. A., *The Reformation of Death in Italy and England, circa 1550*, *Renaissance and Reformation*, 35(1999)/4, 5–21.
- OVERELL, M. A., *Vergerio's Anti-Nicodemite Propaganda and England, 1547–1558*, *Journal of Ecclesiastical History*, 51(2000)/2, 296–318.
- ŐSZ Sándor Előd, *Kálvin Újszövetséghez írott kommentárjainak elterjedtsége a kora újkori Erdélyben*, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis: A Kolozsvári Protestáns Teológia Kutatóintézetének kötetei*, 2, 2011, 357–368.
- ÖTVÖS Péter, *Szathmári Ötvös István = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és koraiújkor*, X, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2010, 478.
- ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. Századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, 2).
- ŐZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*, Bp., Magyar Napló, 2016.
- ŐZE Sándor, *Gondolatok a könyvtárról: Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 295–303.
- P. VÁSÁRHELYI Judit, *A Vizsolyi Biblia előljáró beszéde mint vitairat = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK–Régi Magyar Tanszék, 2005, 33–41.
- PAFKÓ Tamás, *Kettős metamorfózis: Hogyan alakult át Daniel Dyke kontemplatív prózája Nánási Lovász István prédikációgyűjteményévé?*, *Studia Litteraria*, 52(2013)/3–4, 146–155.

- PAP Balázs, *A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok = Enyedi 460: Tanulmányok Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásai*ból, szerk. LOVAS Borbála, K. KAPOSÍ Krisztina, Bp., MTA-ELTE HECE, 2016, 209–218.
- PAP Balázs, *Reformáció és apokalipszis*, Árkádia, 5. szám. Online: http://www.arkadia.pt.e.hu/magyar/cikkek/pap_reformacio (Letöltve: 2017. 05. 28.)
- PARKER, T. H. L., *Calvin's New Testament Commentaries*, Louisville, Westminster/Jonh Knox Press, 1993².
- PÉTER Katalin, *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben* = P. K., *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8), 200–210.
- PETERSEN, Rodney L., *Preaching in the Last Days: The Theme of 'Two Witnesses' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York–Oxford, Oxford University Press, 1993.
- PIRNÁT Antal, *A bibliakritika történetének egy ismeretlen fejezete*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Irodalmi Tanszék, letét.
- PIRNÁT Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig* = *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 9–59.
- PIRNÁT Antal, *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola)*, Helikon, 17(1971)/3–4, 363–392.
- PIRNÁT Antal, *Gerendi János és Eössi András*, Irodalomtörténeti Közlemények, 74(1970)/5–6, 680–684.
- PIRNÁT Antal, *Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához* = *Collectanea Tiburtiana: tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE Press, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 10), 179–184.
- Régi Magyarországi Nyomtatványok, 2. kötet: 1601–1635*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.

- REID, W. Stanford, *The Four Monarchies of Daniel in Reformation Historiography*, Historical Reflections / Réflexions Historiques, 8(1981)/1, 115–123.
- RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos.*” Szövegalakítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben, *Studia Litteraria*, 52(2013)/3–4, 189–203.
- RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái (Fejezetek a magyarországi retorikaoktatás történetéből)*, *Irodalomtörténet*, 81(2000)/4, 477–497.
- REVENTLOW, Henning Graf, *History of Biblical Interpretation Volume 3: Renaissance, Reformation, Humanism*, transl. by James O. DUKE, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2010.
- ROHLS, Jan, *Calvinism, Arminianism and Socinianism in the Netherlands until the Synod of Dort = Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden–Boston, Brill, 2005 (Brill’s Studies in Intellectual History, Vol. 134), 3–48.
- SCHMAL Dániel, *A tipológiától a tipográfiáig. A katolikus egzegetika dilemmái a kora újkorban*, *Pannonhalmi Szemle*, 22(2014)/2, 22–35.
- SCHMAL Dániel, *Isaac La Peyrère és a racionális bibliakritika = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016, 119–129.
- SECCOMBLE, Thomas, *Thomas Smith = Dictionary of National Biography*, Vol. LIII. *Smith–Stranger*, ed. Sidney LEE, New York–London, The Macmillan Company–Smith, Elder, & CO., 1898, 131–133.
- SHALEV, Zur, *Sacred Words and Worlds: Geography, Religion, and Scholarship, 1550–1700*, Leiden–Boston, Brill, 2012 (History of Science and Medicine Library, Vol. 21).
- SHELFORD, April G., *Transforming the Republic of Letters: Pierre-Daniel Huet and European Intellectual Life, 1650–1720*, University of Rochester Press, New York, 2007 (Changing Perspectives on Early Modern Europe).
- SIM, David C., *Apocalyptic Eschatology in the Gospel of Matthew*, New York, Cambridge University Press, 1996 (Society for New Testament Studies, Monograph Series, 88).
- SIMON József, *Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében*, Bp., Typotex, 2016.

- SIPOS Gábor, *Szőnyi Nagy István = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és kora újkor*, XI, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2011, 320–322.
- SOERGEL, Philip M., *Miracles and the Protestant Imagination, The Evangelical Wonder Book in Reformation Germany*. New York, Oxford University Press, 2012 (Oxford Studies in Historical Theology).
- SORKIN, David, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*, Princeton, Princeton University Press, 2008.
- SZABÓ Géza, *A Hungarian Antitrinitarian Poet and Theologian: Miklós Bogáti Fazakas = Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th century: (Proceedings of the International Colloquium Held on the 400th Anniversary of Ferenc David's Death in Siklós, May 15–19, 1979)*, ed. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Bp.–Leiden, Akadémiai Kiadó–Brill, 1982 (Studia Humanitatis, 5), 215–230.
- SZŐNYI Etelka, *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője*, Irodalomtörténeti Közlemények, 87(1983)/5, 501–508.
- TASI Réka, „Könnyű volna meg-torkolni” Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK–Régi Magyar Tanszék, 2005, 199–215.
- The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997.
- TIMMERMAN, Daniël, *Heinrich Bullinger on Prophecy and the Prophetic Office (1523–1538)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Reformed Historical Theology, 33).
- TÓTH F. Péter, *Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára*, Magyar Könyvszemle, 123(2007)/1, 22–43.
- TÓTH F. Péter, *Török³: Az Antikrisztus, a kis szarv meg Góg és Magóg = Balázs Mihály köszöntése, Acta Historiae Litterarum Hungaricum, Tomus XXX*, szerk. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, 2011, 446–462.
- TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák (Fejezet a Heltai Nyomda történetéből) = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*,

- szerk. BODOR András, Kolozsvár–Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957 (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai, 1: Tanulmányok, 1), 587–606.
- TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány) = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK–Régi Magyar Tanszék, 2005, 175–197.
- TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban. Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez*, *Studia Litteraria*, 51(2012)/3–4, 6–36.
- TÖRÖK István, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, II, Kolozsvár, 1905.
- TRAPMAN, J., *Erasmus Seen by a Dutch Collegiant: Daniel De Breen (1594–1664) and his Posthumous Compendium Theologiae Erasimicae (1677)*, *Dutch Review of Church History*, 73(1993), 156–177.
- TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig*, *Theologiai Szemle*, 22(1979)/4, 219–226.
- TÚRI Tamás, *Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról*, *Keresztény Magvető*, 120(2014)/2, 103–130.
- TÚRI Tamás, *Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén. Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet = Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva. Fiatalok konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita et al., Bp. Reciti, 2015, 197–213.
- TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasdi János*, Bp., Universitas Kiadó, 1997 (*Historia Litteraria*, 3).
- ÚJLAKI-NAGY Réka, *A szombatosok chiliazmusa*, *Erdélyi Múzeum*, 73(2011)/2, 15–22.
- VAN DE GRAAF, G. Henk, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979.
- VAN DEN BERG, Johannes, *Grotius’ Views on Antichrist and Apocalyptic Thought in England = J. V. D. B., Religious Currents and Cross-Currents: Essays on Early Modern Protestantism and the Protestant Enlightenment*, ed., Jan DE BRUIJN et al., Leiden–Boston–Köln, Brill, 1999 (*Studies in the History of Christian Thought*, 95), 103–115.

- VAN DEN BERG, Johannes, *Orthodoxy, Rationalism and the World in the Netherlands of the Eighteenth Century* = J. V. D. B., *Religious Currents and Cross-Currents: Essays on Early Modern Protestantism and the Protestant Enlightenment*, ed., Jan DE BRUIJN et al., Leiden–Boston–Köln, Brill, 1999 (Studies in the History of Christian Thought, 95), 213–230.
- VAN DER WALL, Ernestine, *Between Grotius and Cocceius: The 'Theologia Prophetica' of Campegius Vitranga (1659–1722) = Hugo Grotius Theologian. Essays in Honour of G. H. M. Posthumus Meyjes*, ed. Henk J. M., Edwin RABBIE, Leiden–New York–Köln, E. J. Brill, 1994, 195–215.
- VIDRÁNYI Katalin, *Antropológiai típusok–krisztológiai típusok* = V. K., *Krisztológia és antropológia: összegyűjtött tanulmányok*, Bp., Osiris Kiadó, 1998, 283–297.
- VOGEL, Winfried, *The Eschatological Theology of Martin Luther. Part I: Luther's Basic Concepts*, Andrews University Seminary Studies, 24(1986)/3, 249–264.
- VOOGT, Gerrit, „Anyone Who Can Read May Be a Preacher”: Sixteenth-Century Roots of the Collegiants, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*, 85(2005), 409–424.
- W. SCHMIDT-BIGGEMANN, *A filozófiai apologetika destrukciós potenciálja: A Biblia hitelvesztése Hermann Samuel Reimarusnál* = W. S-B., *Teodícea és tények. A német felvilágosodás filozófiai profilja*, ford. BOROS Gábor, SIMON József, Bp., L'Harmattan–Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2011 (A filozófia útjai), 86–98.
- WALL Id. VAN DER WALL
- WALLACE, Robert, *Antitrinitarian Biography: Sketches of the Lives and Writings of Distinguished Antitrinitarians*, II, London, 1850.
- WILLIAMS, George, *The Radical Reformation*, Kirksville, Sixteenth Century Journal Publisher, 1992³ (Sixteenth Century Essays & Studies, Vol. 15).
- WINE, Celesta, *Nathaniel Wood's Conflict of Conscience*, *Publications Modern Language Association*, 26(1935)/3, 661–678.
- WITTEICH, Joseph, *The Apocalypse: a Bibliography* = *The Apocalypse in English Renaissance Thought and Literature: Patterns, Antecedents and Repercussions*, ed. C. A. PATRIDES, Joseph WITTEICH, Manchester, Manchester University Press, 1984, 369–440.

WOLLGAST, Siegfried, *Philosophie in Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung 1550–1650*, Berlin, Akademie Verlag, 1993².

ZADISŁAW Pietrzyk, *Andrzej Wojdowski = Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, Tome VIII: Daniel Bieliński, Stanisław Budzyński, Wojciech Classius, Piotr Gonesius, Marcin Krowicki, Stanisław Taszycki, Andrzej Wojdowski*, ed. André SÉGUENNY, Irena BACKUS, Jean ROTT, Baden-Baden & Bouxwiller, Valentin Koerner, 1987 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 109), 175–203.